This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

https://books.google.com

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

NL
47 J
1000

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

DE LEER

DER

VIER UITERSTEN.

Digitized by Google

Digitized by Google

3 ~~ d 15 ~~
NL 47 J 1000

DE LEER
DER
VIER UITERSTEN.

EEN BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET GODSDIENSTIG GELOOF ONZER VADEREN IN DE VIJFTIENDE EEUW.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT,

OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR. H. C. MILLIES,

GEWOON HOOGLEERAAR IN DE WIJSBEGEERTE EN LETTEREN,

met toestemming van den Academischen Senaat

EN

VOLGENS BESLUIT VAN DE GODGELEERDE FACULTEIT,

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID,

AAN DE HOOGESCHOOL TE UTRECHT,

OP MAANDAG DEN 28sten MEI 1866, TE 2 UREN,

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN DOOR

CHRISTOFFEL MARTINUS VOS,

GEBOREN TE AMSTERDAM.

AMSTERDAM,
Y. ROGGE.
1866.

Koninklijke Bibliotheek te 's Hage.

Digitized by Google

Het onderwerp, in de volgende bladen behandeld, behoort tot een wetenschap, die mij lief geworden is, ook door de uitstekende wijze waarop mijn leermeester, de hoogleeraar W. Moll, *haar verkondigt. Waar ik dus, naar oud gebruik, openlijk mijnen dank betuig voor het onderwijs mij verstrekt, komt die vooral aan U toe, hooggeleerde* Moll! *De belangstelling, die Gij Uwen leerlingen betoont, de liefde, waarmede Gij hunne studiën leidt, is te zeer bekend dan dat ik haar zou behoeven te melden. Ook weet ik dat Gij het den grootsten dank acht, wanneer Uwe discipelen toonen, dat Uwe woorden en Uwe raadgevingen goede vruchten bij hen dragen. Daartoe helpe mij God, en U stelle Hij in staat nog langen tijd te arbeiden in den schoonen werkkring, dien Gij U gekozen hebt. Ook aan U, hooggeachte promotor, hooggeleerde* Ter Haar! *erken ik veel verschuldigd te zijn. Gij hebt mij, den vreemde voor U, ten allen tijde en in zoo vele opzichten Uwe welwillendheid bewezen, dat het mij een aangename taak is U daarvoor in het openbaar te*

Digitized by Google

danken. Dat de studie der kerkgeschiedenis aan Utrechts hoogeschool onder Uwe leiding meer en meer moge bloeien, bid ik voor U van God. En gij allen, die door Uw onderricht en op zoo vele andere wijzen mij den weg der wetenschap hebt geopend en de moeielijke baan hebt effen gemaakt, ik noem Uwe namen niet, want hun aantal is zoo groot, maar ontvangt allen daarvoor mijn hartelijken dank!

Digitized by Google

INHOUD.

INLEIDING. Blz. 1.

EERSTE HOOFDSTUK.

Quatuor Novissima van nederlandschen oorsprong.

I. *Quatuor Novissima* van uitheemsche schrijvers. . „ 8.

II. De nederlandsche auteurs van *Quatuor Novissima*. „ 13.

III. *Cordiale*. . . . . „ 23.

IV. *Memoriale*, *Dialogus de particulari judicio*. . . „ 32.

V. Karakteristiek dezer geschriften. . . . . „ 40.

VI. Het *Cordiale*, het *Memoriale* en de *Dialogus* zijn bronnen voor de kennis van het volksgeloof. „ 43.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE LEER DER VIER UITERSTEN.

I. Dood. . . . . „ 49.

II. Oordeel. . . . . „ 65.

III. Hel, vagevuur. . . . . „ 88.

IV. Hemel. . . . . „ 126.

DERDE HOOFDSTUK.

De leer der vier uitersten en hare bronnen.

I. Bijbel. . . . . „ 147.

II. Kerkleer en traditie. . . . . „ 149.

III. Revelatiën en visioenen. . . . . „ 173.

BESLUIT. . . . . „ 188.

BIJLAGE.

I. Handschriften van het *Cordiale*. . . . . . . „ 196.

II. Uitgaven van het *Cordiale*. . . . . „ 199.

III. Handschriften van het *Memoriale*. . . . . . „ 205.

IV. Uitgaven van *Memoriale* en *Dialogus*. . . . . „ 206.

Digitized by Google

INLEIDING.

Wie spreekt van hetgeen den mensch na dit leven wacht, kan, ook nog in onze dagen, van veler belangstelling verzekerd zijn. Wanneer wij vragen hoedanig zal dat oord zijn, waarheen zoo velen vertrokken, werwaarts wij dagelijks zoo velen zien gaan en van waar nog nooït iemand is teruggekeerd, dan zijn de motieven, die ons tot het doen dier vraag drijven, wel niet geheel dezelfde als die van den vos, uit de fabel, voor het hol van den leeuw, maar even als voor hem is de overpeinzing van dat land, waarheen zoo vele, maar van waar in 't geheel geene voetstappen zijn gericht, voor ons allerbelangrijkst. Ook wanneer wij overtuigd zijn dat ons eenig antwoord op alle vragen aangaande het toekomstige leven zijn moet: wij weten het niet, toch wordt bij eenigszins ernstige stemming ons hart altijd weer getrokken tot de groote vraag: hoe zal het ons dan eens zijn?

Die echt menschelijke zucht tot wetenschap aangaande de overzijde des grafs deed zich ook in de middeleeuwen gevoelen. Wel wisten de christenen dier dagen meer te verhalen van dat „ander lant", wel bezaten zij stelliger geloofsuitspraken daaromtrent dan wij, omdat aan hun kinderlijk hart lichter te voldoen was dan aan ons twijfelend verstand, maar toch was hunne begeerte naar nog meerder kennis dienaangaande zoo al niet grooter, ook zeker niet

Digitized by Google

minder dan de onze. En geen wonder; tot dat aanhoudend bepeinzen van den laatsten strijd des menschen hier op aarde, van dat leven hiernamaals, van zijn vreugde of smart waren redenen genoeg voorhanden in den algemeenen geest van dien tijd. Het gemoed der menschen was geneigd geworden, geneigd in hooge mate om den blik van het tegenwoordige af te wenden en hem te richten op de toekomst.

Wanneer lijden en ellende zich op onzen levensweg vijandig tegen ons over stellen, dan troosten wij ons vaak met de gedachte aan de betere dagen die komen zullen, en wanneer die schoone toekomst nog onmerkbaar is, wanneer in de zwarte wolken, die zich aan den horizont hebben saamgepakt, geen enkele lichtstraal doorbreekt en de vrees ons bekruipt dat ons leven ten einde spoeden zal, alvorens wij den dageraad hebben zien opgaan, dan wachten wij dien gouden tijd niet meer op deze aarde af, maar wenschen wij bevrijd te worden van wat ons hier zoo veel droevigs te aanschouwen biedt en in een nieuw leven dat alles te ontvlieden. Zoo ook hadden de vromen in de laatste middeleeuwen ruimschoots aanleiding om niets van dit leven en alles van het toekomstige te verwachten. Wanneer zij acht gaven op den toestand hunner dagen, dan ontwaarden zij rampen, vele en velerlei. Zoowel in geheel Europa als in ons land deden zich de plagen des oorlogs gevoelen. Twisten en verdeeldheid tusschen vorst en volk, tusschen gewesten of steden onderling waren, om zoo te zeggen, aan de orde van den dag, terwijl de geestelijkheid, wel verre van die tegen te gaan, vaak aanleiding tot of partij in die beroerten was. Ja zoo ergens, dan was het dikwijls juist in den boezem der geestelijkheid, wier roeping het genoemd worden mocht hervorming aan te brengen in den zedelijk-godsdienstigen toestand des volks, dat de zonden van dat volk sterk sprekend te voorschijn traden. En waar enkeler voorbeeld niet machtig ingrijpend werken kon, maar als op den achtergrond terugzonk tegenover de algemeene zondigheid der eeuw, daar bleef voor ieder, die den vromen

Digitized by Google

zin nog niet geheel uit het harte had verloren, slechts één prediking over, namelijk dat men den volke voorhield hoe „een iegelijk wegdragen zal, wat door het ligchaam geschiedt, naardat hij gedaan heeft, het zij goed, het zij kwaad" [1]. Wel is waar kwam zoodoende het algemeen karakter der deugd niet tot zijn recht, plaatste men tegenover de meening, dat de deugd om haar zelfs wil bemind moet worden, de leer van de noodzakelijkheid der goede werken, spoorde men aan tot het doen van het goede en het nalaten van het kwade, niet uit waarachtige vreeze Gods, maar uit hoop op belooning en uit vrees voor straf, doch een dergelijke prediking kan in dergelijke tijden goede vruchten opgeleverd hebben, en zij heeft zulks, zoo als ons de zoogenoemde „moderne devotie" [2] dier dagen, en het goede, dat deze wrochtte, aantoonen. En als straks sommigen de wereld begaven en in de stille kloostercel of in het broeder- of zusterhuis zich aan de verleidingen der eeuw zochten te onttrekken, dan zwegen die allen niet stil, maar het beginsel, dat hen van het openbare leven had doen terugtreden, verkondigden zij luide, en luide werd hunne stem gehoord, die predikte van boete en bekeering van de zonden der wereld, en bij velen vond die stem weerklank, die dan op hunne beurt kloosterwaarts togen en anderen zochten op te wekken om het pad der zonde te verlaten.

Was er zoo in de middeleeuwen reden genoeg voorhanden om gedurig het toekomstige leven te gedenken en het oordeel, dat eeuwige vreugde of eeuwige droefheid ten deel zou doen vallen, er was daarenboven nog iets anders, dat den christenen dier dagen aanleiding gaf hunne overdenkingen te richten op het einde van dit leven, op den dood. Men zegt wel eens: „waar het hart vol van is, daar vloeit de mond van over," en dit woord verklaart ons, waarom

---

[1]) 2 *Cor.* V: 10.

[2]) Over de opkomst der moderne devotie in ons land zie men Prof. W. Moll, *Joh. Brugman*, Dl. I, blz. 10, volg., vooral blz. 27, volg.

Digitized by Google

onze middeleeuwsche vaderen zoo vaak en, naar het schijnt, zoo gaarne elkander verhaalden van den dood en van zijn verschrikking. Er was sinds langen tijd in Europa een vreemde gast aangekomen, die dat werelddeel onophoudelijk doortrok, jaren achtereen. Wie hij was, men vermocht niet het te zeggen; van waar hij kwam, men wist het maar zelden, en werwaarts hij ging, dat wist men nooit. Toch was zijn pad niet verborgen, want, waar hij ook zijn schreden zette, achter hem kenteekende zich zijn weg door duizenden en duizenden van lijken. Als men over hem sprak, geschiedde dit onder den indruk van groote vreeze; voor zijn verschijnen kon men geen andere oorzaak opgeven dan den toorn Gods; en zijn naam? — men heette hem met veelsprekende woorden den zwarten dood. In de veertiende en vijftiende eeuw heeft hij bij herhaling ook ons vaderland bezocht [1], en gaf hij overal aanleiding tot diepe verslagenheid, maar tevens tot de openbaring eener waarachtig christelijke liefde, die zich kennen deed in zorgvuldige verpleging der zoo gevaarlijk geachte pestkranken. En in het gevolg van dien geesel der menschheid hield zich nog een andere ramp op, niet minder te vreezen, — de hongersnood. Waar zoo de dood in allerlei gedaanten onophoudelijk rondwaarde, daar werd het hart vol van dood en doodsgedachten, en sprak dat hart luide van het einde van 's menschen leven.

Wanneer men zien wil hoe die richting zich in geschrifte openbaarde, dan behoeft men slechts de geestelijke letterkunde onzer vaderen na te gaan. Voorstellingen van het toekomstige leven en van den dood, die zoowel het voorspel daarvan als tegelijk de slotscène van 's menschen verblijf op aarde genoemd kan worden, vindt men in verschillende

---

[1]) Verg. Delprat, *Verh. o. d. broeders. v. G. Groote*, blz. 41. Het best geschrevene over den zwarten dood in ons vaderland is een stuk van Dr. Israëls, *Twee epidemiën in Nederl.* (Nederl. Weekblad voor geneesk. 1853, blz. 451, vv.)

Digitized by Google

vrome liedekens van dien tijd [1], in vele sermoenen dier dagen [2], in de talrijk verspreide verhalen aangaande visioenen van hel of vagevuur en hemel, in bijna elke beoefeningsleer, die onder den titel van „spiegel van volkomenheid" het licht zag [3], in vele „levens van Jezus" [4].

Wel kunnen de schrijvers dier voorstellingen geacht worden het volksgeloof hunner dagen te verkondigen, wel hebben als zoodanig hunne uitspraken waarde en mag men bij een onderzoek naar de eschatologie van dien tijd ze niet uit het oog verliezen, maar de hoofdbronnen voor een dergelijk onderzoek kunnen zij niet zijn, en zij behoeven zulks niet. Zij kunnen het niet, want men zou nimmer op volledigheid van kennis dier bronnen kunnen aanspraak maken, tenzij men de geheele middeleeuwsche litteratuur van mystieken en ascetischen inhoud hadde doorloopen; zij behoeven zulks niet, want er bestaan eenige werkjens die uitsluitend en volledig de eschatologie behandelen. Onder den titel *Quatuor Novissima*, of, zoo als onze vaderen ze noemden, *de vier uitersten* bespreken deze geschriften den dood, het oordeel, de hel en den hemel, een belangrijk viertal, waarbij echter andere

---

[1]) Zie W. Moll, a. w. Dl. II, blz. 150, 152, 157, 164, 181, 189, 195, 202, 208. J. A. Alberdingk Thijm, *Nederl. Ged.*, Dl. I, blz. 100, 103, 144, 178.

[2]) Men zie Brugmans bekend sermoen over de hemelsche vreugde bij Moll, a. w. Dl. I, blz. 233, vv.; een sermoen van Thomas a Kempis over den oordeelsdag, en een ander over de helsche pijn: *Sermones ad Novitios*. Serm. XVI, *Serm. ad Fratres*. Serm. VI. 2. (*Oper. Omn.* ed. H. Sommalius, 1607, pag. 72, 139; verg. *Kalender v. d. Prot. in Nederl.* 1862, blz. 133).

[3]) *Een spiegelkijn van bekeering* bij Moll, a. w. Dl. I, blz. 243, vv.; Gerhard Zerbolt, *De reform. virium animae*. Cap. 21—24, *De spiritual. ascens.* Cap. 19—21, 24 (beide uitgegeven in de *Bibl. Patr. Max.* Tom. 26); Van Vloten, *Verzam. v. Nederl. Prozast. v.* 1229—1476, blz. 40, 41, 86.

[4]) Moll, a. w. Dl. II, blz. 37, 54, 405—407; P. J. Vermeulen, *Van den levene ons Heren*, een rijmwerk uit de middeleeuwen, Utrecht, 1843, vs. 2016—2039, 3931—4090, 4780—4903.

Digitized by Google

quaestiën in de leer der toekomende dingen, bij voorbeeld die aangaande het vagevuur, niet onopgemerkt worden voorbijgegaan.

Den naam „Novissima” had men ontleend aan een woord van Jezus Sirach [1], dat volgens de vertaling der vulgata aldus luidde: „Memorare novissima [2] tua, et in aeternum non peccabis.”

Niet altijd echter was de volgorde en samenstelling der „Quatuor Novissima” zoo als die boven opgegeven is, namelijk dood, oordeel, hel en hemel. Vóór de kerkhervorming der zestiende eeuw schijnt de rangschikking de gebruikelijkste geweest te zijn, die in de volgende verzen voorkomt:

Bis duo sunt, quae corde tenus sub pectore misi:
Mors mea, judicium, baratri nox, lux paradisi [3].

Somtijds evenwel heeft men de vreugde des hemels vóór de pijnen der hel behandeld, gelijk ze in een scholastiek distichon genoemd worden:

Mors tua, judicium extremum, gloria coeli
Et dolor inferni sunt meditanda tibi [4].

---

[1]) Jezus Sirach, Cap. VII vs. 38. In dietsche vertalingen heet Jezus Sirach „de wise man”. Zoo werden echter ook de Prediker, de Spreuken en het boek der Wijsheid genoemd.

[2]) LXX: τὰ ἔσχατα.

[3]) B. Pez, *Bibl. ascet.* Tom. I, p. 31 (Ratisbonae, 1723).

[4]) Hase, *Hutterus redivivus*, § 128, noot 3. F. Laurentius Cupaerus prijst in zijn werk, getiteld *Sermones de Quatuor Novissimis* (Coloniae, 1583), Dionysius den Kartuizer, den schrijver van een *Quatuor Novissima* van nederlandschen oorsprong, dat wij beneden zullen leeren kennen, omdat deze de pijnen der hel vóór de vreugde des hemels behandelt. In een tractaat over de vier laatste dingen, dat in de litteratuur der Waldenzen wordt aangetroffen, — men verg. beneden blz. 13, — gaat aan de bespreking van de pijnen der hel die van de vreugde des hemels vooraf.

Digitized by Google

Na de hervorming werd achter den dood de opstanding ingevoegd, en werden hel en hemel saamgetrokken onder de benaming van „mora aeterna", of wel men stelde in hunne plaats de „consummatio saeculi" [1].

Dit weinige zij genoeg over den algemeenen titel en de indeeling der stoffen, vervat in de werkjens die tot grondslag van ons onderzoek zullen strekken, in de *Quatuor Novissima.*

---

[1]) Hase, l. c. Hagenbach, *Lehrb. d. Dogmengesch.*, 4e Aufl. § 271, noot 1.

Digitized by Google

EERSTE HOOFDSTUK.

Quatuor Novissima van nederlandschen oorsprong.

Wanneer wij een onderzoek willen instellen naar het geloof onzer vaderen aangaande de laatste dingen, zijn wij verplicht de werkjens, die tot grondslag van dat onderzoek zullen strekken, de *Quatuor Novissima* van nederlandschen oorsprong, scherper in het oog te vatten. Na van de *Quatuor Novissima,* die buiten ons land vervaardigd werden, kennis genomen te hebben, zullen wij vooreerst de schrijvers van nederlandsche *Quatuor Novisssima* behandelen, daarna die zelve bespreken en vervolgens trachten het bewijs te leveren, dat genoemde geschriften de bronnen voor de kennis van het volksgeloof mogen genoemd worden.

I. *Quatuor Novissima* van uitheemsche schrijvers.

De Heer J. J. Dodt van Flensburg zegt [1], over *Quatuor Novissima* van nederlandschen oorsprong sprekende: „Zoo werden ook afzonderlijke werken over de *vier uitersten* of de *laatste dingen* door Gerson, Henr. de Hassia, den ouden, en anderen geschreven."

---

[1]) In een aanteekening op een *Bijdrage tot de kennis van oude drukken en handschriften.* — *Archief voor kerk. gesch.* Ser. I, Dl. III, blz. 486.

Digitized by Google

In hoeverre deze woorden juist zijn, zullen wij onderzoeken.

Wat Gerson betreft, — waarom deze als schrijver van een werk over de vier uitersten vermeld wordt, bleef ons onbekend. Wel noemt de catalogus van de bibliotheek der utrechtsche hoogeschool Jean Gerson als auteur van een werkjen, getiteld *Sermones IV Novissimorum* [1], maar de reden, waarom het vaderschap daarvan aan den parijzer kanselier werd toegekend, bleef onvermeld. In de ons bekende uitgaven [2] van Gersons werken worden deze *Sermones* evenmin gevonden, als zij door Gersons jongsten monograaf [3] als een geestes-vrucht van den beroemden godgeleerde worden vermeld. Wel is waar ontbreken in deze *Sermones IV Novissimorum* de scholastieke dorheid en spitsvondigheid niet, die de meeste middeleeuwsche voortbrengselen der kanselwelsprekendheid kenmerken, en wordt in hen de warme toon, door Gerson in verscheidene zijner homiletische werken aangeslagen, te vergeefs gezocht, doch dit bewijst geenszins, dat Gerson de schrijver daarvan niet zijn kan. Aan hem het auteurschap te ontzeggen, omdat, zoo als een der beste arbeiders op het veld van de geschiedenis der kerk gedurende de middeleeuwen [4] beweert, Gersons genie van dien aard was, dat het tegenzin moest gevoelen een werk op het gebied der ascetische moraal te vervaardigen, zou

---

[1]) Zij zijn in 1487 door Mathias Goes te Antwerpen gedrukt, doch zonder vermelding van den naam des schrijvers. Deze uitgave wordt vermeld in Vissers *Naamlijst van boeken in de XVe eeuw gedrukt*, blz. 25, in Panzers *Annales Typ.*, IX, S. 202, en beschreven door Hain in zijn *Repert. bibliogr.* 5692. Een exemplaar bezit de utrechtsche universiteits-bibl. (Theol. Quart. N°. 114), een ander de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage (N°. 165 v. d. *Cat. lib. sec. XV impr.* van den Heer Holtrop).

[2]) *Opera omnia*, Coloniae, 1483, 84; Straatsburg, 1488, 89; ibid. 1514; de editie van Du Pin. Amsterd. 1706.

[3]) Dr. J. B. Schwab, *Johannes Gerson*, Würzburg, 1859.

[4]) C. Schmidt, *Essai sur Jean Gerson*, Straszbourg, 1839, p. 67.

Digitized by Google

een te diep ingrijpend onderzoek naar Gersons inwendig leven vereischen dan dat het hier een plaats zou mogen vinden. Wij moeten dus de waarheid of de onwaarheid van de meening, door den Heer Dodt en door den catalogus der utrechtsche bibliotheek uitgesproken, als zou Gerson de schrijver dezer *Sermones IV Novissimorum* zijn, onbeslist laten. Het boek is in vijf hoofddeelen verdeeld. Het eerste deel gaat, na een voorrede, de nalatigheid te keer, het tweede bevat een aansporing tot bedachtzaamheid op de toekomst, het derde levert eenige beschouwingen over het laatste oordeel, het vierde vermeldt de hevigheid van de straffen der hel, het vijfde beschrijft de belooning der gezaligden [1]. In elk dezer deelen worden verscheidene „sermones" gevonden, die op hunne beurt in eenige paragrafen verdeeld zijn.

De Heer Dodt noemde ook Henricus de Hassia, den ouden, als auteur van een werk over de vier uitersten. Laat ons zien of deze beweering juist is. Er heeft langen tijd een opmerkelijke verwarring geheerscht ten aanzien van dezen beroemden duitschen theoloog en astronoom der veertiende eeuw, daar men hem niet onderscheidde van een tijdgenoot, die denzelfden naam droeg. Hendrik van Langenstein, naar zijn vaderland Hendrik van Hessen (Henricus de Hassia) geheeten, en door de bijvoeging van „de oude" onderscheiden van zijn naamgenoot, stierf in 1397 als professor der theologie en vice-kanselier der universiteit te Weenen. Van den anderen Hendrik van Hessen, den jongeren, is bijna niets bekend. Hij wordt als een geleerd man en een der eerste hoogleeraren der universiteit te Heidelberg vermeld. Na het jaar 1414 vertrok hij, „van de nietigheid der dingen dezer wereld vervuld", naar een klooster der Kartuizer-orde, „bij Arnhem in Gelderland", zeer

[1]) „Prohemium et contra negligentiam; hortatio ad providentiam futurorum; considerationes judicii extremi; acerbitas poenarum inferni; premium finale beatorum."

Digitized by Google

waarschijnlijk het klooster Monnikhuizen, waar hij als prior in 1427 den laatsten adem uitblies [1]. Aan Hendrik van Hessen den ouderen nu wordt een werk toegeschreven, *Cordiale de quatuor novissimis, sc. de morte temporali, de judicio extremo, de poenis inferni et de gaudio regni coelestis* getiteld. Afgezien van de overeenkomst, die er bestaat tusschen den titel aan dit werk gegeven en dien van een der *Quatuor Novissima* van nederlandschen oorsprong, bewijzen ook de woorden, waarmede Hendriks werk beginnen zal, — „Memorare novissima tua et in aeternum non peccabis. Eccles. VII. Sicut dicit beatus Aug." — dat wij hier met een der nederlandsche *Quatuor Novissima*, met het bekende *Cordiale* te doen hebben. Heeft dus Hendrik van Langenstein dit werk niet geschreven, dan blijkt ook hieruit de onjuistheid der opgave van den Heer Dodt van Flensburg.

Hetzelfde werk dat aan Hendrik van Hessen werd toegekend, wordt door eenige handschriften [2] even onjuist aan zekeren Thomas Haselbach, een professor der exegese, die te Weenen Hendrik van Langenstein opvolgde, en door anderen [3] aan Jacobus Grugtrodius [4] toegeschreven.

Den 29sten November van het jaar 1477 stierf te Weenen zekere Stephanus van Lantskron, of de Lantskrona, die, sedert 1458 proost van het klooster gewijd aan St. Dorothea te Weenen, geroemd wordt om zijne goede zeden, zijne groote geleerdheid en voortreffelijk bestuur [5]. Aan dezen wordt de vervaardiging van een *Tractatus de Quatuor*

---

[1]) Dr. O. Hartwig, *Leben und Schriften Heinrichs von Langenstein*, Marburg, 1858, I passim. II, S. 2, vooral S. 13, volg.

[2]) Apfaltrer, *Script. antiq. de celeb. univers. Viennensis.* Pars I, S. 162. Zie Hartwig a. w. II, S. 14.

[3]) Denis, *Codd. manuscr. theol. bibl. Palatinae Vindobon.* I. bij Hartwig, a. w. II, S. 14.

[4]) Over dezen, eigenlijk Gruitrodius, zie men beneden blz. 13.

[5]) Geffcken, *Bildercatechismus des XV. Jahrh.* Leipzig, 1855, S. 109.

Digitized by Google

Novissimis toegekend [1], dat, na een opdracht, in 29 hoofdstukken niet alleen het op den titel vermelde behandelt, maar naar aanleiding daarvan in hoofdstuk 18 en vv. een beoefeningsleer mededeelt. Ook bij dit werk zijn de aanvangswoorden van het eerste hoofdstuk die van Sirach. — „In omnibus operibus tuis memorare novissima tua et in aeternum non peccabis; Ecclesiast. VII. — Tegenover gemis van streng scholastieke indeelingen wordt hier een rijkdom gevonden van voorbeelden, ontleend aan geschiedenis en overlevering, die dit werk in die dagen gretige lezers zal hebben doen vinden.

Aan Vincentius van Beauvais, die als auteur de meeste bekendheid in ons land wellicht erlangd heeft, doordien een geschrift van hem aan „der Dietschen dicht'ren vader" ten voorbeeld heeft gestrekt bij de vervaardiging van diens *Spieghel historiael* — aan Vincentius van Beauvais wordt door sommigen het vaderschap van een *Speculum Morale* toegekend, door anderen ontzegd. Met welk recht, [2] kunnen wij hier niet onderzoeken. Het tweede boek van genoemd *Speculum Morale* handelt in een vrij uitvoerig [3] tractaat over de vier uitersten (*„de Quatuor Novissimis"*). Vier hoofddeelen (partes) — de morte, de finali et extremo judicio, de suppliciis reprobrorum, de beatitudinibus corporis et animae — worden op hunne beurt gesplitst in verscheidene onderdeelen (distinctiones), wier titels wij kortheidshalve onvermeld laten. Toch verdient het opmerking dat over het vagevuur niet, zoo als gewoonlijk, bij de behandeling der helsche straffen, maar in het eerste hoofddeel gesproken wordt, wat allicht zijne verklaring vindt in de omschrijving die van de „distinctio de purgatorio" gegeven

---

1) Genoemd tractaat is gedrukt in B. Pez. l. l. Tom. I, p. 29—156.

2) Men zie Dr. A. Vogel, *Vincenz von Beauvais* in een programma der universiteit te Freiburg, van het jaar 1843.

3) $52^1/_2$ pag. (r. et v.), groot folio, in 2 kol. van een exemplaar der utrechtsche universiteits-bibl. (Misc. Lit. Fol. 100), dat vroeger aan het St. Hieronymushuis aldaar toebehoorde.

Digitized by Google

wordt als „de mortuis in purgatorio." Scholastieke geleerdheid, zich openbarende in een menigte van subtiele onderscheidingen en in tal van citaten, wordt ook hier niet te vergeefs gezocht [1].

Niet onbelangrijk is het, dat ook in de litteratuur der romaansche Waldenzen, behalve afzonderlijke stukken over het oordeel, de vreugde des hemels en de pijnen der hel, een tractaat over de vier toekomstige dingen — *de las 4 cosas a venir* — voorkomt. Het eenige wat wij van dit geschrift kunnen mededeelen is, dat het een opeenhooping van uitspraken der kerkvaders over dit onderwerp schijnt te zijn [2].

II. De nederlandsche auteurs van *Quatuor Novissima.*

Is bij onderzoek naar *Quatuor Novissima* op vreemden bodem ontstaan de oogst niet rijk te noemen, dit is ook het geval waar wij naar dergelijke werken van nederlandschen oorsprong vragen. Slechts een tweetal is ons bewaard gebleven. Alvorens wij echter hunne auteurs bespreken, willen wij opgeven, wie ons buitendien in ons vaderland als schrijvers van *Quatuor Novissima* bekend werden, zonder dat wij iets over hunne boekskens kunnen mededeelen, die misschien verloren geraakt zijn, misschien hier of daar nog verborgen liggen. Hen rangschikkende naar hun sterfjaar ontmoeten wij het eerst:

Jacobus de Gruitrode [3], aldus genoemd naar het dorpjen

---

[1]) Wanneer Dr. A. Vogel, a. w. S. 21, beweert, dat dit werk hetzelfde is als de boven vermelde *Sermones IV Noviss.*, bewijst zulks alleen dat hij òf beide werken nooit gezien, òf ten minste ze niet vergeleken heeft.

[2]) MSS. bevinden zich te Genève en te Dublin. Men zie Dr. Herzog, *die Romanischen Waldenzer*, Halle, 1853, S. 48, 52, 58, 59, 60, 71.

[3]) Dus Trithemius, *de Script. Eccl.* en *Catal. ill. vir.*; Jacobus a Gruitrode volgens Foppens, *Bibl. belg.* i. v.; Jacobus Gruitrodius volgens Fabricius, *Bibl. med. et inf. lat.* IV, p. 26, Sweertius, *Athenae Belg.* p. 365, Cave, *Histor. liter.* II. A. p. 206; Jacobus Gruitroedius volgens Valerius Andreas, *Bibl. belg.* p. 410 (ed. Lovan. 1643.).

Digitized by Google

van dien naam, dat thands tot Limburg, toen tot Luikerland behoorde. Prior van een Kartuizerklooster te Luik, wordt hij geprezen als een man van devoten levenswandel. Het eenige wat verder van zijn leven bekend schijnt te zijn is, dat hij den 12den Februari van het jaar 1472 in het Luiksche of te Luik — „apud Eburones" — overleed. In de vrij aanzienlijke lijst zijner geschriften komt ook een *de Quatuor Novissimis lib. I* voor.

Een tweede, die als auteur van een werk over de vier laatste dingen genoemd wordt, is Arnoldus Bostius [1]. Van de plaats of het jaar zijner geboorte is niets bekend. Tijdgenoot van Trithemius en tot dezen in vriendschappelijke betrekking staande, wordt ook hij geroemd om zijn onberispelijken levenswandel in het Karmelietenklooster te Gent, waar hij als monnik den 4den April 1499 is gestorven [2]. Onder andere werken schreef hij een *de quatuor Novissimis,* hetwelk waarschijnlijk nimmer in het licht verscheen, althans niet vóór den tijd van Miraeus, die zijnen wensch naar een uitgave van Bostius' geschriften te kennen geeft [3].

Kunnen wij noch van Gruitrodes geschrift, noch van dat van Bostius iets naders berichten, zij zijn gelukkig niet de eenige nederlandsche schrijvers van *Quatuor Novissima.* Wij bezitten twee werkjens die over de toekomstige dingen handelen, waarvan het eene kortheidshalve het *Cordiale,* het

---

1) Trithemius, *Catal. ill. vir; de Script. Eccl.;* Foppens, *Bibl. belg.* i. v.; Fabricius, *Bibl. med. et inf. lat.* I, p. 365; Sweertius, *Athen. Belg.* p. 140; Aub. Miraeus, *Auct. in Trith. d. Script. Eccl.;* Cave, *Hist. litt.* II, A, p. 211.

2) Cave geeft ten onrechte 1489 op; men zie bij Foppens.

3) Sander, *Bibl. belg. manuscr.* Tom. II, p. 196, bericht, dat er in de boekerij der reguliere kanunniken te Tongeren (volgens den catalogus in 't jaar 1638 opgemaakt) een handschrift bestond van een *Cordiale novissimorum Walgarii Sylvaeducensis.* De titel *Cordiale* doet ons vermoeden, dat wij hier niet met den vervaardiger, maar met een afschrijver te doen hebben.

Digitized by Google

ander het *Memoriale* genoemd wordt en met wier auteurs wij thands kennis moeten maken.

Het vaderschap van het *Cordiale* werd gemeenlijk aan Geert Groote toegekend [1]. De reden waarom men zulks deed, gaf men niet op [2]. Reeds vroegtijdig echter waren er eenigen (alii) [3], die als schrijver van dit werk Gerardus Vlindershovius noemden. Hunne meening blijkt de ware te zijn. In een tweetal handschriften [4] van het *Cordiale* wordt zij als zoodanig bevestigd. Aan het slot van het eerste leest men: „explicit Cordiale venerabilis viri et devoti domini Gherhardi de Vlederhove ordinis Mariae Theutonicorum", op het einde van het andere: „explicit Cordiale compositum a domino Gerardo de Vliederhove, dispensatore dominorum Theutonicorum in Trajecto. Deo laus et gratiarum actio per infinita secula seculorum. Amen". Dat wij bij den naam „de Vlederhove" en „de Vliederhove" niet aan een afschrijver die deze handschriften vervaardigd heeft, maar aan den auteur van het werk te denken hebben, bewijst ons het woord *compositum*. Dat in de handschriften dezelfde persoon bedoeld wordt als door de „alii", is duidelijk. Het verschil toch tusschen Van Vlindershoven en Van Vlederhove of Van Vliederhove is zóó groot niet, dat wij aan verschillende personen hebben te denken. Tegenover onze beide handschriften en de „alii" die het *Cordiale* aan zekeren Van Vliederhove, of hoe zijn

---

1) Fabricius, Valerius Andreas, Foppens ll. cc. i. v.; Revius, *Daventr. illustr.*, I, p. 35; Paquot, *Mémoires pour servir à l'hist. lit. d. XVII prov. des Pays-Bas*, Tom, I. p. 421.

2) Alleen Paquot beroept zich op een catalogus van de boekerij der reg. kanunniken te Tongeren. Men zie Sanders, *Bibl. belg. manuscr.*, Tom. II, p. 190.

3) Men zie bij Valerius Andreas, Foppens en Paquot.

4) Het eerste handschrift behoort tot de koninkl. biblioth. te 's Hage (N°. 200), het tweede komt in de universiteits-biblioth. te Utrecht voor (Aev. med. script. eccl. N°. 286) en was vroeger het eigendom der Regulieren aldaar.

Digitized by Google

naam ook moge geschreven worden, toekennen, staat het bijna niet gemotiveerde gevoelen, dat Geert Groote als den schrijver noemt. Er kan verwarring plaats gevonden hebben tusschen Groote en Van Vliederhove door beider voornaam. Het is dus niet te verwonderen, dat het werk van den minder bekenden Gerard op den meer beroemden is overgebracht. Doch er is iets, wat in staat is aan die verwisseling der auteurs een eind te maken, het is de inhoud van het geschrift zelf [1]. Stijl en voordracht toch van het *Cordiale* verschillen zeer van die in de geschriften, die ongetwijfeld van Geert Groote afkomstig zijn, in zijn *de matrimonio* b. v. of in zijn *adversus focaristas*. Daarenboven, Dionysius de Kartuizer, de schrijver van het *Memoriale*, die, gelijk wij later zien zullen, met het *Cordiale* bekend was, citeert het niet als van Geert Groote, maar noemt den auteur „quidam devotus". Wanneer het *Cordiale* werkelijk van den deventerschen kerkvader afkomstig was, zou men dan reeds ongeveer een halve eeuw na zijn dood dit vergeten hebben, en zou dan een man als Dionysius den schrijver van het *Cordiale* „quidam devotus" genoemd hebben? Uit de wijze waarop Dionysius dien auteur citeert mogen wij afleiden, dat ook hij het werk niet aan Geert Groote toekende [2]. Verder noemt een hoogduitsche vertaling als den tijd wanneer het *Cordiale* vervaardigd werd het jaar [1]420. Geert Groote stierf reeds in 1384. Alles saamvattende kunnen wij geen oogenblik in twijfeling verkeeren, maar

---

[1]) Men zie Prof. J. Clarisse, *Over den geest en* (de) *denkwijze van Geert Groete*, in 't *Archief* van Kist en Royaards, Dl. II, blz. 254, vv.; III, blz. 44, vv.

[2]) Deze opmerking werd reeds door den Heer Dodt gemaakt, *Archief* III, blz. 88. Wanneer deze echter zegt: „Anders zou Dionysius in zijne Novissima die van Groote wel genoemd hebben, indien hij dezelven onder dien naam had gekend", schijnt hij in de meening te verkeeren dat Dionysius het *Cordiale* in het geheel niet noemt. Het onjuiste dier meening zal beneden blijken.

Digitized by Google

moeten wij als schrijver van het *Cordiale* niet Geert Groote, maar Gerard Van Vliederhove noemen.

Aarzelde men [1] desniettegenstaande vroeger nog, omdat men noch van iemand, die den naam van Van Vliederhove, noch van een ander, die dien van Van Vlindershove droeg, eenig bescheid had kunnen bekomen — die reden tot aarzelen valt weg. „Ordinis Mariae Theutonicorum," „dispensator dominorum Theutonicorum in Trajecto" wordt hij in het onderschrift der beide vermelde handschriften genoemd, en dit leert ons reeds iets aangaande zijn uitwendig leven. Hij is een lid geweest der Duitsche orde, aan Maria gewijd, en aan het ordehuis te Utrecht als „dispensator" verbonden. Nu is ons een merkwaardig stuk bewaard gebleven [2], een kroniek der *Lantcommandeurs van den Balye van Utrecht*. Wij lezen aldaar, dat de schulden der orde onder den veertienden „lantcommandeur," Heer Henrick Van Hoenhorst, die in 1380 stierf, zeer waren toegenomen [3]. Zijn opvolger was Heer (Gerrit) Splinter Uten Enghe, die kort na zijn intrede in de orde tot commandeur verkozen, 26 jaar lang, tot aan zijn dood (1405) het baljuwschap bekleedde [4]. Hij was een scherp en streng man [5], en verminderde de schulden van den huize van Utrecht. Vromelijk leefde hij „na des oordens regelboeck" en ging hij „vroech ende laet sijn heeren voor in alle dingen." De heeren schijnen echter daarmede niet zeer ingenomen geweest te zijn, want velen hunner gingen tot andere orden over, ja er zijn zelfs heeren „rebel geloopen uyt der oirden om sijnre strengheyt wil, want sy gebreuckt hadden." Toch, wie ook niet eenstemmig met den commandeur mocht denken ten opzichte van de tucht,

---

1) Prof. J. Clarisse, a. w.

2) Matthaeus, *Analecta Vet. Aevi*, den Haag, 1738, Tom. V, blz. 855, vv.

3) Ibid. blz. 893, 870.

4) Ibid. blz. 871, 893, 900.

5) Ibid. blz. 871.

Digitized by Google

er zullen wel in het huis eenigen geweest zijn, die zijne pogingen om den toestand van de financiën der balye te verbeteren met vreugde hebben begroet. Een tweetal hunner wordt ons genoemd. „Hij (Splinter Uten Enghe) hadde bij hem twee goede mannen, die de scafferie [1] regeerden, die een voor ende dander nae, ende holpen alle dinck verwaeren in goeden regiment, die eene hiet heer Gerrit Van Vliederhoven, ende die ander hiet heer Johan Van der Sande" [2]. Door dit bericht is het voormalig bestaan van een Gerrit Van Vliederhoven bewezen. Een lid der Duitsche orde te Utrecht, schreef hij een werk over de laatste dingen, het zoo bekend geworden *Cordiale*. Wel is het weinig wat wij van hem weten, maar er is toch onder dat weinige iets, dat van groot belang geacht moet worden bij de beoordeeling van zijn arbeid, te weten dat hij in de strenge beginselen van zijn „lantcommandeur" geheel schijnt gedeeld te hebben. Niet onwaarschijnlijk zelfs is het, dat het *Cordiale* door hem werd vervaardigd met het doel om, door het voorhouden van 's menschen einde en van het lot, dat dezen daarna te wachten staat, de zonden der ridders van zijn huis, slapheid wat tucht betreft en weelderigheid van leven, te keer te gaan.

Wij hebben reeds boven Dionysius den Kartuizer den schrijver genoemd van het *Memoriale*, het andere werkjen, van nederlandschen oorsprong, over de laatste dingen dat voor ons bewaard is gebleven [3]. Dionysius van Leeuwen, meestal naar de orde, waarbij hij professie gedaan had, Dionysius de Kartuizer genoemd, werd in het einde der 14de eeuw te Rickel, niet verre van St. Truije, uit ouders die tot den

[1]) Kilian i. v. scaffenaer, scaffer: curator, procurator, dispensator, oeconomus.

[2]) Matthaeus a. w. blz. 872. Van der Sande werd de zeventiende „lantcommandeur" en stierf in 1437. Zie Matth. blz. 873, 900.

[3]) Dionysius wordt de schrijver van het *Memoriale* genoemd door Trithemius en Foppens en in eenige oude drukken van zijn werk.

Digitized by Google

gegoeden stand behoorden, geboren [1]. Naar de universiteit te Keulen gezonden, verzamelde hij zich een schat van geleerdheid, vooral uitgebreide, ja weinig geëvenaarde kennis der h. schriften [2], verkreeg hij het meesterschap der vrije kunsten en won hij al aanstonds bij de geleerde wereld een goeden naam door zijn tractaat *de Ente et Essentia*. Vóór zijn vertrek naar Keulen had hij voor een deel zijn opvoeding genoten in het Kartuizer klooster te Zeelem. Van eenen ernstigen zin, schepte hij behagen in het strenge leven der volgers van den heiligen Bruno, waarom hij zich, na de hoogeschool verlaten te hebben, in het klooster te Roermond liet opnemen. Daar bracht hij het grootste gedeelte zijns levens door en is hij den 12den Maart 1471, als negen-en-zeventigjarig grijsaard, gestorven. Het zou nauwelijks te verklaren zijn, dat een man als Dionysius in vergetelheid is geraakt, ware het niet dat zijne geschriften tot de litterarische zeldzaamheden behoorden. Doch, hoe ook ten onrechte in onze dagen voorbijgezien — waar zijne tijdgenooten met hem in aanraking kwamen, werd hij te hooger gewaardeerd. De monniken van het klooster, waarin hij vertoefde, droegen aan hem het prioraat op. Johannes Brugman gevoelde zich nauw aan hem verwant. Tot Filips van Bourgondie en Karel den Stoute stond Dionysius in vriendschappelijke betrekking. In het jaar 1451 vergezelde hij, door den grooten kardinaal Nicolaas van Cusa daartoe uitgenoodigd, dezen op zijn visitatiereis door de Nederlanden [3]. Nog op hoogen ouderdom

---

[1]) Over Dionysius' leven zie men Trithemius, *Cat. ill. vir.;* Foppens, Fabricius, Cave a. w. i. v., vooral Loërius a Stratis in de *Acta Sanct.* Mart. II, pag. 247—255; W. Moll, *Joh. Brugman.*

[2]) Onder den naam van h. schriften verstond men niet alleen den bijbel, maar alle geschriften van godsdienstigen inhoud.

[3]) Het verdient opmerking dat ook Nicolaas van Cusa zich met de vraag naar 's menschen toekomst bezig hield. In de stads-bibliotheek te Amsterdam (Godgel. V. B. a. 38) vindt men een werkjen (men verg. Fabricius, *Bibl. Lat. inf. e. med. aet.*, I, p. 1243) getiteld: *Conjecturae domini Nicolai de Cusa Cardinalis de Novissimis diebus scriptae Anno*

Digitized by Google

wisselde hij brieven met verscheidene hooggeplaatste personen in kerk en staat. Alles bewijs voorzeker voor het aanzien dat hij in zijn tijd genoot. Geen wonder! Dionysius was bekend als een ernstig christen, vroom van zin, van een strenge levensopvatting, met een open oog voor de gebreken der wereld, die hij in zijn klooster ontvlucht had, door strenge onthouding van slaap, van spijs en drank zocht af te sterven, en met vrijmoedigheid aantoonde, vooral waar zij in den boezem der geestelijkheid gevonden werden. Hij was vriendelijk in den omgang en een goed kanselredenaar, voor zoo ver een gebrek van het spraakorgaan hem dat toeliet. Dionysius werd geroemd als schriftverklaarder, terwijl hij tevens geenszins vreemdeling in de toenmalige wijsbegeerte en in de oude letteren was, en de scholastieke geleerdheid op eigenaardige wijze met zijne mystieke beginselen wist te vereenigen. Vlug en ijverig met de pen, schreef hij een zoo groot aantal boeken [1], dat hij, wat productief vermogen betreft, met den grooten kerkvader van Hippo vergeleken, ja de tweede Augustinus genoemd wordt. Door zijn veelschrijverij verloren echter zijne werken niet aan degelijkheid van inhoud, want is ook de stijl vaak ruw en stroef — zijn taal is altijd levendig, vurig, het hart doordringend, en wanneer hij schreef, dan geschiedde dit altijd „met verwonderlijke nauwkeurigheid en zorgvuldigheid in het nasporen der geheimenissen," dan bleek hij altijd te zijn „vol van geleerdheid, vol van afwisseling, vol van vroomheid en heiligheid" [2]. Dionysius behoorde door de richting

Christi 1417. [Dit jaartal op den titel is onjuist. Nicolaas werd in 1401 geboren, en zegt zelf dat hij dit werkjen schrijft, na veler schriften vlijtig onderzocht te hebben, en dat van Christus' hemelvaart tot op den tijd van de vervaardiging van dit geschrift 1452 jaren verloopen zijn]. Cusa zoekt het tijdstip van den ondergang der wereld te berekenen, en stelt Christus' overwinning van den Antichrist tusschen de jaren 1700 en 1734.

[1]) Zie de breede lijst der titels bij Foppens.

[2]) „Mira diligentia et raritate, in eruendis mysteriis sedulitate." —

Digitized by Google

zijns gemoeds tot de devoten van dien tijd. In het schouwende leven was hij tot den hoogsten trap opgeklommen, tot het „klaar aanstaren der bloote Godheid," waarom hij door tijdgenoot en nageslacht met den naam van „Doctor ecstaticus," reeds vroeger aan Ruysbroeck toegekend, begroet werd. Dat Dionysius nog langen tijd bij de op hem volgende geslachten in hooge eere was blijkt ons hieruit, dat ook van *zijn* persoon de sage zich meester gemaakt heeft. Honderd zeven en dertig jaar na zijn dood, in 1607, liet de toenmalige bisschop van Roermond, Henricus Cuyckius, Dionysius' lijk opgraven, en — o, wonder! — duim en wijsvinger, de twee werktuigen, die tot het hanteeren der schrijfstift het noodzakelijkst zijn, werden niet alleen ongeschonden, maar met vleesch bedekt en als in levenden toestand bevonden [1]. Daardoor misschien voor een tijd lang volksheilige, werd Dionysius geen kerkheilige — en hierin licht waarschijnlijk tevens een andere oorzaak waarom hij thands zoo onbekend is — doordien hij, gelijk later zal blijken, bij de kerk niet in den reuk der rechtgeloovigheid stond [2].

De slotsom van zijn onderzoek naar de laatste dingen heeft Dionysius niet alleen in zijn *Memoriale* neergelegd, maar ook in een kleiner tractaat, dat, in den vorm van een *Dialogus de particulari judicio animarum post mortem,* niet alleen het onderwerp op den titel vermeld, maar ook andere vragen op eschatalogisch gebied bespreekt. Ook uit dit geschrift zullen wij het geloof onzer vaderen moeten opmaken.

Terwijl wij nadere kennisneming van de *Quatuor Novissima* van nederlandschen oorsprong zelve voor een volgende afdeeling bewaren, zal ons hier voor een oogenblik de

---

„Plenus eruditione, copiosus varietate, pietate refertus, ac sanctitate conspicuus." — Woorden van Foppens.

[1]) Men zie bij Foppens.

[2]) Volgens een mededeeling aan mijn hooggeachten leermeester, Prof. W. Moll gedaan, is men te Rome in onze dagen er op bedacht Dionysius in den rei der heiligen op te nemen.

Digitized by Google

vraag bezig houden, of Van Vliederhoven en Dionysius de Kartuizer met elkander bekend geweest zijn. Van persoonlijke bekendheid is hier geen sprake, daar, al meldde men ons niets van het tijdstip wanneer Van Vliederhoven is gestorven, wij dit toch veilig ongeveer een halve eeuw vóór dat van Dionysius' dood mogen stellen. Op de vraag echter of deze laatste, als schrijver van een *Quatuor Novissima* kennis gedragen heeft van het werk van den eerstgenoemden, dat onder gelijken naam het licht zag, moet toestemmend geantwoord worden. Dionysius schrijft [1] bij de verklaring van het woord Acheron: „Ad quod quidam devotus in suo tractatu de quatuor Novissimis allegat Averroim commentatorem dicentem: in inferno continua est tristitia et moeror sine consolatione." Deze „quidam devotus," die in zijn tractaat over de „Quatuor Novissima," die woorden uit een commentaar van Averroës op het een of ander werk aanhaalt, is niemand anders dan Gerard Van Vliederhoven. Immers wij lezen in diens *Cordiale* [2] bij de verklaring van datzelfde woord Acheron: „Unde commentator Averrois. ij. Poetrie. In inferno continuo (sic?) est tristicia et meror sine consolatione." Hieruit blijkt dat Dionysius het *Cordiale* gekend heeft. Dat hij de uitspraak van den auteur, dien hij niet met den naam van Van Vliederhoven noemt, verbeterde of, wil men, kritiseerde, leeren ons Dionysius' woorden waar hij zegt, dat het echter bij hen die goed te huis zijn in de wijsbegeerte (bene eruditi in philosophia) vast staat, dat Averroës de aangehaalde woorden nooit heeft gesproken. Uit de overeenkomst die er bestaat tusschen voorbeelden bij Dionysius en Van Vliederhoven, [3] meen ik dat wij niets mogen afleiden [4].

---

[1]) *Memoriale.* Art. 43.

[2]) *Cordiale.* p. 40^{v}. (uitgaaf van Pafraed te Deventer in 1489.)

[3]) Men verg. *Memoriale* Art. 14 met *Cordiale* p. 6^{v}. en elders.

[4]) Ook na de kerkhervorming der XVIe eeuw zijn van tijd tot tijd geschriften verschenen onder den titel van *Quatuor Novissima.* Zóó o. a. *Sermones quatuor Novissimorum* van den bekenden kardinaal

Digitized by Google

III. *Cordiale* [1]

Bij de beschouwing van het oudste der *Quatuor Novissima* van nederlandschen oorsprong, zullen wij stilstaan bij den naam, den vorm en de indeeling, en vragen naar den tijd wanneer, en de taal waarin dát werk geschreven werd.

Wat den titel van het geschrift betreft, wij vinden dien verschillend opgegeven. Nu eens wordt het in oude drukken en door schrijvers eener historia litteraria eenvoudig *Cordiale* genoemd, dan weder *Cordiale quatuor novissimorum*,

---

Bellarminus, Leuven 1586. Drie jaren vroeger verscheen te Keulen een *de Quatuor Novissimis*, waarvan als auteur F. Laurentius Cupaerus wordt genoemd. Aegidius Colley (zie Foppens i. v.) schreef een dergelijk werk, dat in 1630 te Luik werd gedrukt. Wanneer wij deze geschriften met de oudere *Quatuor Novissima* vergelijken, dan valt al het voordeel op de zijde der laatsten. Rijkdom van gedachten en taal beiden worden bij hen in hoogere mate gevonden. Men meene evenwel niet de matheid der jongeren te kunnen verklaren uit de mindere belangstelling door hun tijd voor dat onderwerp gekoesterd. Integendeel; als bewijs, dat het gevoel hunner dagen nog levendig deel nam aan een onderzoek der laatste dingen, kan dienen dat dichters zich door dat onderwerp voelden aangegrepen. Jean Baptista Houwaert, „Consiellier ende Meester ordinaris van de rekeninghen des Hertoghdoms van Brabant", gaf in 1583 te Antwerpen, bij Christoffel Plantijn, een uitvoerig leerdicht in het licht, getiteld *de vier Wterste*, dat zich echter vooral door gerektheid en dorheid onderscheidt. Wanneer Joost Van Vondel in vier coupletten, elk van vier regels, de vier uitersten bezingt, men zie uitg. v. Van Vloten, I, blz. 95, luidt natuurlijk ons oordeel geheel anders dan over Houwaerts gedicht. Zelfs werd in het midden der XVIII[e] eeuw het onderwerp voor dramatische behandeling geschikt bevonden. Jacobus van Aerde schreef toen een *Treurspel van de vier uyterste des menschen, ofte vertooninge van het leste oordeel, afgebeeld in de Christelijke standvastigheid van Elias en Enoch, onder de dwingelandye van den boozen Antechrist;* zie den catalogus van de bibl. d. Maatsch. v. Ned. Letterk. te Leyden, Dl. I, blz. 228.

[1]) Over het *Cordiale* zie men Prof. T. A. Clarisse in het *Archief* v. Kist en Royaards, Dl. I, blz. 360 en 384, vooral Prof. J. Clarisse, a. w. Dl. II, blz. 251, vv. en Dl. III, blz. 44, vv.

Digitized by Google

of enkel *Quatuor Novissima*, of ook *Novissima quatuor*, of *de quatuor Novissimis*, of *Tractatus de quatuor Novissimis* met of zonder de bijvoeging *cum multis exemplis pulcherrimis*. Kortheidshalve hebben wij aan den naam *Cordiale* de voorkeur gegeven. Aan het slot der inleiding tot zijn werk schrijft Van Vliederhoven: „verum cum totalis hujus opusculi processus principaliter ad hoc conatur inducere, ut Novissimorum celebris memoria *Cordialiter* et intime humanis *cordibus* imprimatur, continue ergo videtur rei consonum, ut praesenti huic libellulo nomen *Cordiale*, loco sui tituli, si placet, imponatur." Is dus de titel *Cordiale* niet de werkelijke en drukt hij niet den inhoud, maar alleen het doel van dit werk uit, wij maken gebruik van het „si placet" van den schrijver en zullen den korten titel bezigen.

Over die bijvoeging „cum multis exemplis pulcherrimis", die achter sommige titels van Van Vliederhovens werk wordt aangetroffen, dient het een en ander in het midden gebracht te worden. Achter elke groote afdeeling van het *Cordiale* — dood, oordeel, hel en hemel, de vier onderwerpen daarin behandeld, doen een geleidelijke verdeeling aan de hand — volgen in alle uitgaven van den latijnschen tekst, die het licht zagen na de deventersche uitgave van het jaar 1489 [1], de woorden: „sequuntur nunc exempla." Nu en dan slechts uitspraken van kerkvaders, zijn het echter voornamelijk voorbeelden, ontleend aan verschillende geschriften van vroegeren en lateren tijd, die gedurende de middeleeuwen veel gelezen werden, dikwijls ook verhalen van mirakelen en visioenen uit het tijdvak der middeleeuwen zelve [2]. Die

---

[1]) Wanneer wij in het vervolg plaatsen uit het *Cordiale* aanhalen, is het altijd volgens deze uitgave, door Richard Pafraed in het licht gezonden.

[2]) Ten bewijze volgen de opschriften der voorbeelden na de afdeeling over den dood. Het tusschen haakjens geplaatste duidt den inhoud aan.
Ad Blancam comitissam; (Een brief van Petrus Damiani aan gravin Blanca over de verschrikkingen des doods.)

Digitized by Google

voorbeelden zijn daar geplaatst met het doel om hetgeen in de voorafgaande afdeeling van het *Cordiale* geschreven was duidelijker te maken en de waarheid daarvan te bevestigen. Wel is de reeks der „multa exempla pulcherrima" niet in alle uitgaven dezelfde, doch het verschil is gering en bepaalt zich tot het grooter of kleiner aantal en de volgorde der plaatsen aan de geschriften der kerkvaders ontleend[1]. Van meer belang echter is het dat deze voorbeelden oorspronkelijk niet tot het *Cordiale* hebben behoord, maar eerst later, wanneer en door wien is niet uittemaken, daaraan zijn toegevoegd. Bewijzen voor deze stelling ontbreken niet. De uitgave van het *Cordiale* volgens latijnschen tekst, die in 1489 bij R. Pafraed in het licht verscheen, heeft het eerst die vele fraaie voorbeelden en wordt daarin door alle later verschenen uitgaven nagevolgd. In geen uitgave vóór 1489 worden zij aangetroffen, ook niet in die van het jaar 1485, bij denzelfden Pafraed te Deventer gedrukt. In alle dietsche vertalingen zoekt men ze evenzeer te vergeefs, als in geen der mij bekende handschriften van den latijnschen tekst hun spoor gevonden wordt. Ook leest men in de reeds meermalen genoemde uitgave van het jaar 1489, vóór dat de voorbeelden na het

---

Ex horologio aeternae sapientiae;
Gregorius in homelia;
Ex dialogo Gregorii; (vrees in den doodsnood door het aanschouwen van duivelen.)
Item aliud idem; (op zijn sterfbed zegt een monnik dat hij aan een draak ter verslinding gegeven is.)
Ex vitis patrum; (een gezicht van goede geesten vóór den dood.)
Ex vita sancti Jheronimi; (het aanschouwen van daemonen in de ure des doods.)
Aliud ex distinctione nona; (allerlei afschuwelijkheden, die gezien werden bij de opgraving van het lijk eens geëxcommuniceerden.)
Aliud ex libris de illustribus viris; (verhaal hoe St. Bernardus gesticht werd door eens landmans vrome uitspraken over den dood.)

[1]) Men verg. de uitgaven van Pafraed te Deventer van de jaren 1491 en 94 met die door Van Breda aldaar van 1490, 94, 1502.

Digitized by Google

vierde uiterste aanvangen, de woorden: „Finiunt quatuor Novissima." Naast deze uitwendige bewijzen kunnen wij ook inwendige plaatsen. Aan het eind der afdeeling, die over den dood handelt [1], zegt Van Vliederhoven: „Exemplariter etiam patet quod mortis memoria inducit hominem ad poenitentiam faciendam." Overeenkomstig dat „exemplariter" laat hij daarop twee voorbeelden volgen. Is het nu wel denkbaar, dat hij daarna nog een reeks van voorbeelden aan zijn geschrift zal toegevoegd hebben? Zoo men zou willen beweren, dat de aangehaalde woorden van Van Vliederhoven alleen op de eerste afdeeling slaan, daar zij achter de overige niet gevonden worden, dan zal toch nog altijd deze vraag onopgelost blijven: waarom heeft de auteur voorbeelden in den tekst geplaatst en later weer andere, bij wijze van aanhangsel, daaraan verbonden; waarom heeft hij niet de eerste bij de laatste, of de laatste bij de eerste opgenomen? Wat afdoend bewijs genoemd kan worden voor onze stelling, dat de „multa exempla pulcherrima" niet tot den oorspronkelijken tekst van het *Cordiale* behooren, is dat eenige dier voorbeelden ook in het *Cordiale* zelf voorkomen. Zóó de plaatsen uit kerkvaders, die, onder den naam van „Auctoritates sanctorum," de rei der voorbeelden na de tweede en vierde afdeeling sluiten. Zóó het vijfde voorbeeld achter de afdeeling over den dood [2], het tweede voorbeeld achter de afdeeling over de hel [3]. Mogen wij nu ook verklaren dat de „multa ex. pulch." niet behooren tot den tekst van het *Cordiale*, zooals dat oorspronkelijk Van Vliederhovens pen verliet, niets geeft ons echter het recht om met den hoogleeraar J. Clarisse [4] aantenemen, dat wellicht ook de voorbeelden in den tekst zelven interpolatiën van lateren tijd zijn. Niet alleen dat de eenheid

---

1) Blz. 12r.
2) Blz. 42r.
3) Blz. 43r., 44r.
4) *Archief* 1e Ser., Dl. II, blz. 258, Dl. III, blz. 41.

Digitized by Google

van het geschrift groote schade lijden zou, indien men de voorbeelden daaruit verwijderde, maar ook zegt Van Vliederhoven zelf in de voorrede, dat hij voornemens is het een en ander door voorbeelden op te helderen. Door wien of wanneer de „multa exempla pulcherrima" het eerst aan het *Cordiale* zijn toegevoegd, valt niet te beslissen, evenmin in hoe verre het bericht [1] te vertrouwen is, dat zij als een afzonderlijk werk, onder den titel van *Exempla de gaudiis regni coelorum et aliorum trium novissimorum* te Deventer in 1491 gedrukt zijn. Ik vermoed dat wij hier aan een vergissing te denken hebben. In hetzelfde jaar werd er in dezelfde plaats een *Cordiale* in het licht gezonden. Is nu van een exemplaar dezer uitgaaf het opschrift *Quatuor Novissima* verloren geweest, dan zocht men den titel aan het einde van het werk, en daar tot onderschrift vindende: „Finiunt exempla de gaudiis regni coelorum et aliorum trium novissimorum," dan zag men, niet genoeg bekend met de inrichting van het *Cordiale*, voor een afzonderlijke uitgaaf der „multa exempla pulcherrima" aan, wat in waarheid niets anders was dan een editie van Van Vliederhovens geschrift, waaraan de titel ontbrak.

Het *Cordiale* begint met een inleiding aanvangende met de woorden: „Memorare novissima tua et in aeternum non peccabis. Eccl. VII. Sicut dicit beatus Augustinus" [2] caet. Overtuigd dat de gedenkenisse van de uiterste dingen den mensch van de zonde aftrekt en hem in goede werken bevestigt, wil de schrijver, ingegeest door de goddelijke genade, iets over die uitersten zeggen, en zijne uitspraken met woorden, aan de h. schriften ontleend, of door voorbeelden bekrachtigen. Die uitersten zijn vier in getal, dood, oordeel, hel en hemel. Wat is afschuwelijker, wat vreese-

---

[1]) Zie Vissers *Naamlijst*, blz. 35.

[2]) Den geheelen proloog en een gedeelte der eerste afdeeling van het *Cordiale* liet Prof. J. Clarisse afdrukken in het *Archief* v. Kist en Royaards, Dl. III, blz. 47, 55.

Digitized by Google

lijker, wat onverdraaglijker, wat liefelijker? Zij zijn als vier raderen aan een wagen, waarmede de zielen der menschen opgevoerd worden ter eeuwige zaligheid. Zij zijn het, die den geest des menschen aanzetten om de wereldsche zaken te versmaden en tot zijn schepper weder te keeren. Hen moet men altijd voor oogen houden.

Na de inleiding, waarvan wij getracht hebben den korten inhoud op te geven, gaat Van Vliederhoven over tot de bespreking van het eerste uiterste, van den tegenwoordigen of lichamelijken dood (*mors praesens, corporalis*). Overdenking des doods is in staat den mensch van zonde af te trekken, want zij doet hem 1° zich verootmoedigen (*se humiliare*), wanneer hij let op het onzekere van zijn stervensuur, en bedenkt dat de dood algemeen is en niemand spaart; 2° alle vergankelijke dingen versmaden en als niets achten (*omnia contemnere*), wanneer hij overweegt hoe kort, hoe onzeker zijn leven, hoe zeker daarentegen de dood is; 3° boete doen (*poenitentiam acceptare*), wanneer hij inziet, hoe diep hij is gevallen.

Het tweede uiterste, wiens gedurige overpeinzing den mensch van zonde aftrekt is het laatste oordeel (*judicium novissimum et finale*). Niet alleen trekt de gedachte daaraan ons af van de grootste, maar ook van de kleinste, ja van de allerminste zonden. Dit oordeel is zeer te vreezen, maar vooral zijn er drie zaken die het verzwaren: 1° veelvuldige aanklachten (*multiplex accusatio*), die tegen den zondaar zullen ingebracht worden. De zondaar zal dan beschuldigd worden door zijn geweten, door de booze geesten, door de engelen en den h. geest, door de creaturen, de geheele schepping, door hen die verongelijkt zijn, door de zonde zelve, door het lijden en de werktuigen der passie van Christus. Ten tweede is het oordeel te vreezen om de strenge verantwoording (*propter reddendam rationem*). De mensch zal rekenschap moeten geven van zijn ziel, het edelste, van zijn lichaam, of hij dat redelijk gevoed, met geeselen geslagen, tot werken gedwongen heeft, van zijn evenmensch (vooral

Digitized by Google

vaders, vorsten en prelaten), van alle werken, van alle deugden, die hij verzuimd, alle zonden, die hij bedreven heeft, van alle gaven, die hij van God heeft ontvangen, zij mogen geestelijk, of lichamelijk en tijdelijk zijn. Wat het oordeel vreeselijk maakt is 3° het uitspreken van het vonnis (*propter sententiae prolationem*). Of die uitspraak gunstig, dan wel ongunstig zijn zal, dat is den zondaar onbekend, maar wel begrijpt deze dat het vreeselijk zijn moet, als er gesproken wordt: „gaat, gij verdoemden!” enz., wel weet hij, dat dit de dag is des toorns en der droefheid, der vreeze en der armoede, der onzaligheid, der zwaarte en der duisternis, des nevels en des onweders, der bazuinen en des geluids, waarvoor zelfs de duivel vreest, wel weet hij, dat alsdan een eeuwige scheiding zal gemaakt worden tusschen God met zijne engelen en heiligen en tusschen den verdoemde, wel weet hij dat de rechter, de alwijze, de allerrechtvaardigste, dan zeer vertoornd, zeer wreed is, dat niets het oordeel kan weerstaan, dat men het nergens kan ontvlieden, dat er tijd noch plaats tot appèl is.

Wil men door overdenking van het derde uiterste, de hel (*infernus*), van zonde afgetrokken worden, dan merke men daartoe op: 1° de vele benamingen (*multimoda nominatio infernalium locorum*), want de hel heet een plaats van vuur, van beroering, ongezond en vol van wanhoop; 2° het kwade gezelschap (*multimoda afflictio sodalium infernorum*), dat vreeselijk, onvermoeid en wreed genoemd moet worden, omdat het groot in aantal en machtig is; 3° de straffen (*varia conditio poenarum infernorum*), die hevig, vele, velerlei en eeuwig zijn.

Voornamelijk echter wordt de mensch van zonde afgetrokken door de overpeinzing van het vierde uiterste, de hemelsche heerlijkheid (*coelestis gloria*). Hierbij lette hij 1° op de schoonheid des hemels (*pulchritudo regni coelorum*), hoe daar de grootste glans en klaarheid is te vinden; 2° op den overvloed van alles wat goed is (*copiositas omnium bonorum*), hoe daar geen verdriet, maar vreugde en eeuwige vrede zal

Digitized by Google

heerschen; 3° op de groote en voortdurende blijdschap (*maxima et stabilis laetitia*) over eigen verdienste en die der heiligen, over Gods grootheid en over het aanschouwen Gods van aangezicht tot aangezicht.

En evenwel, zoo ongeveer besluit de schrijver, velen willen die vreugde deelachtig worden, doch zonder boete te doen. Zij volgen Jezus niet na, die vrijwillig armoede en smaad tot zijn deel verkoos. Slechts wie Hem en de apostelen, de profeten, martelaren en belijders, die dwazen naar de wereld, navolgt, zal het rijk van God binnentreden. „Door de overdenking der vier uitersten komt de mensch tot boete. Wie overdenkt ze? Niemand, bijna allen zijn verdorven!" Als Van Vliederhoven daaraan denkt, dan vloeit van zijne lippen de klacht: „O, zotte boosheid, o, booze zotheid! te weten en niet te willen — het leven te vlieden, den dood te zoeken — God te verlaten, den duivel te volgen. Waarom, o God! zoekt een redelijk schepsel schadelijke dingen en versmaadt het de zaligheid?" en eindigt hij met den wensch van *Deuteronomium* XXXII: 29: „Ac utinam saperent et intelligerent ac novissima providerent!"

Wanneer werd het *Cordiale* vervaardigd? Op die vraag kan geen beslissend antwoord gegeven worden. Geen enkel op- noch onderschrift in oude uitgaven of handschriften geeft ons daaromtrent eenig bescheid. Alleen een oude vertaling in het hoogduitsch [1] noemt als het jaar, waarin het *Cordiale* werd geschreven, [I]420 na Christus' geboorte. Doch in hoeverre dient aan dit bericht geloof geschonken te worden? Wel komt het opgegeven jaartal overeen met den tijd waarin Van Vliederhoven geleefd heeft, den aanvang der XVe eeuw, maar het kan zijn, dat wij daarbij aan het jaar waarin die hoogduitsche overzetting, niet aan dat waarin het *Cordiale* zelf geschreven werd te denken hebben. Zonder nader te kunnen bepalen, zullen wij dus het werk in den aanvang der XVe eeuw moeten stellen.

---

1) *Archief* v. Kist en Royaards 1e Ser., Dl. III, blz. 46.

Digitized by Google

Wij hebben reeds meermalen van vertalingen gesproken, doch in welke taal heeft Van Vliederhoven geschreven, in het dietsch, of in het latijn? Voor het eerste zou pleiten, dat de schrijver, misschien slechts half geestelijke, zich bij voorkeur van de moedertaal zal bediend hebben. Daarenboven wanneer men aan de kortere recensie den voorrang zou willen geven, dan zal ook hier de weegschaal ten gunste van het nederduitsch neigen. Alle uitgaven toch in het dietsch, die, behoudens eenige uitzonderingen veroorzaakt door de schrijfwijze der woorden, vrij nauwkeurig overeenkomen, zijn aanmerkelijk korter dan die in het latijn. Vele stukken in de latijnsche recensie voorkomende ontbreken in de nederduitsche geheel. Zóó niet alleen, gelijk wij boven reeds zagen, de „multa exempla pulcherrima," maar ook een gedeelte der voorrede, waarin de verklaring van den naam *Cordiale* gevonden wordt, een deel van het slot der afdeeling over den dood en vooral van het einde van het geheele werk. In tal van aanhalingen uit kerkelijke schrijvers staat bovendien de dietsche tekst bij den latijnschen verre ten achter. Tegenover deze gronden, die voor het nederduitsch pleiten kunnen, staan echter andere, die ons aan het latijn de voorkeur doen geven. Van Vliederhoven moet laatstgenoemde taal gekend hebben. Dat bewijst ons het aantal citaten uit kerkvaders, die, zij het ook dat uit hunne werken menige bloemlezing in onze moedertaal vervaardigd werd, toch niet geheel in het dietsch waren overgebracht. De kennis der latijnsche taal was zeer verbreid in zijne dagen, toen de kerk ook over de spraak der menschen zich het gezag had aangematigd. Van de meeste werken op het gebied der stichtelijke litteratuur onzer voorvaderen weten wij, dat ze in het latijn werden geschreven. Wanneer de aanhalingen in de latijnsche recensie talrijker zijn, dan kan men dit hieruit verklaren, dat de vervaardiger of de vervaardigers van den nederduitschen tekst bepaaldelijk een volksboek hebben willen geven, waarin dus vele citaten, voor den meer ontwikkelden belangrijk geacht, konden gemist worden, dat zij

altijd vertaald hebben met het oog op beknoptheid, vrij, maar toch hier en daar slaafs aan de woorden gebonden. Aan den eenen kant hielden zij zich aan den horatiaanschen regel — „Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres" —, maar aan den anderen verloren zij hem zoo zeer uit het oog, dat zij „vitam transigere" in „het leven overkomen," „negotium" in „onleden," de geldswaarde „quadrans" in „vierlinck" overbrachten. Wanneer men voor de latijnsche woorden „qui ceciderunt ad vocem unam morituri Christi" in den dietschen tekst leest: „die tot eenre stemme Christi sijn nedergevallen te sterven," of, wat nog fraaier is, voor „apud Clarevallem" (de abdij bij Clairvaux) „bij helderen dage," dan ziet men duidelijk, dat oorspronkelijk het *Cordiale* in het latijn geschreven is en de nederduitsche recensie overzetting moet zijn, daar men anders de onmogelijke verklaring zou moeten geven, waarom in de overzetting een goede zin wordt aangetroffen, terwijl het oorspronkelijke onverstaanbaar is.

De latijnsche tekst van het *Cordiale* verschilt nagenoeg niet in de uitgaven en handschriften, die wij hebben kunnen vergelijken, en de enkele afwijkingen van elkander, die daarin worden gevonden, bestaan grootendeels in de volgorde der woorden.

IV. *Memoriale, Dialogus de particulari judicio.*

Wij hebben boven reeds gezegd dat wij van Dionysius' geschriften niet uitsluitend zijn *Quatuor Novissima* maar ook den *Dialogus* zouden beschouwen. De *Dialogus* toch moge van naam verschillen met de *Quatuor Novissima*, wat inhoud betreft staat hij ~~aan~~ deze gelijk, daar hij dezelfde onderwerpen, slechts den hemel uitgezonderd, behandelt. Zullen wij om dat verschil van naam een boeksken ongebruikt laten dat ons gewichtige diensten kan bewijzen?

Vorm en indeeling, tijd wanneer beide werkjens geschre-

Digitized by Google

ven werden, ziedaar de hoofdpunten, waarbij wij stilstaan zullen.

Dionysius' *Quatuor Novissima* hebben wij reeds telkens het *Memoriale* genoemd. Terwijl meestal de titel *Quatuor Novissima* of *de Quatuor Novissimis* luidt, vinden wij dien tweemaal als *Memoriale quatuor Novissimorum* opgegeven [1]. Het doel van het geschrift, het afhouden van den weg der zonde, verklaart dezen naam, tot wiens vinding wellicht ook de aanhef van het werk zelf aanleiding gaf [2].

Zijn de woorden, waarmede het *Cordiale* eindigt, aan het 29ste vers van *Deuteron.* XXXII ontleend, het *Memoriale* gebruikt ze als aanvangswoorden, waaraan het tevens toevoegt hetgeen in het 28ste vers was gesproken. „Gens absque consilio est et sine prudentia. Utinam saperent et intelligerent ac novissima providerent." In een voorrede (praefatio) paraphraseert Dionysius dezen tekst en zegt hij over de „Novissima" te willen spreken, die vier in getal zijn, t. w. lichamelijke dood, oordeel Gods, straf der hel, eeuwig geluk (mors corporalis, judicium Dei, poena inferni, beatitudo aeterna). Wel heeft een zeker ander eerwaardig monnik (alius quidam venerabilis religiosus) [3] over dat onderwerp een boek in het licht gegeven, groot van omvang; zóó vruchtbaar is echter de stof, dat men nog over vele zaken spreken kan, die deze onvermeld heeft gelaten. Overigens lag het niet in Dionysius' plan de oplossing van moeielijke, schoolsche vraagstukken te beproeven, maar wilde hij slechts eenvoudig en vromelijk spreken [4]. In acht en

---

1) In een H.S. der bourgondische bibliotheek te Brussel N°. 5841 en aan het eind eener uitgave te Antwerpen van 't jaar 1486.

2) „In omnibus operibus tuis *memento* novissimorum. In Ecclesiastico scripta sunt verba haec. In quibus admonemur, ut novissima ista jugiter ac indelebiter nostrae imprimamus *memoriae*", caet.

3) Wie door Dionysius bedoeld wordt, is onzeker.

4) Art. 34: „Non est propositi mei multa dificilia, scholastica atque subtilia, quae quaeri ac introduci possunt, determinare, sed simpliciter ac devotionaliter tantum procedere."

Digitized by Google

zestig hoofdstukken, die allen met één of meerdere bijbelteksten aanvangen en meestal met een peroratie eindigen, worden nu de vier uitersten behandeld, de dood in art. 2—15, het oordeel in art. 16—34, de hel in art. 35—54, de hemel in art. 55—68.

Nadat in art. 1 het onderling verband en de volgorde der vier uitersten besproken is, begint art. 2 met de behandeling van den dood (*mors corporalis*). Die dood is zeer te vreezen, zoowel uit natuurlijke oorzaken (art. 2), als wegens de bekoringen in de stervensure (art. 3), en omdat er dan geen tijd tot bekeering rest (art. 4). Wanneer men den toestand eens stervenden gadeslaat, verrijzen in 's menschen binnenste allerlei heilzame gedachten (art. 5), en vloeien uit deze verschillende gevolgen voort (art. 6). Het aanschouwen des doods doet ons den dood vreezen (art. 7), spoort ons aan tot boete (art. 8), doet ons denken aan onze broosheid (art. 9), ons onttrekken aan aardsche zorgen (art. 10), ons alle ongeordende geneigdheid tot het aardsche verwerpen (art. 11), het schenkt ons troost en vreugde in den h. geest (art. 12). Wie een zaligen dood wil sterven, overdenke hoe de machtigen der aarde allen voor den dood hebben gebukt (art. 13), hij leere van anderen, hoe zich tot het verlaten dezer wereld voor te bereiden (art. 14). Tot dergelijke overdenkingen des doods wordt de mensch aangespoord door het zien der menschelijke ellende (art. 15).

Dezelfde heilzame gevolgen, als uit het beschouwen van den dood, ontstaan uit de bepeinzingen van het toekomstig oordeel Gods (*futurum Dei judicium*, art. 16), welks zwaarte afgemeten worden kan naar die der oordeelen Gods op deze aarde (art. 17). Het oordeel, zoowel dat na den dood van iederen mensch, als dat ten jongsten dage gehouden zal worden, is zeer te vreezen (art. 18); *vooreerst* om den rechter (art. 19—24), namelijk wegens diens gezag (art. 19), wijsheid (art. 20), almacht (art. 21), rechtvaardigheid (art. 22), omdat Hij tegelijk rechter en partij in het rechtsgeding is (art. 23), om Zijne weldaden (art. 24); *ten andere*

Digitized by Google

om hen die geoordeeld worden, die zoo zwak zijn, in zoo vele opzichten hebben gezondigd, in zoo groote onzekerheid verkeeren aangaande hun toekomstig lot (art. 25); *ten derde* om de vergelding, die eeuwige vreugde of eeuwige droefheid ten deel zal doen vallen (art. 26). Het gericht ten jongsten dage zal daarenboven vreeselijk zijn om de teekenen, die het voorafgaan (art. 27), wegens den toestand waarin de aarde alsdan verkeert (art. 28), omdat daarbij de legerscharen Gods aanwezig zijn (art. 29) en het gehouden wordt in tegenwoordigheid der gansche schepping (art. 30). De gestrengheid des oordeels wordt ook veroorzaakt door de beschuldigers (art. 31) en naardien van alles rekenschap moet worden gegeven (art. 32). Zij wordt, nadat art. 33 de orde en het einde des oordeels besproken heeft, in art. 34 door de geschiedenis bevestigd.

Na een inleiding tot het derde uiterste, de helsche straf (*poena inferni,* art. 35), wordt in art. 36 aangetoond, dat men de hevigheid der helsche pijn afmeten kan naar de zwaarte der misdrijven en de strengheid des oordeels. Vele zaken moet men in het oog vatten (art. 37), waar sprake is van de helsche straffen. Men moet letten op hare eeuwigheid (art. 38), hevigheid (art. 39), verscheidenheid (art. 40), algemeenheid (art. 41). Men beschouwe het kwade gezelschap der verdoemden (art. 42), de plaatselijke gesteldheid der hel (art. 43). Men bedenke dat de verloren tijd daar niet herwonnen worden kan, dat de straffen zuiver zijn, dat is enkel straffen, zonder eenigen troost (art. 44). Men geve acht op het gemis van het weldadig en welzalig aanschouwen Gods (*poena damni,* art. 45), op de hevigheid der helsche straffen van de zijde der lijders beschouwd (art. 46). Openbaringen aan geloofwaardige personen geschied toonen ons de zwaarte van de straffen des vagevuurs aan (art. 47); zoo ook de legende van St. Patricks vagevuur (art. 48), het verhaal aangaande het visioen van den ridder Tondalus (art. 49), een leven van Christina de wonderbare (art. 50), de revelatiën der h. Brigitta (art. 51). Nadat

Digitized by Google

in art. 52 geleerd is dat slechte christenen zwaarder gestraft worden dan de ongeloovigen, komt art. 53 op de hevigheid der straffen van het vagevuur terug, die bevestigd wordt uit een boek over den dood van den h. Hieronymus, en levert art. 54 ons een critiek over bovengenoemde berichten, aantoonende hoe het daarin aangaande de straffen van hel en vagevuur verhaalde is optevatten.

Ook het vierde uiterste, de hemelsche vreugd (*gaudia coelorum*), vangt met een inleiding aan (art. 55). God schiep den mensch tot dezelfde gelukzaligheid, waartoe Hij in 's werelds aanbegin de engelen heeft voortgebracht (art. 56). Het geluk der gezaligden, d. i. het aanschouwen Gods is onuitsprekelijk roemvol en aangenaam (art. 57), en ontelbaar veel en onnoemelijk groot zijn de vreugden door hen gesmaakt (art. 58). Leert art. 59 hoe men de grootte van het heil, de schoonheid, het sieraad en den roem der zaligen moet berekenen, in art. 60 wordt de zalige en genotvolle spijziging der heiligen in den hemel vermeld, terwijl art. 61 de redenen opnoemt waarom de zaligen zich verheugen en art. 62 het genot bespreekt, dat zij na den oordeelsdag smaken en waarin de engelen niet deelen. Gelukkig zijn de heiligen in den hemel wegens het gezelschap (art. 63) en de schoone plaats, waar zij vertoeven (art. 64). Nog eens, vele zijn daar de vreugden (art. 65), naar het genot waarvan de mensch haken moet (art. 66). De beschouwing van en de begeerte naar het eeuwige heil hebben verschillende, heilzame gevolgen (art. 67). Men trachte het eeuwige geluk te verdienen, daartoe overdenke men de uitersten des menschen (art. 68).

Colloquium sive Dialogus de particulari judicio animarum post mortem is de titel van het andere werkjen van Dionysius, welks inhoud door dien titel slechts gedeeltelijk wordt uitgedrukt. Volgens de voorrede, die met de woorden: „Omnes nos manifestari oportet ante tribunal Christi" caet. — woorden aan 2 *Cor*. V: 10 ontleend — aanvangt, heeft Dionysius dit boeksken geschreven op verzoek van een met hem

Digitized by Google

bevriend monnik (religiosus frater spiritualiter charus), wijl over het „particulare judicium," het oordeel, dat na den dood over elke ziel afzonderlijk gehouden zal worden, nog niet veel in schrift is gesteld. Dionysius koos daartoe den vorm van een samenspraak en duidde de eigentlijke namen van den Frater en van zich zelven slechts door algemeene teekenen (Fr. Dio.) aan, om niet door het bepaald noemen hunner namen iemand te beleedigen, noch aanleiding te geven tot een te haastig oordeel. Slechts wanneer hij vertrouwt redelijk overtuigd te zijn van de waarheid zijner beweringen, zal hij zijnen naam voluit te kennen geven.

Van de veertig artikelen, waaruit dit werkjen bestaat, is een dertiental aan de bespreking van het op den titel vermelde onderwerp gewijd. Nadat in art. 1 eenige vragen omtrent de voorrede gedaan en beantwoord zijn, wordt in art. 2 tijd en plaats van het „particulare judicium" besproken, en vooral de vraag of dit plaats heeft na den dood. De uitspraken van Thomas van Aquino, van Bonaventura en Alexander van Hales, die voor een „particulare judicium" na den dood pleiten, worden in art. 3 en 4 vermeld, en door verschillende gezegden van kerkleeraars in art. 5 bevestigd. Brengt ook de Frater (in art. 6) eenige bedenkingen tegen hun gevoelen in, deze worden door Dionysius opgelost (art. 7) en de meening, dat het „particulare judicium" vóór den dood plaats vinden kon, weerlegd (art. 8). Ook de revelatiën der h. Brigitta en een boek over den dood van den h. Hieronymus steunen het gevoelen, dat dit oordeel eerst na den dood zal zijn (art. 9 en 10). Met de beantwoording der vragen of Christus den stervende verschijnt en welk der beide oordeelen, dat na den dood of dat ten jongsten dage, het meest te vreezen is, houden zich het 11de en 12de artikel bezig, terwijl het 13de aantoont dat het „particulare judicium" zeer te duchten is.

Hiermede is het onderwerp op den titel vermeld afgehandeld, doch nu worden nog andere gewichtige vraagstukken, vooral die over de straffen van hel en vagevuur, besproken,

Digitized by Google

en wel op bizonder verzoek van den Frater, die ondanks Dionysius' bewering dat men andere werken daarover kan raadplegen, toch een afzonderlijke bespreking dier zaken wenscht, ten einde ze goed te begrijpen (art. 13).

Zijn in art. 14 de straffen des vagevuurs behandeld, dan rijst de vraag op: welke straf is zwaarder, die des vagevuurs of die der hel (art. 15), dan wordt besproken hoe zielen, afgescheiden van haar lichaam, zuiver geestelijk dus, door *lichamelijk* vuur gepijnigd worden kunnen (art. 16), en geeft Dionysius, na het verschil vermeld te hebben, dat in dezen tusschen Thomas van Aquino en Bonaventura heerscht (art. 17), op wat hem het waarschijnlijkst voorkomt en zoekt hij zijne meening door voorbeelden te staven (art. 18—20). Aan de bespreking der meest verspreide verhalen van visioenen en hunne geloofwaardigheid worden eenige artikelen gewijd. Zoo worden het verhaal aangaande het visioen van Tondalus, dat van den engelschen monnik, en de legende van St. Patricks vagevuur besproken (art. 21 en 22, 23, 24) en twijfelingen aan hunne geloofwaardigheid uitgesproken (art. 25). Daar Dionysius trachten zal deze op te lossen, begint hij met over het drievoudig karakter van het visioen te spreken (art. 26), en geeft hij een zestal kenmerken op, waaraan men toetsen kan of visioenen wel waarlijk uit God zijn. Deze proeve staan het Tondalus-visioen, dat van den engelschen monnik en de legende van het vagevuur van St. Patricius glansrijk door (art. 28), waarop de twijfelingen, tegen het verhaal aangaande Tondalus' visioen ingebracht (art. 22), ontzenuwd worden (art. 29). Komt de ziel, uit het vagevuur verlost, terstond in het hemelsche paradijs of eerst in het aardsche — ziedaar een vraag, die met evenveel zorg wordt beantwoord (art. 30, 31), als deze andere, of de minste straf van het vagevuur zwaarder is dan de grootste in dit leven (art. 32). Een vermelding van de hevigheid der straffen in hel en vagevuur sluit deze afdeeling (art. 33), waarna tot een bespreking van den dood wordt overgegaan.

Digitized by Google

Dagelijks moet men zich tot den dood voorbereiden (art. 34), en aan den dood denken (art. 35). Aan het sterfbed vinden bekoringen plaats, daartegen wapene men zich (art. 36). Art. 37 leert hoe men degenen, die weldra sterven zullen, moet bijstaan en hoedanig deze zich te gedragen hebben. Art. 38 geeft gebeden op, die door den stervende of door de aanwezigen moeten worden opgezegd. Art. 39 levert eenige bizondere gebeden in de stervensure. Nadat de Frater aan Dionysius, die hem in alles voldeed, zijn dank heeft betuigd, eindigt deze met aan te toonen, hoe vroom het is door gebeden de afgestorvenen te hulp te komen (art. 40).

Beide geschriften van Dionysius zijn in de latijnsche taal vervaardigd, ja er is, voor zoo ver wij weten, nimmer een nederduitsche vertaling daarvan in het licht gezonden [1].

Wanneer werden deze beide tractaten van Dionysius vervaardigd? Op deze vraag kunnen wij niets beslist antwoorden. Alleen weten wij dat de *Dialogus* geschreven werd, niet kort nadat Dionysius als auteur openlijk was opgetreden, doch eerst nadat vele vruchten zijner pen in de wereld uitgezonden waren en haren weg hadden gevonden [2]. En niet alleen de *Dialogus*, ook het *Memoriale*. Het laatstgenoemde is ongetwijfeld jonger dan het eerste [3]. In welk jaar van Dionysius' leven beide boeken werden vervaardigd blijft echter nog altijd in het onzekere.

---

[1]) Wel vermeldt de catalogus der stadsbibl. te Haarlem (Ie suppl. Libri impr. sec°. XV° c. a. n. quarto, N°. 6) een dietsche vertaling van het *Memoriale*, doch nader onderzoek leerde ons, dat het niet Dionysius' *Quatuor Novissima*, maar Van Vliederhovens *Cordiale* is.

[2]) Dionysius schrijft in het prooemium van den *Dialogus:* „De me jam satis vulgatum est, quod plurima scripserim.”

[3]) Dionysius zelf bericht dit, *Memoriale* Art. 54: „Quemadmodum in opusculo de particulari judicio, quod fit in obitu singulorum, diffuse narravi”, caet.

Digitized by Google

V. Karakteristiek dezer geschriften.

Wanneer men weten wil wat men aan de bronnen voor eenig onderzoek heeft, dan zal men deze vooraf aan een nauwkeurige critiek moeten onderwerpen. Wat deze laatste ons aangaande het *Cordiale*, het *Memoriale* en den *Dialogus* leerde, deelen wij kortelijk mede.

Van Van Vliederhovens werk zoowel, als van de geschriften van Dionysius dient beide taal en stijl gelukkig genoemd te worden. Al spreekt deze laatste van zijn „onervarenheid," van zijn „al te gebrekkige wijze van uitdrukking" [1], de vorm, waarin zij hunne gedachten kleeden, is meestal zuiver en altijd waardig en overeenkomstig het verheven onderwerp, waarover wordt gesproken.

Wat nu het plan van bewerking van deze geschriften betreft, wanneer wij de boven opgegevene verdeelingen vergelijken, dan zien wij dat in het *Cordiale* het onderwerp meer van zijn practische zijde wordt behandeld, terwijl in het *Memoriale* en den *Dialogus* de meer scholastieke beschouwingen niet zijn vergeten. Het *Cordiale* moest door zijn verdeeling, kenlijk altijd ingericht naar zijn doel: het afhouden van zonde, meer een plaats innemen in de stichtelijke lectuur onzer vaderen, meer een volksboek worden. Het *Memoriale* en de *Dialogus* daarentegen moesten minder algemeenen ingang vinden, doordien aan hunne stichtelijke overdenkingen tal van geleerde bespiegelingen, van subtiele onderscheidingen, van scholastieke verdeelingen en spitsvondige classificatiën is verbonden, die voor leeken een niet licht te verteeren spijze moeten genoemd worden. Uitsluitend practisch en van nagenoeg geen wetenschappelijk gehalte — zoo dient ons oordeel over het *Cordiale* te luiden. Van Dionysius' beide geschriften zal gezegd moeten worden: wel geleerd, maar voor het doel te scholastiek, te afgetrokken. Het is de geschiedenis, die de waarheid dezer uit-

[1] Prooemium van den *Dialogus*.

Digitized by Google

spraak bevestigt. Het grooter aantal uitgaven van Van Vliederhovens geschrift dan van Dionysius' werken bewijst ons, dat volgens de schatting van tijdgenooten het *Cordiale* beter aan zijn doel heeft kunnen voldoen, dan het *Memoriale* en de *Dialogus*. Deze hebben voor ons echter juist door hun scholastiek karakter te hooger waarde. Wij hebben daarin een waarborg, dat de schrijver zich niet onvoorbereid tot den arbeid heeft begeven. De strenge verdeeling van het geheel — de vierde afdeeling van het *Memoriale* is het minst planmatig bewerkt — bewijst ons, dat Dionysius het onderwerp van alle zijden en in verschillend licht had beschouwd, voordat hij de pen ter hand nam.

Overeenkomstig de gewoonte der middeleeuwen zijn *Cordiale*, *Memoriale* en *Dialogus* vol van plaatsen, aangehaald uit den bijbel en uit een aantal werken van kerkvaders. Zoo groote belezenheid treffen wij bij Dionysius en Van Vliederhoven aan, dat zij ons onverklaarbaar zou zijn, ware het niet dat wij wisten, hoe verschillende bloemlezingen de vromen dier dagen in de gelegenheid stelden met de edelste gedachten van de grootste zonen der kerk bekend te worden. In 't *Cordiale* zijn deze aanhalingen meestal van practischen, van stichtelijken aard. Nevens dergelijke worden er in het *Memoriale* en den *Dialogus* verscheidene gevonden, die dienen tot bevestiging van Dionysius' dogmatische overtuiging.

Hoe stonden onze schrijvers tegenover de kerk? Bij Van Vliederhovens geschrift is de overeenstemming met de kerkleer gereedelijk te verwachten, en treffen wij haar inderdaad aan. Bij Dionysius evenwel is eenige afwijking op te merken van hetgeen de kerk leerde. Reeds voordat hij den *Dialogus* schreef, schijnt Dionysius niet in alles het geloof der kerk gedeeld te hebben, en schijnt daarover veel gesproken te zijn. Immers in de voorrede van den *Dialogus* geeft hij zijn vrees te kennen dat er een „rumoer" over hem zal kunnen ontstaan. „Waar de stof, die ik bespreek, moeilijk te

Digitized by Google

verstaan, verheven is," zegt Dionysius [1], „daar wil ik niets uit mij zelven als meening opwerpen, daar zal ik de gevoelens der vaders en authentieke schrijvers bijeenbrengen." Overal wil Dionysius alleen wat zeker is opgeven [2]. Waar de uitspraken der kerkvaders onderling strijden, of deze niet in overeenstemming zijn met hetgeen in visioënen geleerd wordt, en Dionysius het verschil niet oplossen kan, daar durft hij niet ten gunste van een der partijen beslissen, ofschoon hij zeer wel weet dat hij door sommigen met minachting zal worden bejegend, omdat hij aan die visioenen geloof hecht. Hij zal er aan blijven gelooven, zoolang de kerk niets daaromtrent bepaalt [3]. De kerk en haar geloof, dat was de richtsnoer van het zijne. Voortdurend houdt Dionysius den blik op haar gevestigd, in angstige zorg iets te leeren wat met haar gevoelen niet overeenkomt. Is het hem gelukt? Op deze vraag luidde, volgens het oordeel van sommigen, die door de roomsch-katholieke kerk ook thands nog onder hare voortreffelijkste zonen worden geteld, het antwoord ontkennend. De kardinaal Bellarminus, Luthers meening bestrijdende, volgens welke de zielen onzeker zijn omtrent haar behoud, zegt dat dit gevoelen ook door sommige katholieken schijnt gedeeld te worden en onder hen door Dionysius Carthusianus in het zeven-en-veertigste artikel van zijn werk *de Quatuor Novissimis* [4]. Over het geheel was Bellarminus niet zeer ingenomen met Dionysius' gevoelen aangaande den toestand der zielen in het vagevuur en spoort hij dan ook bij het lezen daarvan tot voorzichtigheid aan [5]. Bellarminus' oordeel schijnt mij toe

---

[1]) *Dial.* Art. 2.

[2]) „De ista materia tutius arbitror pertransire, quam pro incertis certa inserere." *Dial.* Art. 11.

[3]) *Dial.* Art. 30.

[4]) Bellarminus, *de Purgatorio*, Lib. II, Cap. IV.

[5]) Bellarminus, *de Script. Eccl.*, p. 423, i. v. Dion. Carth.: „In libello de Quatuor Novissimis caute legendum est circa statum animarum in purgatorio degentium."

Digitized by Google

het *Memoriale* op den Index gebracht te hebben, wel niet als een bepaald verboden boek, maar als een zoodanig dat gezuiverd of van uitleggingen moet voorzien worden [1]. Is nu al Dionysius volgens het gevoelen zijner geloofsgenooten in sommige opzichten van de leeringen der kerk afgeweken, daar dit zich tot zaken van meestal geringer belang heeft bepaald, kunnen wij verklaren dat over het geheel zijn geloof en dat der kerk één zijn, dat haar gezag de norm genoemd moet worden van al zijn denken en schrijven.

VI. Het *Cordiale,* het *Memoriale* en de *Dialogus* zijn bronnen voor de kennis van het volksgeloof.

Wij hebben reeds in de inleiding gezegd, dat, wanneer wij een onderzoek willen instellen naar de eschatologie gedurende de middeleeuwen, wij ons noch kunnen, noch behoeven te bepalen tot enkele uitspraken omtrent de laatste dingen, bij verschillende schrijvers voorkomende, maar dat wij daartoe eenige werkjens bezitten uitsluitend over de eschatologie handelend. Waaraan ontleenen wij echter de vrijheid om den inhoud van een drietal geschriften de uitdrukking te noemen van het volksgeloof dier dagen?

De *Quatuor Novissima* van nederlandschen oorsprong behandelden een onderwerp, dat bepaaldelijk tot de questions brulantes van den dag behoorde. Zij behandelden dat in al zijn omvang, vaak ook in al zijn kleinheid, maar altijd met het oog op den zedelijken invloed, die dergelijke bespreking uitoefenen kon. Zij werden vervaardigd door mannen, die, geene sterk te voorschijn tredende figuren op het doek der geschiedenis, mannen uit het volk mogen genoemd

---

[1]) *Index librorum prohibitorum et expurgandorum novissimus,* Madrid, 1667, p. 322, col. 2: „Liber de Quatuor Novissimis, quamvis valde pius et catholicus, caute legendus circa statum animarum quae sunt in purgatorio."

Digitized by Google

worden en die met dat volk zoowel, als met hun aller moeder, de kerk, in zaken des geloofs over het geheel eenstemmig hebben gedacht. Zij werden vervaardigd in een tijd, dat het leven nog zoo snellen loop niet liep als in onze dagen, toen een boek niet verscheen om terstond te verdwijnen, vooral niet, wanneer het zaken besprak van zoo ingrijpend belang als de vier uitersten, naar wier kennis men zoo algemeen haakte, die men zoo aanhoudend bepeinsde tot afmaning van zonde, tot bevordering van het zedelijk leven, tot vooruitgang op den weg der volkomenheid. Al wat daarover geschreven werd kon van veler belangstelling verzekerd zijn; al wat daarover geschreven werd op een wijze, als door Gerard Van Vliederhoven en door Dionysius van Leeuwen geschied is, moest ingang vinden in de gemoederen der christenen van dien tijd, en kon dezen dienen tot een handleiding bij hunne voortgezette overpeinzing. Indien wij dus kunnen aantoonen dat het *Cordiale* en *Memoriale* en de *Dialogus* in veler handen werden gevonden, dan mogen wij gerustelijk de ideeën door Van Vliederhoven en Dionysius verkondigd de uitdrukking noemen van het volksgeloof dier dagen. Voor de verspreiding hunner werken nu, hebben wij voldoende bewijzen.

Joannes Busch, de schrijver van het *Chronicon Windesemense*, verhaalt van Joannes Heusden, den beroemden prior van 't klooster te Windesheim, hoe hij, als broeder bij de Regulieren aldaar aangenomen, zich bizonder op devotie heeft toegelegd. Daar genoemde Joannes Heusden voor de kwade geesten, de pijnigers in de hel, en voor de eeuwige straf bevreesd was, overdacht hij vlijtig alles wat hem waarachtig berouw en volmaakte godsvrucht kon instorten, namelijk de vier uitersten, den dood, het laatste oordeel, de straffen der hel en de vreugde van het hemelrijk [1]. Wij

---

[1]) *Chronicon Windesemense*, Lib. II, Cap. XI (p. 298 der Antwerpsche uitgave van 't jaar 1621): „Cuncta enim, quae animum suum

vinden in dit bericht van Busch noch het werk van Van Vliederhoven, noch dat van Dionysius met name genoemd, wij vinden slechts het onderwerp vermeld, dat in beide geschriften wordt behandeld; echter wordt hier, naar ik meen, toch een bepaald boek bedoeld. De devoten dier dagen hadden altijd als richtsnoer hunner gedachten het een of ander boeksken, de een of andere handleiding. Welk werk Joannes Heusden daartoe bezigde is wel niet geheel zeker, maar het waarschijnlijkst is, dat hij Van Vliederhovens *Cordiale* heeft gebruikt. De woorden van Busch toch — „over de vier uitersten, den dood," enz. — stemmen nauwkeurig overeen met het opschrift van Van Vliederhovens werk. Daarenboven, het *Cordiale* was in de boekerij van het Windesheimsche klooster een zeer bekend werk. Een merkwaardig bericht daarvan is ons door denzelfden Joannes Busch geleverd. Hij meldt ons hoe in het klooster te Windesheim, ten einde lichamelijk en geestelijk voedsel beide te verschaffen, aan alle gasten, zij mochten tot den geestelijken of tot den wereldlijken stand behooren, onder het nuttigen van den maaltijd stichtelijke lectuur werd aangeboden. Daartoe gebruikte men een boek over de vier uitersten, dat, in het dietsch overgebracht, aan het klooster toebehoorde en daar in een handschrift op perkament bewaard werd. Wanneer de gasten niet lezen konden, dan was het gebruik geworden, dat een der broeders iets voorlas uit dat boek of uit de voorbeelden, die in menigte daarin voorkwamen. Door deze voorlezing werd zoo groot nut gesticht, dat men besloot nimmer van deze gewoonte af te wijken [1].

---

ad veram cordis compunctionem, primum animi sui fervorem et perfectum Dei timorem efficacius inducere poterunt, sedulius cogitabat, videlicet de quatuor novissimis, de morte, de judicio extremo, de poenis inferni et de gaudiis regni coelestis."

[1]) *Chron. Windes.*, Lib. II, Cap. XIX (p. 337): „Quod si legere non noverunt, tunc hospitularius noster ex libro quatuor novissimorum, quem in materna lingua et pergameno conscriptum clericis communi-

Digitized by Google

Laat de uitdrukking „een boek over de vier uitersten" nog in het onzekere of wij hier te denken hebben aan het *Cordiale*, dan wel aan het *Memoriale*, door de bijvoeging, dat genoemd werk „in de moedertaal" bestond, weten wij dat hier van Van Vliederhovens geschrift sprake is, daar, voor zoo ver ons bekend is, van Dionysius' tractaat nimmer een nederduitsche overzetting het licht zag, noch ergens in handschrift voorkwam.

De „oude susteren toe Weesp in sunte Johan evangelisten huus," de Regulieren te Utrecht, de Kartuizers aldaar, hebben handschriften van het *Cordiale* bezeten, die nog bestaan. In kloosters der Minderbroeders, der Cisterciënsers en der Benedictijnen, in en buiten ons vaderland, werden, nog in de eerste helft der zeventiende eeuw, handschriften van Van Vliederhovens boek gevonden. Tot in onze dagen zijn nog ruim twintig handschriften bewaard gebleven, terwijl het aantal uitgaven van het *Cordiale*, die, in het latijn zoo wel als in overzettingen, meest allen vóór het jaar 1500 de pers verlieten, ruim veertig bedraagt [1].

De cijfers zijn hier welsprekend. Een boek, dat zoo algemeen opgang maakte, *moet* in den geest van het volk geschreven zijn. Wat zoo door het volk met begeerte werd ontvangen, *moet* de uitdrukking zijn van het volksgeloof.

Schoon in mindere mate geldt dit ook van Dionysius' beide geschriften. Door hunnen aanleg, hun afgetrokken karakter waren zij minder bestemd dan het *Cordiale* om volksboeken te worden. Van het *Memoriale* worden verschei-

---

bus et laicis simplicibus ad mensam semper apponimus, per se ipsum aliqua puncta vel exempla ad mortis horrorem, judicii extremi et inferni timorem, patriaeque coelestis amorem incitantia in copia ibidem posita legere consuevit, sic multis cum abirent ex huiusmodi lectionibus, corde compunctos ad emendationem vitae ex tunc aspirasse frequenter intelleximus, quamobrem haec praemissa nulla mundi via decernimus intermittenda."

[1]) Over de handschriften en uitgaven van het *Cordiale* zie men de bijlage.

Digitized by Google

dene handschriften bewaard, terwijl het zoowel als de *Dialogus* tot in de zeventiende eeuw toe vele malen werd uitgegeven [1].

Verhaalt de geschiedenis ons zulke feiten van dit drietal werkjens, dan mogen wij hen gerustelijk de bronnen voor de kennis van het volksgeloof noemen en hun inhoud een waardig voorwerp voor de aandacht des geschiedvorschers achten.

---

[1]) Over handschriften en uitgaven van 't *Memoriale* en den *Dialogus* zie bijlage.

Digitized by Google

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE LEER DER VIER UITERSTEN.

Wat onze vaderen in de vijftiende eeuw geloofd hebben aangaande den dood, het oordeel, de hel en den hemel maakt het onderwerp uit van het tweede hoofdstuk van ons onderzoek. Daarbij dienen wij in het oog te houden dat de auteurs der geschriften, die wij als hoofdbronnen daartoe gebruiken, volstrekt niet een dogmatisch handboek hebben willen leveren. Wij zullen dus deze werken niet artikelsgewijze, als op den voet volgen, maar terwijl wij trachten een systeem op te maken aangaande het geloof onzer vaderen in dezen, kiezen wij uit hen wat voor ons oogmerk dienstig is. Zoo behouden wij de verdeeling in onze geschriften aan de hand gedaan, waardoor ons onderzoek in vier deelen, naar dood, oordeel, hel en hemel wordt gesplitst. Een menigte van voorbeelden, van verhalen omtrent revelatiën en visioenen zal daarentegen over het hoofd gezien worden, naardien niet elke speling der fantasie de aandacht van den geschiedvorscher tot zich trekken mag. Slechts wanneer zij ons een dogmatische overtuiging doen kennen, wanneer zij strekken als getuigen voor het standpunt der godsdienstige beschaving, waaruit zij ontsproten zijn, zullen zij hier hun plaats vinden.

Digitized by Google

I. Dood.

Het leven van den mensch eindigt altijd met een meer of min tragische scène, van daar dat het voor hem niet uitsluitend vreugde oplevert, wanneer hij bedenkt wat daarvan het slot zal zijn. Zoo wordt het leven beschouwd als een ballingschap, de mensch als een vreemdeling, een reiziger, en 's menschen levenswandel als een „loop tot een ander leven," een „beevaart tot een toekomstig leven". [1] Het wordt dan ook vergeleken bij een boom, aan welks wortelen twee muizen zitten, die ze afknagen, de een wit en de ander zwart, dag en nacht. [2]

Wanneer nu de mensch zelf een ellendig wezen is, „gevormd uit aarde, ontvangen in zonde, geboren tot straf," [3] wanneer de mensch niets is dan aarde, „omdat hij uit aarde zijn oorsprong neemt, op de aarde vertoeft, tot de aarde terugkeert", [4] wanneer de mensch om de aarde de hemelsche dingen vergeet, om 't bezit der aarde twist en krijg voert, om de aarde de zee bevaart, om de aarde de aarde omwandelt in groote vreeze, [5] — en dit alles niettegenstaande hij overtuigd is van de waarheid, dat van de vier elementen de aarde het geringste is, [6] — dan zou men denken, dat de mensch, hakende naar verlossing uit dien toestand van ellende, den dood als een welkomen gast zou te gemoet zien en zijn komst blijmoedig afwachten. Dit is ook werkelijk het geval, maar alleen bij eenige weinigen, bij de „deugdzame, volmaakte en heilige menschen." [7] *Zij* kunnen, omdat zij niets op deze wereld ongeoorloofd hebben liefgehad, omdat

---

1) *Mem.* Art. 8, 11.
2) *Cord.* p. 9v.
3) *Mem.* Art. 15.
4) *Cord.* p. 7r.
5) *Cord.* p. 7r.
6) *Cord.* p. 7r. *Dial.* Art. 16. Zie ook bij Van Vloten, *Verzam. van Nederl. prozastukken*, 1e stuk, blz. 345.
7) *Mem.* Art. 2, 12.

Digitized by Google

zij vurig verlangen naar het zalig aanschouwen Gods, *zij* kunnen den dood zich wenschen, omdat zij hem beschouwen als een „slaap," als „het einde der ellenden en der zonden van het tegenwoordige leven," „de poort van het toekomstig geluk," „den ingang der eeuwige zaligheid," „de ladder waarmede men ten hemel stijgt." Maar voor den mensch in het algemeen staat de dood als een dreigend schrikbeeld in de toekomst, en wordt hij door dezen beschouwd als een koning der verschrikking, als „de termijn van het tegenwoordige leven,"[1] als „de uiterste grens der dingen".[2] Terecht wordt hij om dit zijn karakter *mors* genoemd, „quia", zegt een onvertaalbaar woordspel, „morsus omnibus amarus est".[3]

Wachten nu de heiligen den dood gelaten af, daarmede strijdt niet, dat zij toch als alle menschen een natuurlijke vreeze voor hem hebben.[4] Zelfs Jezus heeft in Gethsemane den dood gevreesd. Men moet evenwel onderscheid maken tusschen een „*pavor mortis*" en een „*tremor*" of „*timor mortis*." Deze hebben met elkander eenige gelijkenis, doch alleen een uitwendige, evenals zilver en tin. „*Pavor mortis*," vrees voor den dood, is een eigenschap den mensch van nature eigen, ontstaan uit ongehoorzaamheid, uit de zonde van den eersten mensch. „*Tremor mortis*," angst voor den dood, is daarentegen een bewijs, dat men geen boete gedaan heeft voor zijne zonden. Vrees voor den dood is natuurlijk, angst onnatuurlijk en komt voort uit gewetensknaging. Christus en de heiligen hebben den dood gevreesd, zijn er niet angstig voor geweest. „Evenals een dapper man,[5] wanneer hij bij het naderen van den strijd de wapens aangordt, trilt en onrustig is, beeft en woedt, zoodat hij, wegens de

---

1) *Mem.* prologus.

2) *Cord.* p. 3r.

3) *Cord.* p. 2r.

4) *Mem.* Art. 12.

5) Deze woorden zijn door Dionysius ontleend aan Gregorius, *Moral.* XXXI.

Digitized by Google

bleekheid zijns gelaats, schijnt te vreezen, maar in waarheid door toorn verteerd wordt — zoo wordt ook een heilig man, wanneer hij lijden of den dood tot zich ziet naderen, door de zwakheid zijner natuur geschokt, maar tevens door de standvastigheid zijner hope krachtig gemaakt." De heilige vreest voor den dood, en toch verheugt hij zich over dezen, want door den dood zal hij leven.

De dood is om verschillende redenen te vreezen.

De mensch heeft van nature een zucht tot zijn, tot leven, tot genot, daarom vreest hij den zeer bitteren dood en de pijnen, die dezen voorafgaan. [1] Als verlies toch van het animale leven boezemt de dood allen schrik in. Een dergelijke vrees oefent heilzamen invloed uit, zij trekt af van de ijdelheden dezer wereld. Daartoe echter moet men zich den toestand eens stervenden duidelijk voor oogen plaatsen, even als hij, die in waarheid Christus' lijden en dood overpeinzen wil, zich als bij die gebeurtenissen tegenwoordig moet denken. [2] De uitwendige toestand eens stervenden is allertreurigst, allerbeklagenswaardigst, [3] maar niet min-

[1]) *Mem.* Art. 2.

[2]) *Dial.* Art. 35.

[3]) Geeft Van Vliederhoven (*Cord.* p. 2v.) als beschrijving daarvan alleen op: „Oculi tui vertentur in capite, venae tuae rumpentur, cor scindetur in dolore", Dionysius gebruikt voor zijn schildering de levendigste kleuren (*Mem.* Art. 2. *Dial.* Art. 35): „Intuere ergo quemadmodum imminente terribili hora separationis animae a corpore suo, ad quod naturalem habet inclinationem et amorem, totus homo pallescat, pedes frigescant, infirmae manus nigrescant, vultus discoloretur, oculi tenebrescant ac profundentur, et prae intolerabili poenarum angustia evertantur. Vide quemadmodum pili labantur, frons obduretur, membra cuncta rigescant, mentum ruat, labia infrigidentur, os etiam contrahatur, pulsus captizet, halitus quoque ex profundo se ipsum recolligens deficiat: et ecce mox adsunt puncturae mortis et pressurae mortiferae, aculeum suum usque in cor (quod est primum vivens et ultimum moriens) imprimentes: tunc demum supervenit et erumpit sudor mortis, naturam jam victam esse demonstrans: sicque praevalentibus poenis cor rumpitur pro dolore, et anima de habitaculo suo ejicitur."

Digitized by Google

der de inwendige, wanneer de zondaar laat, en naar het te vreezen is zonder vrucht, boete doet. Hoort hoe hij dan het verlies zijner gezondheid beklaagt, [1] gaarne alle genot daarvoor in plaats zou willen geven en alle schatten, die hem thands niets baten, terwijl integendeel de herinnering daaraan en de gedachte, hoe hij nu alles plotseling verlaten moet, zijn droefheid vermeerderen. Al pogen zijn vrienden hem te troosten, al voorspellen zij hem, dat hij aan deze ziekte niet zal sterven, hij zelf voelt zijne krachten afnemen en den doodstrijd naderen, hij heeft berouw over zijn in ijdelheid doorgebrachten tijd, hij kent de onvergelijkelijke rechtvaardigheid des oordeels. Wat zal hij doen! Hij wordt belet te wanhopen, en zonder verdiensten te hopen dunkt hem ijdel. Hij treurt, omdat hij niet tot wanhoop kan komen. Wel weet hij dat er nog één middel is om uit dien toestand te geraken, namelijk God om waarachtig berouw aanroepen, maar door de grootheid en de veelheid zijner smart, zijner droefenis wordt zijn rede verduisterd, kan hij dat middel niet aanwenden. Door een dusdanige overdenking van den toestand des stervenden ontstaat een heilzame vrees voor den dood als verlies van het animale leven.

Een tweede reden waarom men den dood moet vreezen is, dat de ziel eeuwig in dien toestand blijft, waarin zij was, toen zij het lichaam verliet, zooals Dionysius op voorgang van Thomas Aquinas leert. [2] In Salomos woord [3]: „als de boom naar het zuiden of als hij naar het noorden valt, in de plaats waar de boom valt, daar zal hij wezen," beteekent de boom het leven, de val den dood, het zuiden de genade des h. geestes, het noorden de ongerechtigheid.

---

[1]) *Mem.* Art. 5.

[2]) *Mem.* Art. 4. *Dial.* Art. 3, 4. — „Quum enim corpus deserviat animae ad ipsius animae operationes, ad hoc naturaliter datum est animae, ut anima in ipso existens perficiatur. Quando ergo erit a corpore separata non erit in statu ut moveatur ad finem, sed ut in fine adepta quiescat."

[3]) *Pred.* XI: 3.

Digitized by Google

Sterft de mensch in de genade des h. geestes, eeuwiglijk zal hij daarin blijven, sterft hij afkeerig van God, hij zal dat eeuwig zijn. De verdoemden toch hebben nimmer waarachtig berouw over hunne zonden. Wel zijn zij bedroefd dat zij door deze in zoo groote rampen zijn vervallen, maar over hunne zonden zelve, als beleedigingen Gode aangedaan, treuren zij niet. Kan men nu na den dood niet meer zich verdienstelijk maken door boete, dan vloeit daaruit voort, hoezeer men door heiligen levenswandel tot den dood zich voorbereiden, en vooral een onvoorbereiden dood vreezen moet.

Uit de omstandigheid dat de ziel des menschen altijd in die aandoening blijft waarin zij was, toen zij van het lichaam werd gescheiden, ontstaat een derde reden waarom de dood te vreezen is. De duivel namelijk, die hond, [1] en zijne volgers, de zeer slimme en boosaardige vijanden van den mensch, [2] verschijnen aan het sterfbed in de vreeselijkste gestalten, [3] ofschoon alleen voor den stervende zichtbaar, [4] en trachten dezen te bekoren. Zij doen zulks op verschillende wijzen. [5] Eenigen, vooral hen die hun leven in onachtzaamheid en boosheid hebben doorgebracht, zoeken zij op het sterfbed tot wanhoop te brengen. Zoolang de mensch gezond is, leert de duivel hem dat God lankmoedig en vergevensgezind is, opdat hij de zonde gering achte. Maar in de ure des doods zoekt hij den mensch te overtuigen, dat God allergestrengst is, dat 's menschen zonden vele en groot zijn, dat straf voor allen hem wacht. Tegen alle bekoringen moet de stervende gewapend wezen, zoo hij wil overwinnen,

---

1) *Mem.* Art. 4.

2) *Mem.* Art. 3.

3) *Mem.* Art. 3: „Cujus aspectus quam sit poenalis exprimi nequit". *Dial.* Art. 6: „In speciebus Aethyopum aut draconum". Verg. het 4e en 7e voorb. na de afdeeling: dood in het *Cordiale* opgenomen.

4) De omstanders bespeuren hunne aanwezigheid uit de angst des stervenden. Zie 't 4e voorb. na de 1e afd. van 't *Cordiale*.

5) *Mem.* Art. 3. *Dial.* Art. 36.

Digitized by Google

wat somtijds evenwel onmogelijk genoemd moet worden, zonder bizondere hulp van God, van diens engelen, der glorieuze maagd Maria, der zalige Anna en van andere heiligen. Zoekt nu de duivel tot wanhoop te brengen, dan moet men vertrouwen op Gods liefde, zich zijner verdiensten herinneren, overtuigd wezen dat de barmhartigheid van den Almachtige oneindig grooter is dan al onze verkeerdheid, ja dat men in die ure God niet zwaarder beleedigen kan, dan door aan zijn liefde en genade te wanhopen, en dat, naar Hieronymus getuigt, Judas, de verrader, zwaarder gezondigd heeft door te wanhopen, dan door Gods zoon over te leveren. Anderen, vooral goede menschen, zoo wel monniken als leeken tracht de duivel te verleiden tot te groote gerustheid, tot te sterke ingenomenheid met zich zelven, tot overschatting hunner verdiensten. Het veiligst nu is te sterven tusschen hoop en vrees in, vertrouwend op de goddelijke barmhartigheid en vreezend wegens eigen schuld en te kortkoming. Doch niet alleen goede menschen tracht hij tot te groote gerustheid te brengen, maar ook onachtzame monniken en slechte lieden van wereldlijken stand. Dan geeft hij hun te kennen dat Gods barmhartigheid oneindig is, en dat de zondaar genade erlangt, telkens als hij om zijn schuld verzuchtingen slaakt. Tegen deze verzoeking moet men zich wapenen door de gedachte aan het verborgene der oordeelen Gods, aan het onzekere of wij Zijn liefde, dan wel Zijn haat verdienen, en dat men zich niet van alle zonden, die men bedreven heeft, bewust is. Sommigen ook zoekt de duivel te verleiden tot ongeduld. Op deze wijze valt hij vooral hen aan, wier ziekte hevig en van langen duur is. Daar tegen wapene men zich met waar geduld, met berouw, met overpeinzing zijner zonden, met de gedachte dat die langdurige ziekte een bewijs is van Gods vaderlijke liefde, die daardoor tijd tot boete en verbetering overlaat, en overdenke men het allerbitterst lijden van onzen Heer. — Anderen tracht de duivel in hun geloof te schokken, vooral op het oogenblik dat zij de eucharistie

Digitized by Google

ontvangen. Men moet dan niet met hem redetwisten, maar die duivelsche oorblazingen belachen en verdoemen, ja liefst er niet op letten, maar bij zich zelven denken: ik geloof wat apostelen en martelaren, confessoren en maagden èn al de heiligen geloofd en geleerd hebben, wier geloof door God in hun leven werd bewaarheid. — Anderen zoekt de duivel tot lastering te verleiden, zoodat zij van God en zijne heiligen iets schandelijks denken. Daar tegen vergelijke men Gods oneindige goedheid met 's duivels valschheid. — Weer anderen, en vooral menschen van wereldlijken stand, tracht hij te brengen tot overdreven bezorgdheid voor het tijdelijke, dat zij achterlaten, voor hunne bloedverwanten. Van dezen moet men zich losmaken. Na alles goed geregeld en de aanwezigen toegesproken en vermaand te hebben, moet men zich geheel tot God wenden en zijn eigen heil overdenken. — Nog bekoort de duivel op andere wijze, met de hoop op herstel. Dan willen de stervenden de biecht niet afleggen en sterven zij vaak onvoorbereid, maar men vergunne ijdele hoop geen toegang tot het hart, men geve geen acht op ijdelen troost. Nevens deze bekoringen zijn er nog vele andere, die de duivel bij het krankbed aanwendt, terwijl hij tevens van verschillende tegelijk gebruik maakt. Wien hij niet tot wanhoop kan brengen, zoekt hij te verleiden tot ongeloof, tot ongeduld, of boezemt hij al te groote gerustheid in, en omgekeerd. Doch, en dit kan vooral tot bemoediging dienen, nevens de kwade geesten staan ook God en zijne engelen en heiligen in de ure des doods aan de sponde des stervenden, dien zij ondersteunen naarmate hij verdiend heeft. [1]

Is de dood derhalve zeer te vreezen, dan kan het niet anders of gedachte aan den dood moet voor den mensch niet alleen heilzame gevolgen hebben, maar ook noodzakelijk zijn. Sommigen leven in weelde en genot en willen van den dood niet hooren, anderen schijnen niet getroffen

---

[1]) Men verg. 't 6e voorb. na de 1e afd. van 't *Cordiale.*

Digitized by Google

te worden door de gedachte aan den dood, doch een waarlijk nauwkeurige beschouwing van het einde des levens zal voor allen van gezegenden invloed zijn. [1]

De beschouwing des doods leidt vooreerst tot vrees voor den dood. Wie voor den dood niet vreest is redeloozer dan het redelooze vee, want de duif vlucht voor den havik, het lam voor den wolf, de muis voor den marter. [2] Over de vrees voor den dood, en de reden die daarvoor bestaat, is reeds boven gehandeld.

Een ander gevolg van de gedachte aan den dood is het doen van poenitentie. Kooplieden die langs een gevaarlijken weg reizen, verkeeren in te grooter vreeze, naarmate de gevaren, die hen omringen, talrijker, de kostbaarheden, die zij met zich voeren, van meer waarde zijn. Wij menschen zijn ook reizigers. Onze vijanden zijn talrijk en machtig, onze schatten groot. Tot behoedzaamheid, tot geestelijke waakzaamheid brengt ons dus de vrees voor den dood. Zij doet den mensch zijne vorige feilen betreuren, voldoening daarvoor geven en zich wachten van alle zondesmet. [3] Een voorbeeld van zoodanige bekeering is Niniveh. [4] Het is een gewoonte dat alle geloovigen, wanneer zij den dood voelen naderen, biechten en boete doen. Daar nu ieder geloovige elken dag als den laatsten zijns levens moet beschouwen, [5] moet hij zich, denkende aan den dood, door boete tot den dood voorbereiden. Men moet dit geheele leven voor een oogenblik houden in vergelijking met den duur van het toekomstige, [6] zich derhalve zonder uitstel tot den dood voorbe-

[1]) *Mem.* Art. 6.

[2]) *Mem.* Art. 7.

[3]) *Mem.* Art. 8.

[4]) *Cord.* p. 9r. *Mem.* Art. 8.

[5]) *Mem.* Art. 8. *Cord.* p. 11r. geeft den bekenden versregel uit Horatius' *Epist.* I. 4: 13: „Omnem crede diem tibi diluxisse supremum."

[6]) *Mem.* Art. 8: „Imo si quis mille annis et (quod amplius est) ab exordio hujus mundi usque ad hanc horam vixisset, et nunc esset moriturus, totum tempus praeteritum videret sibi quasi momentum, praesertim dum aciem mentis dirigeret ad imminentem sibi futurae

Digitized by Google

reiden en de vergankelijke zaken gebruiken, doch niet genieten.[1] Dat inderdaad gedachte aan den dood tot boete leidt, daarvan kunnen verschillende voorbeelden bijgebracht worden.[2] Men verhaalt dat een ridder, die geen boete doen wilde, door paus Alexander op de volgende wijze daartoe bewogen werd. Deze gaf hem een ring ten geschenke, onder voorwaarde dat hij, den ring aanschouwende, aan den dood zou denken. De biechtvader van een anderen zondigen ridder had diens knecht bevolen, dat hij, aan den maaltijd, tegelijk met het eerste gerecht zijn meester een dorren stok zou voorhouden en zeggen: „Heer! gedenk dat gij sterven moet." Na korten tijd deed de ridder boete. Men doe boete uit vrees voor een onvoorbereiden dood. Niets toch is dwazer dan den tijd, waarin men zoo veel goeds doen en de eeuwige glorie verdienen kon, in ledigheid en zonde door te brengen. Dwaas de koopman, die elk uur honderd gulden kunnende winnen zulks verzuimt, doch oneindig dwazer hij, die niet alleen in gebreke blijft zijn schat in den hemel te vermeerderen, maar daarenboven zijn ziel tot armoede, tot naaktheid brengt.[3]

De gedachte aan den dood heeft een derde heilzaam gevolg. Wij leeren daardoor onze broosheid kennen. Sommige menschen zijn te zeer ingespannen met het denken aan hunne schoonheid, jeugd, rijkdom of eer; zij verwaarloozen de zelfkennis, zij worden opgeblazen, zij stellen zich zelven boven anderen, verachten deze, zelfs hen die in geestelijke, in bo-

---

vitae aeternitatem." Het *Cordiale* geeft, p. 10ᵛ. een aardige vergelijking ongeveer aldus: 't Leven is een horloge gelijk, dat al zijn graden rondloopt, totdat het tot zeker punt komt. Dan valt iets op de klok, onvoorziens, en dwingt haar geluid te geven. Dus loopt ons leven tot zeker punt, tot het einde ons door God gezet, waar de hamer op de klok moet vallen. Wij moeten dus wijselijk den val onzes levens verwachten, want ons horloge heeft slechts weinig graden te loopen en in 't midden van ons leven zijn wij in den dood.

1) *Mem.* Art. 8: „Rebus transitoriis uti, non frui."

2) *Cord.* p. 12ʳ.

3) *Mem.* Art. 8.

vennatuurlijke gaven en verdiensten voortreffelijker zijn. Deze verblinden moeten bedenken dat de dood snellijk hen nadert en overwegen, hoedanig zij in den dood zullen zijn. [1] Dat zij dus zich vernederen, zich den anderen gelijkstellen, anders zal hun dood te zwaarder zijn! Vooral den rijken en machtigen dezer aarde is dit aan te raden. [2] Omdat de kennis zijner eigene broosheid den mensch lichtelijk zich vernederen doet, wordt deze in de h. s. met vele vergankelijke dingen vergeleken, zoo bijv. in *Psalm* 102 (103: 15, 16).

Een vierde gevolg van het denken aan den dood is het afleggen van aardsche zorg. Wie niet let op de eeuwigheid, zoekt aardsche zaken te verzamelen. Dit is vleeschelijke, wereldsche, dwaze zorg. Wie de kortheid van dit leven en den langen duur van het toekomende bedenkt, acht al het aardsche gering en is bezorgd voor zijne geestelijke schatten. Men heeft genoeg te doen met rijk te worden in goede werken, met schatten te verwerven in den hemel. Dit is goede, wijze, heilzame zorg. Wie aanhoudend denkt aan de snelheid waarmede de dood tot ons komen kan, aan den onzekeren tijd, die is bekommerd over zijn eeuwig heil, bezorgd voor zijn ziel, voor de straf. Tijdelijke duur is niets, vergeleken bij eeuwigheid, aardsch geluk niets bij hemelsch, 't vleesch niets bij de ziel, „het beeld der aanbiddelijke triniteit." [3] Gedachte aan den dood verdrijft dus alle aard-

---

1) *Mem.* Art. 9: „Qualiter tunc omnis eorum decor marcescet et pulchritudo in deformitatem vertetur, potestas in infirmitatem, honor in dejectionem, gloria in confusionem, quando nec propinquorum prosapia, nec opulentia, neque nobilitas neque familia poterunt eos juvare." — *Cord.* p. 6r: „Quid cogitas, quid dicis et quid temetipsum facis? Nonne pulvis es et terra?.... Non erit in mundo qui te (in 't graf liggend) velit ultra videre, cum tua rancidior sit caro rupta cane."

2) *Mem.* Art. 9: „Quanto (ut communiter) citius moriuntur, districtius judicantur, ac gravius puniuntur, atque quo pauciores ex eis salvantur."

3) *Mem.* Art. 10.

Digitized by Google

sche zorg, [1] zij doet daardoor den mensch in tegenspoed gerust, in voorspoed standvastig zijn, genen meer liefhebben dan dezen. Welzalig wien God zoo oefent, want niets is gevaarlijker dan op aarde voorspoed te hebben en niet door God gekastijd te worden. Nu zouden goede lieden van wereldlijken stand, edele en machtige vorsten en prelaten, kunnen zeggen; „wanneer gedachte aan en zorg voor den dood al het aardsche doet verachten, de bekommeringen dezer wereld doet vermijden, wat moeten wij dan doen? wie onzer kan dan behouden worden?" Hun moet geantwoord worden: „de uitwendige dingen behartigt gij dan eerst waarlijk goed, wanneer gij om de inwendige bekommerd geweest zijt; gij moet op zekere vastgestelde uren u tot geestelijke oefeningen, tot onderzoek van uw geweten wenden, anders komt gij van kwaad tot erger en wordt gij ten laatste onverschillig voor uw eeuwig heil" [2].

Wie voortdurend bedenkt hoe snel men deze wereld verlaat, hoe men eeuwig in de toekomstige zal leven, die ondervindt een vijfde heilzaam gevolg van de gedachte aan den dood. Hij acht het tegenwoordige leven slechts een overgang te zijn, en gebruikt de aardsche dingen slechts als noodzakelijke middelen tot een gelukzalig einde. Hij heeft dan de aardsche zaken niet ongeoorloofd lief, maar alleen in God en volgens God, voor zoo verre zij nuttig en noodig zijn als steun van het leven, om goed te leven. Door zulk een liefde tot het geschapene wordt de liefde tot God niet verminderd, maar integendeel vermeerderd, want alsdan tracht de mensch vurig Gode te behagen. [3]

Troost en vreugde in den h. geest, dat is het zesde gevolg van de gedachte aan den dood. De zielen der volmaakten worden op hun sterfbed door Christus getroost,

---

1) *Mem.* Art. 10. *Cord.* p. 7v: „Esto mortuus mundo et mundus tibi." „Tamquam defunctus ab omni te purga negotio, vivens contemne quod post mortem non poteris habere."

2) *Mem.* Art. 10.

3) *Mem.* Art. 11.

met een inwendige inspiratie en geheime toespraak. Zoo geeft hun de h. geest getuigenis, dat zij Gode welgevallig zijn en door Hem in genade zullen worden aangenomen. [1]

Is de dood om vele redenen te vreezen, zoo als boven is aangetoond, en heeft de gedachte aan den dood verschillende heilzame gevolgen, dan is het noodzakelijk dat de mensch zich voorbereide.

Dit blijkt ons daaruit, dat wij allen aan de macht des doods onderworpen zien. Wij zullen de wereld verachten, het tegenwoordige leven versmaden, ons tot den dood voorbereiden, wanneer wij opmerken hoe spoedig velen, verreweg voortreffelijker dan wij, de aarde hebben verlaten. Al hun voortreffelijkheid, al hun luister, hun eer, hun kracht, adeldom, heerschappij, rijkdom, wetenschap hielp hun niets. Waar is Paris, de schoone jongeling, Adonis, Venus' minnaar, Absalon, waar de dappere Hector, waar Hercules, waar Plato, de grootste Platonici, Proclus, Porphyrius enz., waar Cicero, Demosthenes, Xenophon, Cteziphon, waar de astrologen Albumazar, Almyon, Alfagranus, Tebid e. a., waar der philosofen vorst [2], Aristoteles, waar Avicenna, Andronicus, Themistius, Averroës, Theophrastus, Simplicius, waar de machtige vorsten Alexander, Cyrus en Darius, Octavianus, Hannibal, Nero, Julius en Pompejus, waar de rijke Croesus, Achilles, groot van moed, waar de uitstekende dichter Virgilius, de slimme Joab, waar de zeer oude mannen van vóór den zondvloed, van wien men leest, dat zij meer dan negenhonderd jaar geleefd hebben? [3] Als vreemdelingen, als gasten van één dag zijn zij allen snellijk voorbijgegaan. [4] Wat spreekt men van Abrahams geloof, van Jozefs goedertierenheid, van Mozes' liefde, van Davids zacht-

---

1) *Mem.* Art. 12.

2) „Princeps philosophorum." Plato is slechts „magnus et nobilis philosophus" (*Mem.* Art. 12), „nobilis et sublimis philosophus" (*Mem.* Art. 2., cf. *Dial.* Art. 19.).

3) *Cord.* p. 3r. *Mem.* Art. 13.

4) *Cord.* p. 3r.

moedigheid, van Elizas mirakelen, van Salomos wijsheid, van Absalons schoonheid.... altijd is het einde: hij is dood.[1] Aardsche macht en aanzien, wel verre van voor den dood te bewaren, verhinderen dikwijls een zalig sterven. Doch daarom moeten de rijken niet wanhopen. Want om aan te toonen dat ook eenige aanzienlijken gered worden, heeft Christus sommige rijke, machtige en geleerde discipelen verkozen, Nikodemus bijv., Zachaeus en Jozef van Arimathea.[2]

Wij worden ook aangespoord tot voorbereiding door het voorbeeld, dat edele mannen ons daarvan geven (*Prediker* II: 4-8, 11, 16, 17, 22, 23; I: 2; XII: 13), door op te merken hoe plotseling en onvoorbereid Belsazar (*Dan.* V), Holofernes (*Judith* XIII), Haman (*Esther*), Herodes (*Hand.* XII) zijn gestorven. Wij kennen verschillende voorbeelden, dat edele menschen zich tot den dood hebben voorbereid. Johannes Climacus[3] verhaalt hoe iemand, na langen tijd zijn leven in onachtzaamheid te hebben doorgebracht, uit een zware ziekte opgestaan, kluizenaar werd op den berg Horeb, gedurende twaalf jaren zijne voetstappen niet buiten zijn cel richtte, tot niemand sprak, met water en brood nooddruftig zich voedde, maar onophoudelijk tot den dood zich voorbereidde. Dat hij dit niet zonder vrucht had gedaan, leerde de uitkomst. Hij werd begraven, maar toen men den volgenden dag naar zijne heilige overblijfselen zocht, werden deze niet meer gevonden. Daardoor toonde God dat zijn boete niet onvruchtbaar was gebleven.[4] Men leest, dat te Rome eertijds[5] de gewoonte bestond om in tegenwoor-

1) *Cord.* p. 5v.

2) *Mem.* Art. 13.

3) Joh. Scolasticus of Sinaiticus, naar zijn werk Κλῖμαξ τοῦ παραδέισου gewoonlijk Joh. Climacus genoemd, een in de middeleeuwen zeer gevierd schrijver, abt van een klooster op den Sinai, † 30 Maart 605. Zie Cave, *Hist. Litt.* I, p. 534, en vooral Magon, *Patrologie*, II, p. 985, sqq.

4) *Mem.* Art. 14.

5) *Mem.* Art. 14: „olim." *Cord.* p. 6v: „Quondam fieri solebat et adhuc fit suo tempore."

digheid van den pas verkozen paus een weinig vlas te brengen, dit te verbranden en te zeggen: „Sic transit gloria mundi". [1] Evenzoo was het te Constantinopel gebruikelijk, dat na de kroning van een nieuwen keizer, wanneer deze stond in al zijn glorie, er een steenhouwer tot hem kwam, en hem uit drie of vier soorten van steenen één liet kiezen, waaruit men zijn sarcofaag zou vervaardigen. [2] Zoo verhaalt men ook, dat Johannes Elemosinarius niet gewild heeft dat men gedurende zijn leven zijn graf geheel voltooide, maar aan een zijner dienaren opdroeg om bij plechtige gelegenheden, wanneer hij hoog in eere was, tot hem te zeggen: „Heer! uw graf is nog onvoltooid, beveel dat het voltooid worde, want gij kent noch den dag noch de ure, wanneer de dief komen zal". [3] Nadat Alexander de Groote gestorven was, zoo verhaalt Petrus Alfonsus [4], kwamen vele wijsgeeren te zamen bij zijn graf. Een hunner zeide: „gisteren was de geheele oppervlakte der aarde voor Alexander niet genoeg, heden is een ruimte van drie of vier ellen voor hem voldoende," een ander: „gisteren kon Alexander vele volken van den dood bevrijden, heden aan den dood zich zelven ontrukken, dat vermocht hij niet," een ander, ziende op de gouden tombe: „gisteren maakte Alexander van goud zich een schat, heden houdt goud hem als een schat besloten," een ander: „gisteren drukte Alexander de aarde, heden wordt hij door de aarde gedrukt."

Een andere reden, waarom wij ons tot den dood moeten voorbereiden, valt ons in het oog, wanneer wij letten op de ellende van 's menschen toestand. Wat is het lichaam

---

1) Verg. G. Buchmann, *Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des Deutschen Volkes*, Berlin, 1864.

2) *Mem.* Art. 14. *Cord.* p. 6v.

3) *Cord. Mem.* l. c.

4) *Mem.* Art. 14. *Cord.* p. 5r: „Petrus in Aurora"; verg. Fabricius, *Bibl. med. et inf. lat.*, V, p. 710.

Digitized by Google

des menschen in vergelijking met het overige geschapene? [1] De zonde is evenwel de grootste ellende, omdat de ziel aan grootere gevaren blootgesteld is dan het lichaam. Bedenken wij daarnevens de veelheid onzer zonden, dan worden wij gedwongen ons te vernederen en aanhoudend tot den dood voor te bereiden.

Aanhoudend voorbereiden! Even als het geheele leven van den priester, die waardiglijk mis-lezen wil, een voortdurende voorbereiding daartoe wezen moet, ofschoon, wanneer de tijd voor die plechtigheid gekomen is, hij zich door eenige bizondere geestelijke oefeningen gereed maakt, zoo moet ook de geheele levenswandel van den godvruchtigen christen een onafgebroken voorbereiding zijn tot den dood, terwijl in de stervensure eenige bizondere oefeningen, als nauwkeurig onderzoek zijns gewetens, oprecht berouw, vurig gebed, overdenking van het lijden des Heeren, van het toekomstig oordeel, ontvangst der eucharistie en van het laatste oliesel hem meer en meer tot een zalig sterven trachten in staat te stellen. De beste voorbereiding tot den dood is altijd echter in de dagen der gezondheid den Heer te dienen, want men weet niet zeker of een laat berouw den zondaar helpt. [2]

Wanneer nu de ure gekomen is, waarin de mensch deze aarde gaat verlaten, dan moet ieder geloovige den stervende ter zijde staan, om zijn liefde te toonen, maar vooral dient de priester, „de wachter der zielen," aanwezig te zijn, ten einde de ziel van den kranke, waarvan hij aan God

---

[1]) *Mem.* Art. 15: „En herbae et arbores producunt flores, frondes et fructus. En lendes pediculos et umbricos. Illae de se fundunt oleum, vinum et balsamum, tu sputum, urinam et stercora. Illae de se spirant suavitatis odorem, tu abominabilem intollerabilemque foetorem. Porro cum ad senectutem quis venerit, statim cor ejus affligitur, caput concutitur, languet spiritus foetet anhelitus, frons rugatur, statura curvatur, caligant oculi, vacillant articuli, nares fluunt, crines ruunt, tremit tactus deperit et actus, dentes putrescunt, aures surdescunt."

[2]) *Dial.* Art. 34.

Digitized by Google

rekenschap doen moet, tegen de bekoringen des duivels te wapenen. Kan de priester niet zelf tegenwoordig zijn, hij drage zorg dat devote menschen zijn plaats vervullen. Het heilige kruis worde den stervende voor oogen gehouden; met gewijd water besprenkele men hem en zijn sponde. Een daartoe geschikt persoon spreke tot den lijder over zijn zaligheid en over hetgeen daartoe benoodigd is, wapene hem tegen duivelsche inblazingen. Alle aanwezigen moeten voor zijn behoud devotelijk bidden. Men spore den kranke aan zijn gedachten te richten op Christus' lijden. Iemand leze hem het verhaal daarvan gedurig voor, ook de geloofsbelijdenis en de zeven boetepsalmen met de litaniën. Men vrage hem of hij gelooft al wat de h. schrift en de h. kerk leeren, of hij betreurt God beleedigd te hebben, of hij Gods genade inroept over zijne zonden, of hij het voornemen heeft om ingeval hij herstelt nimmer meer te zondigen, of hij zijn ziel zijnen schepper aanbeveelt en door Christus' verdienste nooit van dezen wenscht gescheiden te worden. Heeft het antwoord op die vragen bevestigend geluid, dan moet men hem aan de goddelijke barmhartigheid opdragen, hem vermanen geheel te biechten, niet uit slaafsche vrees, maar uit waarachtigen ijver, hem aansporen om naar zijn vermogen de kerk en de armen te begiftigen, daar men hem ook te hulp gekomen is. In dergelijke vrome oefeningen moet ten einde toe volhard worden. [1]

Wat nu de gebeden betreft, die door den stervende of door de aanwezigen gesproken moeten worden, voor verschillende menschen zijn verschillende gebeden dienstig. Toch moet onder alle het gebed des Heeren genoemd worden als het zinrijkste, het voortreffelijkste en het gebruikelijkste. Dat moet men vaak bidden.. St. Hugo, bisschop van Gratianopolis, bad het in één nacht dertigmalen. Eenigen hebben meer smaak in psalmen. Zoo liet Augustinus, op zijn sterfbed liggende, de zeven boetpsalmen op den muur

---

[1]) *Dial.* Art. 37.

Digitized by Google

schrijven. Anderen scheppen meer behagen in psalmwoorden, als: „hoe liefelijk zijn uwe woningen, o Heer!" (*Ps.* 84) of: „gelijk een hert schreeuwt naar de waterstroomen, alzoo schreeuwt mijn ziel naar u, o God!" (*Ps.* 42) of: „o Heer! straf mij niet in uwen toorn en kastijd mij niet in uwe grimmigheid" (*Ps.* 6) en in nog vele andere. Maar vooral dient het psalmvers, door Christus aan het kruis herhaald, „Vader! in uwe handen beveel ik mijnen geest" (*Ps.* 31) den stervende dikwijls in het oor geroepen te worden, omdat het een groote en bizondere kracht bezit. Al deze gebeden moeten door den lijder gesproken worden, en wanneer hij zelf dit niet meer vermag, dan moet hij aandachtig hooren naar dengenen, die ze hem voorzegt. Men moet daarbij nauwkeurig opmerken, welke gebeden voor den toestand des stervenden het meest geschikt zijn. Aan leeken kunnen zij ook in het dietsch voorgelezen worden. [1]

II. Oordeel.

Terwijl Van Vliederhoven steeds spreekt van het laatste oordeel („judicium extremum") en onder dien naam aan het gericht ten jongsten dage denkt, wordt als algemeene benaming voor het oordeel door Dionysius oordeel Gods („judicium Dei") of goddelijk oordeel („judicium divinum") opgegeven.

Onder dezen naam van oordeel Gods vat het *Memoriale* twee oordeelen saam, die nauwkeurig onderscheiden worden, namelijk het bizondere oordeel („judicium particulare") en het algemeene oordeel („judicium generale"). [2] Evenzoo de *Dialogus* die meer uitsluitend over het bizondere oordeel handelt, omdat over het algemeene zoowel in de h. schrift, als bij de kerkvaders vele uitspraken gevonden worden.

Het bizondere oordeel vindt plaats na den dood van ie-

---

[1]) *Dial.* Art. 38.
[2]) *Mem.* Art. 18.

Digitized by Google

deren mensch, het algemeene na het einde der wereld. [1] Maar, wanneer elk mensch afzonderlijk wordt geoordeeld, aanstonds nadat hij gestorven is, waarom dan nog een algemeen oordeel? Strijdt dit niet met het woord van Nahum den Profeet: „non bis judicet dominus in idipsum?" [2] Dionysius antwoordt op deze bedenkingen, [3] dat de mensch in het bizondere oordeel zal geoordeeld worden naar zijn ziel („quantum ad animam"), in het algemeene naar lichaam en ziel beide („quo ad corpus et animam"). Deze meening staaft hij [4] met de redenen, die Thomas van Aquino daarvoor opgeeft. [5] „De mensch", zegt deze, „is zoowel een enkelvoudig persoon, als een zeker deel van het geheele menschelijke geslacht. Daarom zijn er twee oordeelen, het een een bizonder, dat over hem gehouden wordt na den dood, wanneer hij ontvangen zal, naar hetgeen hij in het lichaam gedaan heeft, ofschoon niet geheel, daar hij niet naar het lichaam, maar slechts naar de ziel geoordeeld wordt. Een ander tweede oordeel moet er over hem gehouden worden, omdat hij zeker deel van het geheele menschelijke geslacht is." Dit strijdt niet met de aangehaalde woorden van Nahum. Immers, God legt niet twee straffen op voor één misdrijf, terwijl één reeds voldoende zou zijn ter kastijding der zonde, maar de straf, die vóór het eindoordeel („judicium finale" = „generale") nog incompleet was, wordt eerst daarna volkomen, dewijl de zondaars dan naar ziel en lichaam zullen gepijnigd worden.

Het *Cordiale* nu handelt, zooals wij reeds zeiden, over het laatste oordeel, het gericht ten jongsten dage, dat over allen zal gehouden worden, [6] maar Van Vliederhoven moet

---

1) *Dial.* Prooem.

2) *Nahum* I: 9, volgens de Vulgata.

3) *Dial.* Art. 1.

4) *Dial.* Art. 3.

5) *Sup. Quart. Sent.* Dist. 47.

6) *Cord.* p. 29v: Quia non solum corpus dijudicat, sed etiam ipsam animam condemnat."

Digitized by Google

even als Dionysius twee oordeelen aangenomen hebben, om-dat hij goedkeurend eenige woorden aanhaalt,[1] die daarover spreken, uit de aan Bernardus toegeschrevene meditatiën.[2]

Wanneer vindt het bizondere oordeel plaats, reeds op het sterfbed of eerst nadat de ziel het lichaam heeft verlaten? Voor het eerste gevoelen treedt paus Innocentius III op, in zijn werk *de miseria conditionis humanae,* terwijl dit, voor zoo verre aan Dionysius bekend is, slechts door twee anderen gedeeld wordt, en onder dezen door Ludolf van Saxen in diens „leven van Jezus”.[3] Innocentius beweert dat de vrome zoowel als de zondaar in de ure des doods Christus aan het kruis aanschouwt, de vrome ter verheuging, de zondaar tot beschaming; dat eer dit geschieden kan het oordeel reeds gehouden moet zijn. Die Christusverschijning wordt behalve door Innocentius en Ludolf door zekeren Gerardus Rondellis, een doctor der theologie en deken der luiksche kerk, tijdgenoot van Dionysius, in een devoot tractaatjen *de arte moriendi* geleerd.[4] Het andere gevoelen, dat het bizondere oordeel plaats grijpt eerst nadat de ziel het lichaam heeft verlaten, vindt een warmen verdediger in Thomas van Aquino, wiens bewijzen[5] vooral hierop neerkomen: zoolang iets niet voleindigd is, kan men daarover geen volkomen oordeel uitbrengen; het leven des menschen eindigt eerst met den dood; derhalve moet het bizondere oordeel eerst na den dood plaats vinden.[6] Aan Thomas' zijde staan Bonaventura (*Sup. Quart sent.,* dist. 20), Alexander Halesius (*Sup. sec. sent.*), Augustinus, Petrus

---

[1]) *Cord.* p. 4r: „Hic caro eorum vermibus et illic anima eorum ignibus deputatur. Donec rursus infelici collegio colligati sempiternis involvantur incendiis, qui socii in vitiis et peccatis fuerunt.

[2]) Men zie over dit werk W. Moll, *De boekerij van het St. Barbaraklooster te Delft,* in het *Kerkhist. Archief,* IV, blz. 257.

[3]) Lib. III, cap. 46.

[4]) *Dial.* Art. 2.

[5]) *Summ.* III, quaest. 53.

[6]) *Dial.* Art. 3.

Digitized by Google

Lombardus e. a. wanneer zij beweeren dat waarachtige poenitentie helpt en bevrijdt, ook al begint zij bij den laatsten ademtocht des levens.[1] Met hun gevoelen strookt niet dat sommigen op hun sterfbed de leelijkste gezichten zien. Climacus verhaalt dat een anachoreet, Stephanus genaamd, vóór zijn verscheiden, in ekstatischen toestand, als het ware antwoord gaf op vragen, die men hem scheen te doen, zoodat hij van tijd tot tijd sprak: „dat is waar, maar ik heb het gebiecht en boete daarvoor gedaan" of „niet waar! gij liegt, dat heb ik niet gedaan" of „ik deed het, verantwoorden kan ik mij niet, maar God is barmhartig!" Hieruit zou men kunnen opmaken dat de ziel voor den rechter gesteld en geoordeeld wordt, alvorens zij het lichaam heeft verlaten.[2] Doch het blijkt niet dat die anachoreet in waarheid geoordeeld is, en, voor een oogenblik toegegeven dat dit werkelijk het geval is, dan zou het slechts een uitzondering zijn op den algemeenen regel, die God, ons ter leering, had toegelaten. Is ook al van Gods wegen aan sommige uitverkorenen hun toekomstig heil geopenbaard, dit geschiedde altijd uit bizondere genade.[3] Wat nu de verschijning van den gekruisten Christus aan het sterfbed betreft, de opvatting daarvan is verschillend. Men zou kunnen vragen, is dat een lichamelijk, een uitwendig zien of een zien in de verbeelding, of een verstandelijk? Het is veiliger dit onderzoek te laten rusten.[4] Dat nu de zielen werkelijk geoordeeld worden, eerst nadat zij van het lichaam zijn gescheiden, blijkt, behalve uit de gronden boven opgegeven, uit de revelatiën van St. Brigitta (*Revel.* IV: 7) en uit het boek over den dood van den heiligen Hieronymus.[5]

Een bijbelwoord (*Joël* III: 2) gaf aanleiding, dat men als de plaats, waar het algemeene oordeel geschieden zal,

---

[1]) *Dial.* Art. 4, 5.
[2]) *Dial.* Art. 6.
[3]) *Dial.* Art. 7.
[4]) *Dial.* Art. 11.
[5]) *Dial.* Art. 9, 10.

Digitized by Google

het dal Josaphat noemde. Moeielijker was het echter te bepalen waar het bizondere oordeel gehouden zal worden. Tot oplossing dier quaestie bezigt Dionysius [1] eenige woorden van Bonaventura (*Sup. Quart. Sent.* Dist. 20), waarin deze zegt, dat, na geoordeeld te zijn, de ziel des goeden door engelen naar den hemel of naar het vagevuur, de ziel des boozen door een kwaden engel naar de hel wordt gevoerd. Dionysius maakt hieruit op dat het bizondere oordeel geschieden moet op een plaats midden tusschen hemel, hel en vagevuur in, omdat anders de zielen niet derwaarts gebracht kunnen worden.

Daar nu de ziel onzichtbaar en een „onlichamelijke substantie" is, wordt zij ook onzichtbaar, maar daarom niet minder in werkelijkheid, voor den rechterstoel geplaatst. En uit de omstandigheid dat de ziel, na het lichaam verlaten te hebben, geen lichamelijk gehoor bezit, vloeit voort dat het vonnis niet in woorden, maar geestelijk uitgesproken wordt. [2] Een gevolg hiervan is dat het oordeel, bizonder zoowel als algemeen, in één oogenblik zal geschieden. [3] Men behoeft zich niet te verwonderen, dat het brengen voor den rechter, de beschuldiging, het pleidooi, de uitspraak van het vonnis, dat dat alles slechts zoo korten tijd vereischt. Immers dat alles geschiedt geestelijk („mentaliter"). Men kan niet vragen: hoe is dat mogelijk, daar dikwijls in één uur duizenden van menschen sterven, bij voorbeeld in een grooten veldslag? Die vraag wordt ontzenuwd door een tegenvraag. Is de macht van den schepper beperkt; zou het moeilijker zijn op één dag duizend zielen te oordeelen dan ze te scheppen? Daarenboven, wanneer met menschelijke woorden („vocaliter") de daden van alle personen moesten verhaald wor-

---

[1]) *Dial.* Art. 4.

[2]) *Dial.* Art. 4: „Non verbis vocalibus, sed intellectuali locutione, qua animae notificatur, spiritualiterque ostenditur, quid promeruit, quo ducetur, quid pro mercede suscipiet."

[3]) *Dial.* Art. 4. *Cord.* p. 26ᵛ: „Haec omnia citius consumentur in opere, tamquam sagitta transit in aere."

Digitized by Google

den, dan zou daartoe ondenkbaar veel tijd noodig zijn. Het zou zelfs onredelijk, onrechtvaardig (!) en niet betamelijk wezen, wanneer God, de rechtvaardige, de wijze, de almachtige de heiligen en uitverkorenen zoo lang van de glorie verstoken hield, of wanneer Hij, die in den beginne alleen door een bevel de wereld heeft geschapen, zoo grooten tijd zou behoeven om het menschelijk geslacht te oordeelen. Blijkt niet hieruit hoe dwaas, hoe leugenachtig het gevoelen van Mahomed, den goddeloozen bedrieger der Saracenen is, die beweert dat het laatste oordeel vijftigduizend jaar zal duren? Het oordeel zal in één oogenblik des tijds plaats vinden. Dat leert ook Christus' woord (*Luc.* 17: 24, *Matth.* 24: 27): „want gelijk de bliksem, die van het eene (einde) onder den hemel bliksemt, tot het andere onder den hemel schijnt, alzoo zal ook de zoon des menschen wezen in zijnen dag." Er zijn echter sommigen, die onder deze woorden de zichtbaarheid van Christus' komst verstaan. [1]

Wanneer de dag des laatsten, des algemeenen oordeels aanbreken zal is onzeker. [2] Wel weten wij dat eenige teekenen dien voorafgaan zullen, maar nader den dag bepalen kunnen wij niet, omdat het onzeker is, wanneer die teekenen aanvangen en hoe lang sommigen hunner duren zullen. Eerst verschijnt de Antichristus, die met zijne trawanten de christenen heftig zal vervolgen en hen op verschillende wijzen zal trachten te bedriegen, door geweld, geveinsheid, list en valsche teekenen. Dan zal God, uit medelijden met de vromen, wegens die bekoringen en tot hun troost, twee heilige mannen, Henoch en Elias, uit het aardsche paradijs zenden, om tegen de boosheid van den Antichristus te prediken (*Mal.* 4: 3; *Openb.* 11). Omdat noch Elias noch Henoch aan den lichamelijken dood onderworpen geweest is, zullen beiden door den Antichristus gedood worden, maar niet lang daarna zal die zoon des verderfs zelf door de goddelijke

[1]) *Dial.* Art. 4.
[2]) *Mem.* Art. 33.

Digitized by Google

kracht („divina virtus") worden omgebracht. Nadat aan hen, die door den Antichristus verleid waren, vijf en veertig dagen[1] tot het doen van boete zijn toegestaan, zullen zon en maan verduisteren, zooals de h. s. dit voorspelt (*Joël* 2: 1ᵇ, 2, 10; *Luc.* 21: 25, 26; *Marc.* 13: 24, 25). Die teekenen worden evenwel ook anders opgegeven. Zoo beschrijft Hieronymus[2] een vijftiental teekenen, die op zoo vele dagen vóór den grooten oordeelsdag geschieden zullen. Op den eersten dag zal de zee en al het water rijzen, vijftien of veertig el boven de hoogste bergen. Wanneer op den tweeden dag de zee zoo diep is weggezonken, dat zij ter nauwernood gezien worden kan, dan zal op den derden dag het water tot zijn vroegere ligging en hoogte terugkeeren. De vierde dag zal doen aanschouwen hoe alle zeemonsters en al wat in het water leeft zich verzamelen, boven op het water staan, en doen hooren hoe hun geloei ten hemel stijgt, terwijl op den vijfden dag al wat vliegt te zamen komen zal op de velden, als 't ware om te weenen, niets etende. Aan het hemelgewelf verschijnen op den zesden dag vurige stroomen, die van het westen naar het oosten vloeien: alle dwaal- en vaste sterren krijgen op den zevenden dag vurige staarten evenals de kometen. Nadat op den achtsten dag een groote aardbeving geschied is, waardoor dieren en menschen ter neder geworpen worden, zullen op den negenden dag alle steenen, groot of klein, in vier deelen gesplitst en deze tegen elkander geslagen worden, zal er op den tienden dag uit alle planten een bloedige dauw vloeien, zullen op den élfden dag alle bergen, alle heuvelen, alle gebouwen tot stof terruggebracht worden. Alle dieren zullen op den twaalfden dag uit de woestijnen en van de bergen[3] samenkomen, vreeselijk loeien en niets eten. Nu worden op den dertienden dag alle graven geopend en gaan op den veertienden dag alle menschen uit hunne woningen en uit spelonken, als uitzinnigen heen en weder loopend, niet

[1]) „Ut ex Daniele propheta doctores eliciunt."

[2]) *Mem.* Art. 27 — „Recitative magis quàm assertive".

[3]) NB. Deze zijn op den elfden dag vernietigd.

Digitized by Google

kunnende spreken. Als nu eindelijk de vijftiende dag aangebroken zal zijn, dan sterven allen, om terstond weder op te staan tegelijk met hen, die vroeger waren gestorven.

Deze teekenen hebben voor sommigen geen groote mate van waarschijnlijkheid, voor Dionysius echter zijn eenige waarschijnlijk en andere zeker, omdat hij ze meestal in uitspraken der h. schrift aangeduid weet.

Nadat al die teekenen geschied zijn, hoedanig is dan de toestand der aarde? Deze zal geheel in een vuur staan, [1] dat Christus' komst zal voorafgaan en tijdens het oordeel zal blijven branden. Al reikt het vijftien el boven de hoogste bergen, gelijk het water tijdens den zondvloed, het zal toch de uitverkoren niet schaden. Maar de verdoemden zullen dan, zoo als Anselmus schrijft (in *libro de similitudinibus*), aan hun rechterhand hunne zonden die hen beschuldigen, [2] aan hun linkerhand een ontelbare menigte daemonen, beneden zich de vreeselijke hel, boven zich den vertoornden rechter, buiten zich de brandende wereld aanschouwen, terwijl in hen hun beschuldigend geweten zijn zal. Dat vuur zal echter de wereld niet verteren. Na den dag des oordeels zal zij gelouterd, vernieuwd te voorschijn treden. [3] Dan zal de aarde, effen gemaakt, een glans als van goud van zich doen uitgaan, dan zal het water zijn als kristal, de lucht als de hemel, het vuur als de sterren. De maan zal zoo helder schijnsel van zich afwerpen als thands de zon, en naar evenredigheid zullen ook de sterren schitterender worden. De zon zal voortdurend in het oosten lichten en de maan in het westen, de „wenteling des hemels", de afwisseling van dag en nacht zal ophouden te bestaan. [4]

---

[1]) „In igne conflagrationis." *Mem.* Art. 28, 33; *Dial.* Art. 12; *Cord.* p. 29v.

[2]) Het *Memoriale*, dat in art. 28 Anselmus' woorden in andere volgorde opgeeft dan de *Dialogus* en het *Cordiale*, heeft in plaats der beschuldigende zonden, de heiligen en uitverkorenen.

[3]) *Mem.* Art. 61: „Tota machina mundalis .... post diem judicii erit pulcherrima decorata."

[4]) *Mem.* Art. 33.

Digitized by Google

Keeren wij tot den dag des oordeels zelven terug. Het eerst wat ons oog tot zich trekt is de rechter. Als rechter wordt uitdrukkelijk Jezus Christus bedoeld, [1] maar niet altijd wordt de rechter met dien naam genoemd. Uit de onderlinge betrekking der drie personen in de triniteit vloeit voort dat de rechter God geheeten [2], en Christus met God vereenzelvigd wordt [3].

Is nu Christus de rechter, die allen oordeelen, over allen het vonnis uitspreken zal, toch is de rechtbank ook nog uit andere personen saamgesteld. Met Christus zullen de heiligen oordeelen. Zij zitten evenwel ten gerichte slechts als assessoren, [4] hunne geheele werkzaamheid is beperkt tot het uitbrengen hunner goedkeurende stem over het vonnis door Christus uitgesproken.

Wegens den rechter is het algemeene zoowel als het bizondere oordeel zeer te vreezen. Dit blijkt ten duidelijkste, wanneer men let op diens hoog gezag, wijsheid, almacht, rechtvaardigheid, wanneer men in het oog houdt dat hij rechter niet alleen maar ook partij in quaestie is, wanneer men de weldaden bedenkt, van zijne hand ontvangen. [5]

Voor een aardschen rechter van minderen rang is men gewoonlijk niet zeer bevreesd, omdat men van dezen kan ap-

---

[1]) *Mem.* Art. 26, 33; *Dial.* Prooem.: „*Esaias* (XXXIII: 22) fatetur: Dominus judex noster, dominus legifer noster, dominus rex noster, ipse veniet et salvabit vos. Hic dominus a sanctis prophetis promissus et a beatissimis apostolis toti mundo notificatus, est unigenitus filius Dei, verbum patris aeterni, virtus et sapientia genitoris illius, a quo omnis paternitas, omnis foecunditas, omnisque causalitas in toto universo manavit, nominatur ac data est, qui ut Evangelista disseruit, omne judicium suum dicit filio suo domino nostro Jesu Christo, cujus metuendissimo tribunali nos omnes praesentari et astare oportet, ut judicemur ab ipso." — *Cord.* p. 31v: „Ecce quam districtus veniet ad judicium qui mitis resurrexit et ad coelum ascendit."

[2]) *Mem.* Art. 19.

[3]) *Mem.* Art. 23.

[4]) *Mem.* Art. 29: „Assessoria dignitate."

[5]) *Mem.* Art. 18.

Digitized by Google

pelleren op een hoogeren rechter. Het oordeel is dus zeer te vreezen, omdat men van de hoogste vierschaar appelleeren kan noch mag. Immers Gods oordeelen zijn nooit onrechtvaardig, ofschoon voor ons dikwijls onbegrijpelijk, want wat ons recht toeschijnt is voor God vaak onrecht. Zijn wij in dit leven onrechtvaardig veroordeeld, ons blijft altijd eenige troost over, wanneer wij bedenken dat God, die al wat slecht geoordeeld is nog eens zal oordeelen, vergoeding aan ons geven zal. Maar na het oordeel Gods hebben de veroordeelden volstrekt geen hoop meer, omdat zijn gezag het hoogste is. [1]

Wie voor de machtigen dezer aarde verschijnt, trekt zijn beste kleed aan, opdat hij niet verworpen worde. Wij moeten dus zorg dragen dat wij niet voor den oppersten rechter verschijnen, bezoedeld door de zonde. Men wane niet dat onze overtredingen en tekortkomingen voor Hem verborgen zullen zijn. Zijn oneindige, onmetelijke wijsheid kent die allen, zij laat geen ongeoorloofde gedachte, geen gemoedsaandoening, geen woord, geen daad, geen verzuim ongeoordeeld, ongestraft. [2] Hij aanschouwt alles. Alle heimelijke dingen zijn voor Hem openbaar, alle duistere dingen helder, stomme dingen antwoorden Hem, de gedachte spreekt tot Hem zonder stem, het zwijgen belijdt Hem. [3] Wanneer de wijsheid des rechters zoo groot is, dan moeten wij wel zeer het oordeel vreezen, want tegen haar vermag men niets. [4]

De rechter zelf leert ons zijn almacht in de gelijkenis van den koning, die, vóór hij ten oorlog trekt, zijne strijdkrachten met die des vijands vergelijkt, en, zoo deze vergelijking ten zijnen nadeele uitvalt, de vrede zoekt (*Luc.* 14:

---

[1]) *Mem.* Art. 19. *Cord.* p. 32v.
[2]) *Mem.* Art. 20.
[3]) *Cord.* p. 30v.
[4]) *Mem.* Art. 20: „Nec allegationes advocatorum, sophismata logicorum, eloquentiae oratorum, neque Aristotelicae argumenta subtilitatis.”

Digitized by Google

31, 32). De mensch moet dus dagelijks zich zelven onderzoeken of hij in het oordeel staande blijven kan. Zoo niet, hij poge den machtigen rechter te verzoenen door tranen, aalmoezen, missen, waken, tucht en vasten. Gods almacht wordt in de h. schrift geleerd. Daar wij ons aan Gods macht niet kunnen ontrekken, moeten wij ons vernederen en zorgen haar noch in voorspoed noch in tegenspoed te beleedigen. [1]

Hoe scherper en sterker het oog des lichaams is, des te kleinere, des te meerdere dingen, des te helderder ziet het. Hoe beter het geestelijk oog is, des te duidelijker ziet het ook de kleinste dingen. De hoogste rechter nu ziet alle zonden zeer duidelijk. Hoe rechtvaardiger en heiliger iemand is, des te meer haat hij het kwade. Zóó God. Wij moeten vreezen dat veel, wat ons hier op aarde rechtvaardig en goed schijnt, voor Hem blijke zonde te zijn. Zoo zien wij ook, dat vele onvolmaakte, onbeschaafde en eenvoudige lieden goed en nuttig achten, wat verlichte en in geestelijke handelingen verder gevorderde menschen voor ongeoorloofd en zondig houden. God, de rechtvaardige, kan niet omgekocht, niet tot medelijden bewogen worden. Ja, al baden de zalige maagd Maria en alle heiligen en alle uitverkorenen voor het behoud van iemand, die in doodzonde leefde, God zou hen niet verhooren. [2] Hij is dan ijverend tegen de zondaren, wreed zelfs, [3] en ziet hen aan met een dreigend en vertoornd gelaat. [4] Geen aanneming des persoons, want, gelijk Tullius zegt: exuit personam judicis, quisquis amicum induit. [5] De vrees voor de rechtvaardigheid des rechters, zegt het *Cordiale* in meer naive dan verhevene

---

1) *Mem.* Art. 21.
2) *Mem.* Art. 22.
3) *Cord.* p. 31v.
4) *Mem.* Art. 26.
5) *Mem.* Art. 26.

Digitized by Google

vergelijking [1], is als die van den schooljongen, die zijn les niet kent, voor den meester.

Ofschoon eenige zonden bepaald zonden tegen God genoemd worden, en andere zonden tegen den naaste, zoo zijn toch alle zonden tegen God te noemen, omdat alle overtreding zijner geboden zijn. De rechter zal dus in het oordeel niet alleen rechter wezen, maar tegelijk een tegenstander van den aangeklaagde, omdat deze tegen Hem gezondigd heeft. Hierdoor wordt de vreeselijkheid des oordeels zeer verhoogd. Men bedenke slechts hoezeer vrees ons zou bekruipen, wanneer wij door een baljuw geoordeeld moesten worden, wien wij kwetsuren toegebracht of wiens zoon wij gedood hadden. Ook wordt de schuld van een gebod overtreden te hebben grooter, naarmate de macht van hem die dat gebod uitgevaardigd heeft grooter is. Elke zonde nu is een beleediging aangedaan aan Gods goedheid, aan zijn heiligheid, rechtvaardigheid en wijsheid. Daarenboven wordt de zonde bedreven voor Gods aangezicht. De machtigen dezer aarde nu zijn te sterker vertoornd, wanneer het gebod, dat zij gaven, in hunne tegenwoordigheid wordt overtreden. [2]

Ook bedenke men dat wij tegenover den rechter staan als beweldadigden tegenover hunnen weldoener. Hoe grooter Gods liefde is, hoe talrijker zijne weldaden zijn, des te schandelijker is ondankbaarheid, ongehoorzaamheid van onze zijde. Gods weldaden — allen reeds hierin opgesloten dat Hij onze vader is — zijn zoo vele en zoo groot, dat wij ze Hem niet waardig vergelden kunnen. Ook de goddeloozen worden door God beweldadigd. Overtreding van de geboden

---

[1]) *Cord.* p. 31r.: „Carissime, si scholares lectiones suas nescientes valde timent de examine magistri, qoud forsitan acriter corrigentur, quantum habent tunc timere miseri peccatores de extrema auditione summi magistri et judicis, qui non studuerunt in libro justitiae et veritatis." Wordt hier gezinspeeld op het boek „van den Cancellier"? Men verg. Moll, *Boek. van het St. Barb. klooster*, blz. 277; Van Vloten, *Verzamel. van Ned. Proz.*, blz. 328.

[2]) *Mem.* Art. 23.

Digitized by Google

van dien weldoener is iets echt duivelsch. Hoe meer weldaden wij van God ontvangen hebben, des te grootere verantwoording zal van ons geëischt worden. Daarom wacht den goddeloozen christenen een strenger oordeel, wacht hun zwaarder straf dan den heidenen („gentibus,") naardien zij meerdere en grootere weldaden hebben genoten. [1]

Van den rechter wordt ons oog gericht op de beschuldigers. [2] Deze zijn vele in getal. Het geweten zal den zondaar beschuldigen, niet in het verborgene, zooals dit thands geschiedt, maar in het openbaar, in aller tegenwoordigheid. Het is als de boeken der Apokalypse die alsdan geopend zullen worden, waarin de sententie van leven of dood, van glorie of verdriet, van heil of verdoemenis vervat is. De zondaar zal beschuldigd worden door de duivelen en booze geesten. Deze toch zijn verraders. Eerst raden zij den mensch aan kwaad te doen, en in het oordeel brengen zij tegen hem beschuldiging in van hetgeen hij op hun aansporing heeft bedreven, even als een dief somtijds zijnen makker beschuldigt van de misdaad, waarin hij diens bondgenoot was. De duivelen zullen dan, gelijk Augustinus zegt, voor den rechterstoel van Christus staan, zij zullen daar de woorden herhalen, die wij in de biecht gesproken hebben, en zeggen: „o, allerrechtvaardigst rechter! oordeel dezen de mijne te zijn door zijne misdaden, daar hij niet gewild heeft de Uwe te zijn door Uw genade. De Uwe is hij wegens zijn natuur, de mijne wegens zijn onzaligheid, de Uwe door Uw barmhartigheid, de mijne door overreding. U was hij ongehoorzaam, mij heeft hij gevolgd. Van U ontving hij het kleed der onsterfelijkheïd, van mij den besmetten rok, dien hij draagt. Uw kleed heeft hij van zich geworpen, met het mijne is hij herwaarts gekomen. O, allerrechtvaardigst rechter! oordeel daarom dezen de mijne te zijn en met mij ver-

---

[1]) *Mem.* Art. 24; verg. *Mem.* Art. 52 en 't 3e voorb. na de afd.: hel van 't *Cordiale.*

[2]) *Mem.* Art. 28, 31; *Cord.* p. 19r—21r.

Digitized by Google

doemd te moeten worden". [1] Ook zullen de engelen en gelukzalige geesten, vooral de beschermengelen, de zondaars aanklagen. Wel is het hard beschuldigd te worden door hen, wier hulp men altijd in dit leven ondervonden heeft, maar God zal van hen rekenschap eischen van de zielen, aan hunne bewaring toevertrouwd. Zij zullen dan niet liegen, noch de zonden des menschen op zich nemen, maar zich zelven ontschuldigen. Het is den zorgvuldigen arts niet te wijten dat de zieke niet herstelt, wanneer deze de bevelen des geneesmeesters overtreedt. De beschuldiging tegen de zondaren zal ook ingebracht worden door de schepselen, door allen gezamenlijk en door elk afzonderlijk, want wanneer de schepper beleedigd is, dan zal de geheele schepping den beleediger haten. Zij zal vertoornd zijn op den goddelooze, die haar misbruikt heeft, en wegens zijn zonde onwaardig was haar te gebruiken, de aarde te betreden, de lucht in te ademen, door het licht der zon bestraald te worden, met brood zich te voeden. De zondaren zullen tevens aangeklaagd worden door de arme menschen, die door hen onrecht en geweld geleden hebben. Dan zal de vader der weezen, de rechter der weduwen alle dingen wreken. Dan zullen de onderzaten hunne goddelooze en onachtzame overheden beschuldigen. Dan zal men vernemen, dat zij blinde leidslieden en bedriegelijke middelaren geweest zijn. Ook zal men beschuldigd worden door de zonde zelve. Gelijk een dief beschuldigd wordt door zijn buit, als deze hem aan den hals gebonden is, zoo de onzalige door de zonde. Men leest dat een egel niet kon ontvlieden, omdat hij zijn pennen te vol met appels geladen had, maar door den hofman, die in den boomgaard kwam, gevangen werd. Zóó wordt de zondaar gevangen door zijn zonde, wanneer hij met deze beladen ten oordeel komt. Maar vooral zal de aanklacht uitgaan van den rechter, van Christus zelven, van diens

[1]) Dit citaat uit Augustinus komt ook voor in een *Sermon del judyci* in de litteratuur der romaansche Waldenzen. Zie Herzog, a. w. S. 158.

Digitized by Google

pijnen, van de instrumenten zijner passie. Christus' kruis, zijn wonden, zijn litteekenen zullen dan de zondaren beschuldigen. „Misschien," zegt Augustinus in zijn tractaat *de symbolo*, „zijn de litteekenen door den Heer aan zijn lichaam bewaard, opdat hij in den dag des oordeels die den zondaren toonen en tot hen zeggen kan: ziet hier den mensch, dien gij gekruisigd hebt, ziet hier God en mensch, in wien gij, ongelukkigen! niet hebt willen gelooven, ziet hier de wonden, die gij gestoken hebt, ziet hier de zijde, die gij aangevochten hebt, die om uwentwille geopend werd en waar gij niet hebt willen ingaan."

Tegenover deze beschuldigers staat een verdediger. Dionysius gelooft zulks, [1] omdat in *Daniël* X: 13 de engel Gabriel zegt: „De vorst des koningrijks van Perzië stond tegenover mij een-en-twintig dagen." Die vorst is niet een kwade engel, een daemon, deze toch zou aan Gabriël niet zoo langen tijd hebben kunnen weerstand bieden. Hij is een goede engel, die, als beschermengel van het geheele perzische volk, tot het koor der machten behoort. Deze verdedigde voor God de zaak der Perzen. Zoo zullen wellicht in het oordeel de beschermengelen, ofschoon zij zelve als beschuldigers optreden, toch trachten de zielen, die aan hunne zorg toevertrouwd zijn, tegen de aanklachten der daemonen te verdedigen, en het goede verhalen, dat de zondaren op aarde hebben verricht. Zóó treden ook in de visioenen der h. Brigitta, door Dionysius aangehaald, [2] een engel en een duivel voor Gods rechterstoel om tegen elkander te pleiten, en neemt de heilige maagd Maria zelve de taak der verdediging op zich.

Thands beschouwen wij de aangeklaagden en hunnen toestand.

Zien wij op Gods majesteit, op zijn voortreffelijkheid en daarnevens op de nietigheid des menschen, dan moeten wij ons

---

[1]) *Dial.* Art. 7.
[2]) *Dial.* Art. 9.

Digitized by Google

verwonderen, dat God zich verwaardigt niet alleen zoo veel voor dezen te doen, maar zelfs hem zoo streng te oordeelen. In het oordeel voelen zich de aangeklaagden oneindig zwak tegen over hunnen rechter. Hoe zwakker men zich gevoelt, des te meer is men zich bewust in vele opzichten gezondigd te hebben. Hoe meer men zich van zonde bewust is, des te onzekerder is men aangaande het lot dat ons wacht, of wij behooren zullen tot de uitverkorenen, of tot de verworpenen. De onzekerheid verzwaart den toestand, waarin de beschuldigden zich bevinden, zeer. [1] Zij bestaat voor allen, want allen zijn der zonde onderworpen geweest. Wanneer wij wisten dat van alle menschen, die op aarde geleefd hebben, nog leven, of leven zullen, slechts één enkele zou verdoemd worden, maar het ons onbekend ware, wie die ééne is, dan zou te recht ieder in vreeze verkeeren. Even zoo wanneer velen over een brug wilden gaan en wisten dat één hunner vallen en den dood vinden zou, zij zouden allen beangst zijn. En nu weten wij dat, in vergelijking met het aantal verworpenen, slechts weinigen zullen behouden worden. Zoo zeer is het oordeel te vreezen. Als een vorst de stad, die hem niet weerstaan kon, binnen getrokken was en dagelijks ten gerichte zat, en de burgers dier stad overtuigd waren, dat slechts enkelen den dood zouden ontkomen, daar die rechter noch door gebeden noch door geschenken („prece nec pretio") kon bewogen worden, — welke angst zou het hart der inwoners doorboren, welke droefheid zou in die stad heerschen, zoo zeer dat niemand spijs of drank zou willen tot zich nemen! Wordt de lichamelijke dood reeds zoo gevreesd, waarom zouden wij dan het oordeel niet ontzien, dat ons aan den eeuwigen dood tot een prooi overgeven kan? De gedachte aan het oordeel heeft van 's werelds aanbegin af de heiligen en uitverkorenen met schrik vervuld. Zoo wordt in de *Vitae patrum* verhaald dat zekere grijze abt Elias gezegd heeft: „Drie din-

[1]) *Mem.* Art. 25; *Cord.* p. 25^r—25^v.

gen vrees ik, vooreerst de scheiding van ziel en lichaam, ten andere voor Gods aangezicht te verschijnen, ten derde het wachten op de uitspraak van mijn vonnis in den dag des oordeels." Was dat de gemoedsaandoening van heilige mannen, wat moet zij dan zijn van ons, zondaars!

Voor de aangeklaagden is het oordeel ook vreeselijk te achten, omdat zij van alles rekenschap moeten afleggen.[1] Wanneer men voor een streng rechter op aarde duizend gulden, ons toevertrouwd, verantwoorden moest, dan zou men zich beijveren daartoe in staat te zijn. Men moet dus zorgvuldig bedacht zijn om voor God, in tegenwoordigheid van alle heiligen en engelen, goede rekening te kunnen doen van al het goede, ons door Hem geschonken, zelfs van het geringste. Al het goede, dat wij genieten, is een gave Gods. Hij heeft dus het recht verantwoording daarvan te eischen. Daar nu de mensch saamgesteld is uit ziel en lichaam, zal God vooral rekenschap vragen van deze twee voorname geschenken, die hij ons heeft gegeven. Wij zullen dus vooreerst rekening afleggen van onze ziel. Deze nu is met het lichaam vereenigd om daardoor en door lichamelijke zintuigen toetenemen in kennis en deugd, opklimmende van de kennis der zichtbare en lichamelijke dingen tot die der onzienlijke en geestelijke, vooral tot het kennen en liefhebben van God. Wanneer wij hiervoor niet gezorgd zullen hebben, dan zal de rechter ons verwerpen, omdat wij onze zielen dan te vergeefs hebben ontvangen en geleefd zullen hebben als de dieren, zonder op de waardigheid en de bestemming onzer zielen acht te geven. Een koning, die zijn dochter, tot koninginne bestemd, aan een zijner onderdanen ter bewaring had toevertrouwd, zou scherpe verantwoording vorderen, als deze haar slecht bewaakt had. Zoo zal ook God zeer vertoornd zijn, als wij de ziel tot een overspelige met den duivel, een vriendin van dezen, een vijandin van God gemaakt hebben. Dit nu doet men, wanneer men zondigt, naar den vleesche

---

[1]) *Mem.* Art. 32; *Cord.* p. 21^r—24^v.

Digitized by Google

leeft, alle wereldsche en vergankelijke zaken hooger acht dan den eeuwigen, onbeschrijfelijk goeden God, wanneer men de ziel onderwerpt aan de macht der zinnelijkheid en haar, even als een dienstmaagd, het vleesch laat dienen. Het lichaam is om de ziel, niet de ziel om het lichaam. Wie zijn ziel bewaart, — al verzuimt hij het lichaam, met het bewaren der ziel zal hij beiden behouden, maar wie het lichaam bewaart en de ziel veronachtzaamt, die doodt beiden. Ten andere moeten wij rekenschap geven van ons lichaam. Dit is de woonplaats der ziel, het moet dus door haar bestuurd, in geestelijke oefeningen onledig gehouden worden. Het is als een burcht, door God ons toebetrouwd. Wij moeten rekenschap geven of wij de vijanden Gods, de begeerlijkheden des vleesches, daar binnen gelaten en de vrienden Gods, deugden en goede werken, daar uit verdreven hebben, of de duivel daarin opgenomen, Christus daaruit verjaagd is. Ook is ons lichaam gelijk aan een arbeidzaam dier, aan een ezel. Wij moeten van dien ezel drieërlei verantwoording afleggen, van zijn spijs, van den geesel, van zijn last. Van zijn spijs.... of wij hem behoorlijk hebben gevoed, niet te overvloedig, want: „als men zijn knecht van jongs op dartel houdt, hij zal in zijn laatste een zoon willen zijn" (*Spreuk* XXIX: 21), maar ook niet al te spaarzaam, waardoor wij verdervers onzer eigene lichamen zouden worden. Men volge hierin Gregorius' voorschrift (*Moral* XXX): „met onthouding doode men de zonde, niet het vleesch." Van den geesel.... of wij den ezel, het lichaam, met de geeselen der tucht behoorlijk geslagen, en zoo van alle verkeerdheid afgehouden hebben. Van den last...., of wij dit lichaam hebben doen arbeiden in werken der poenitentie en der deugd. Ons lichaam is ons als een arbeidzaam dier tot het doen van boete geleend. Daarom zegt Chrysostomus: „wanneer gij een paard of een os ter leen hadt ontvangen, dan zoudt gij onophoudelijk arbeiden en denken: misschien wordt het morgen van mij teruggeëischt." Dus moeten wij dit dier, dat ons door Christus is toegestaan, voeden met mate, met onderscheid, zoodat de natuur ge-

Digitized by Google

steund, de ondeugden bedwongen worden; dus moeten wij het met den geesel der discipline kastijden, opdat het gehoorzaam blijve; dus moeten wij het tot den arbeid leiden, opdat het goede werken der poenitentie doe. Dan zullen wij goede verantwoording kunnen afleggen van ons lichaam. Ook moeten wij rekenschap geven van onzen naaste. De vader van zijn kind, of hij zijn kroost goed bestuurd heeft; Eli werd gestraft vóor de zonden zijner zonen. De vorsten van hun onderdanen. De wereldlijke overheden moeten de misdadigers bestraffen, hunnen onderhoorigen gerechtigheid en recht doen wedervaren, weduwen, weezen en ongelukkigen naarstiglijk beschermen en niemand ten onrechte bezwaren of schatting opleggen. De prelaten der kerk zijn verplicht het volk te onderrichten, het te verdedigen tegen de aanvallen en het bedrog der ketterije. Zij moeten de kudde, hun toevertrouwd, met woord en daad beide leeren, besturen, beschermen. Den predikers zal in den dag des oordeels gevraagd worden, of zij zelve alles gedaan hebben wat zij hebben geleerd, of zij wel eerst begonnen zijn te doen en daarna te leeren. Zoo wacht den sterkeren en aanzienlijkeren een strenger en zwaarder oordeel. Er zal van ons rekenschap gevraagd worden van al onze werken. Alles zal God ten gericht brengen; niet alleen grove en zware zonden, maar ook die ons matig en licht schijnen. Een schrede is weinig, een ijdel woord nog minder, een lichtvaardige gedachte zeer gering; toch zullen wij daarvan verantwoording moeten geven. Dan zullen alle onze daden als op ons voorhoofd geschreven staan en voor allen duidelijk zijn. Wij moeten rekening doen niet alleen van de zonde, die wij bedreven hebben, maar ook van het goede, dat wij hebben verzuimd, en van den verloren tijd. De tijd wordt door velen gering geacht, maar gelijk er geen hoofdhaar verloren zal gaan (zonder Gods wil), zoo zal er geen oogenblik des tijds voorbijgaan, waarvan niet strenge verantwoording zal gëeischt worden. De Heer zal rekenschap van ons vorderen van alle gaven, die Hij ons toevertrouwd heeft. Voor-

Digitized by Google

eerst van de geestelijke gaven, die der ziel, of wij die krachten (ratio, voluntas, memoria (intellectus)) aangewend hebben tot vooruitgang in wat goed is; ten andere van de lichamelijke gaven, die ons verleend zijn, bijv. sterkte, vlugheid, schoonheid; ten derde van tijdelijke gaven als van rijkdom, macht en eer, vooral van kerkelijke inkomsten. — Moeten alzoo de aangeklaagden in den dag des oordeels over zoo vele dingen zich verantwoorden, en dat wel in zeer korten tijd, onvoorbereid als het ware, dan volgt hieruit dat allen moeten waken, zich zelven onderzoeken, hun geweten rein houden, opdat, wanneer de Heer ten gerichte komt, zij hem waardiglijk kunnen antwoorden.

De toestand der beschuldigden wordt nog pijnlijker, omdat zoowel de heirlegers Gods als al het geschapene bij het oordeel tegenwoordig zijn.[1] Volgens *Matthaeus* XXV: 31 zullen met den zoon des menschen al zijne heilige engelen mede ten gerichte komen, en deze zullen, zooals Gregorius zegt, den menschen in zichtbare gedaante voor oogen treden. De zichtbare verschijning eens engels jaagt den mensch vreeze aan; men denke aan de wachters bij Jezus' graf. Maar voor de verdoemden zal hun aanblik te vreeselijker zijn, omdat zij zich aan deze niet onder liefelijke gedaanten, maar in de verschrikkelijkste vormen zullen openbaren. Groot is der engelen macht. Eén hunner kan vele duizende menschen dooden (2 *Kon.* XIX: 35), en bij het oordeel zijn ontelbaar velen tegenwoordig. Men kan hun aantal eenigszins opmaken. Elk mensch heeft een beschermengel, die tot het laagste koor der engelen behoort. Bij het oordeel zijn dus zoo veel engelen der laagste klasse aanwezig als er menschen op aarde zijn. Nu is echter, volgens de leer van Dionysius Areopagita, elk koor van engelen talrijker, naar mate het hooger in rang is. Die ontelbare, ondenkbare menigte zal dan in het gericht zichtbaar zijn. Doch niet de engelen alleen, ook alle verstandelijke en redelijke schep-

---

[1]) *Mem.* Art. 29, 30.

Digitized by Google

selen. Opdat een iegelijk inzie dat Gods oordeel rechtvaardig is, zullen dan aller zonden aan allen openbaar zijn. Hoe zal men zich schamen in aller tegenwoordigheid door God beschuldigd en geoordeeld te worden. Men (*Vitae Patrum*) verhaalt van een monnik, dat hij, na vroeger een slecht leven geleid te hebben, van den weg des verderfs zich bekeerd heeft, toen hij bedacht dat zijn moeder in den oordeelsdag bij zijn veroordeeling aanwezig zou zijn.[1] Om te zien, hoe door de tegenwoordigheid van al het geschapene het oordeel wordt verzwaard, bedenke men slechts, wat stof tot droefheid en tot schaamte het ons zou opleveren beschuldigd te worden in tegenwoordigheid van enkele, weinige nabestaanden, en zich dan alle zonden te hooren verwijten, met al hare omstandigheden, al hare vertakkingen, met al wat haar vergroot.

Voor de aangeklaagden is het oordeel ook vreeselijk om de hardheid van het vonnis,[2] dat de rechter met de woorden van *Matth.* XXV: 34, 41 spreken zal. Hoe zoet het woord: „komt, gij gebenedijden!", hoe hard de stemme: „gaat, gij vervloekten!" Het is volkomen waar wat Bernardus zegt: „niet Gods bevel: doet poenitentie, maar zijn uitspraak: gaat, gij vervloekten! dat is een hard woord." Wat zullen dan de zondaren zeggen, wanneer zij hunne ellende vergelijken met de vreugde der gezaligden, die zij weleer bespot hebben! Zelfs de duivel vreest dat vonnis over zich te hooren uitspreken. Daarom zoekt hij den dag des oordeels uit te stellen, door zoovelen hij maar kan tot zonde te brengen. Is de duivel zoo zeer bevreesd, hoe groot moet dan wel onze angst zijn!

Dat vonnis maakt terstond een scheiding tusschen God en de zondaren. Het is reeds zwaar van een vriend te scheiden, maar wat zal het dan zijn, als de ziel door haren schepper verlaten wordt![3]

---

[1]) Verg. Van Vloten a. w. blz. 86, volg.

[2]) *Cord.* p. 25v—28r.

[3]) *Cord.* p. 29r. *Mem.* Art. 26.

Digitized by Google

Wie zijn met de uitvoering van dat vonnis belast? Na het laatste oordeel worden de gezaligden door goede geesten hun nieuw verblijf binnen geleid. Wanneer echter de vraag opgeworpen wordt wie het vonnis, dat veroordeelt, ten uitvoer brengt, dan luidt het antwoord op die vraag verschillend. Van Vliederhoven beweert, [1] dat de duivelen gereed zijn om terstond na het vonnis de ziel weg te slepen naar de plaats der eeuwige straf en beroept zich ten bewijze daarvan op *Esther* VII: 8. i. f. en eenige woorden van Chrysostomus en Hugo van St. Victor. Dionysius daarentegen laat dit door engelen geschieden [2] en beroept zich op *Matth.* XIII: 41, 42. Zij bedienen zich ter uitoefening van de taak hun opgedragen van het vuur, dat, zoo als wij boven gezien hebben, op den dag des oordeels de aarde zal verbranden, terwijl de weg, waarlangs de engelen de verdoemden ter helle voeren, door de aarde heen loopt. [3]

Uit dat alles is de vreeselijkheid des oordeels gebleken. Het oordeel is meer te vreezen dan de dood, ja, voor een oogenblik, dan de hel. Trouwens men is voornamelijk voor den dood beducht, omdat daarna een oordeel wacht. [4] In vergelijking met het oordeel Gods zijn des menschen oordeelen als niets te noemen. [5] De zwaarte van het toekomstige gericht kan men alleen berekenen naar de oordeelen, die God reeds op deze aarde houdt. Men denke slechts

---

[1]) *Cord.* p. 28[r].

[2]) *Mem.* Art. 29, 33. — „Et quamvis aliqui dicunt, quod, prolata a Christo sententia contra iniquos, diaboli rapient impios homines secum ad inferos, melius tamen dicendum videtur, quod angeli sancti totam illam maledictam societatem hominum reproborum ac daemonum impellent ac praecipitabunt in carcerem infernalem.”

[3]) *Mem.* Art. 33: „Tunc ignis ille conflagrationis involvet iniquos et simul cum ipsis descendet ad profunda inferorum. Terra namque os suum horribilissime et latissime aperiens ipsos deglutiet, et corruent vivi in infernum operti humo.” Cf. *Dial.* Art. 12.

[4]) *Mem.* Art. 16.

[5]) *Mem.* Art. 3. *Dial.* Art. 13. *Cord.* p. 25[r], 31[v].

Digitized by Google

aan den zondvloed, Aegypte, Israël in de woestijn, Aärons zonen, de gevallen engelen.[1] Desniettegenstaande zondigen velen onophoudelijk en bedriegen zij zich zelve met de gedachte later poenitentie te zullen doen. Wanneer sommigen de boozen in voorspoed zien en de vromen in druk, dan komt vaak uit hunnen mond de stoute uitspraak: „God let niet op aardsche dingen," of „er is geen toekomstig oordeel." Verblindheid alleen kan hen zoo doen spreken; een dergelijke gedachte kan alleen bij hen opkomen, door dat zij niet nauwkeurig genoeg Gods groote werken gadeslaan.[2] Hoe geheel anders is de handelwijze van waarlijk vrome mannen![3] Sprak niet Bernardus: „cum recordor moriturus, terret terror me venturus, quem expecto non securus, terret dies me terroris, dies irae et furoris, dies luctus et moeroris, dies ultrix peccatoris"? Anderen zijn niet bevreesd voor het algemeene oordeel, omdat zij het nog verwijderd achten. Doch zijn zij reeds bij het bizondere oordeel onvoorbereid, zoowel dan als bij het algemeene zullen zij verdoemd worden.[4] Bij onderlinge vergelijking der beide oordeelen verkeert men in onzekerheid, aan welk van beiden de grootste verschrikking toegekend moet worden. Dionysius acht het algemeene oordeel zwaarder, omdat alles tegenwoordig is, omdat men naar ziel en lichaam beide geoordeeld wordt en de wereld verbrandt. Maar tevens kent hij aan het bizondere oordeel zekeren voorrang toe, omdat dit meer nabij is en omdat een ieder, die daaruit gerechtvaardigd te voorschijn treedt, bij het algemeene oordeel gerust zijn kan.[5]

Moet men over het algemeen aan het oordeel denken om den weg der zonde te verlaten, Van Vliederhoven weet daar-

---

1) *Mem.* Art. 17.
2) *Mem.* Art. 17.
3) *Cord.* p. 27r.
4) *Mem.* Art. 18.
5) *Dial.* Art. 12.

Digitized by Google

uit nog een ander gevolg te trekken: gedachte aan het oordeel sterkt in tegenspoed.[1]

Wie in den dag des oordeels vrij staan en dan een gunstig rechter vinden wil, verzuime de barmhartigheid, de goede werken der geregtigheid, der liefde niet.[2] „Wilt gij dan voor Christus eenen goeden oogst hebben en overvloed van vruchten, zaai dan rijkelijk in de lente des tegenwoordigen levens, want wie weinig zaait zal ook weinig maaien, maar wie in zegeningen zaait zal in zegeningen oogsten."[3]

III. Hel, Vagevuur.

Na het bizondere oordeel komt de ziel des boozen in de hel, die des rechtvaardigen in den hemel, terwijl de zielen van hen, die wel goed geweest zijn, maar toch nog altijd beter hadden kunnen wezen, in het vagevuur gezonden worden, om, daarin gelouterd, later een deel der hemelsche vreugde deelachtig te worden. Na het algemeene oordeel houdt het vagevuur op te bestaan. Ziel en lichaam beiden krijgen dan òf hemel òf hel ter onveranderlijke woonplaats.

Bij de behandeling van het derde uiterste spreken *Cordiale* zoowel als *Memoriale* niet uitsluitend over de hel en hare straffen, maar ook die van het vagevuur worden beschouwd, en de straffen in beide plaatsen worden als gelijk voorgesteld. Hierbij dient men echter in het oog te houden, dat in het vagevuur de ziel alleen, in de hel ziel en lichaam beide gepijnigd worden. Wij moeten dus in dit gedeelte van ons onderzoek ook op de uitspraken onzer bronnen aangaande het vagevuur acht geven.

Vooreerst vragen wij naar den naam van beide strafplaatsen. Voor het vagevuur vinden wij in het *Memoriale* en

---

1) *Cord.* p. 26v.: „Hunc diem frequenter debet cogitare quilibet tribulatus seu opere poenitentiae aggravatus, et magnum inde suscipiet in anima sublevamem."

2) *Mem.* Art. 34. *Cord.* p. 27v.

3) *Cord.* p. 28r.

Digitized by Google

den *Dialogus* de gebruikelijke benaming van „purgatorium", voor de hel in *Cordiale, Memoriale* en *Dialogus* dien van „infernus". Aan verklaringen van dezen naam zoowel als van andere, aan hel en vagevuur gegeven, ontbreekt het bij onze schrijvers niet. [1] „Infernus" wordt de hel genoemd als een vurige plaats, werwaarts de verdoemden ter eeuwige straf gezonden worden („inferuntur"). Als vurige plaats draagt de hel ook den naam van „Gehenna", welk woord het *Cordiale* met „ignis" overzet. Volgens Dionysius echter dient de benaming „Gehenna" ter aanduiding van de eeuwigheid der straffen in die plaats en moet zij omschreven worden met „quasi sine annis." Omdat de hel een plaats is vol onrust, wordt zij „Tartarus" d. i.: „turbatus" genoemd, zoo als, volgens het *Cordiale,* reeds Papias heeft opgemerkt. Een vierde naam aan de hel gegeven is die van „Avernus". Daar toch zijn de straffen nimmer gematigd, maar altijd uiterst zwaar; daar toch heerscht, omdat vuur en koude de voornaamste middelen ter pijniging zijn, òf zomer òf winter, maar nimmer treft men daar de zoete lente of een gematigde warmte aan. Zeer juist wordt daarom de hel „Avernus", dat wil zeggen: „absque (sine) vere et temperatura (temperantia)", genoemd. Om aan te toonen dat de hel een plaats is, waar alleen wanhoop gevonden wordt, bezigen de schrijvers onzer *Quatuor Novissima* het woord „Acheron". Dit woord achten zij (Van Vliederhoven beroept zich ook hier op Papias) saamgesteld uit „a", wat „sine" beteekent en „cheronta", wat door „gaudium" wordt overgezet. „Acheron" is dus zooveel als „sine gaudio." Van al deze benamingen is „Infernus" de bijna uitsluitend gebruikte.

Een andere vraag, die ons hier moet bezig houden, is die naar de plaats, waar volgens onze schrijvers vagevuur en hel zich bevinden. Van de hel vermeldt Dionysius uitdrukkelijk, [2] dat zij in het midden der aarde gevonden wordt, om-

---

1) *Cord.* p. 39r—40v; *Mem.* Art. 43.

2) *Mem.* Art. 43.

Digitized by Google

dat daar, wegens de plaatselijke gesteldheid, de grootste koude heerscht. Ook wanneer Dionysius verhaalt,[1] dat in den grooten oordeelsdag, als Christus het vonnis over hen heeft uitgesproken, de verdoemden door het vuur ter helle gesleurd zullen worden, en de aarde daartoe haren mond zal openen, dan blijkt daaruit dat hij zich de hel onder de bewoonde aarde gelegen dacht. Van Vliederhoven geeft ons evenmin een bepaalde aanwijzing van de plaats der hel, als onze beide schrijvers van die des vagevuurs. Toch kunnen wij aannemen dat Dionysius ook laatst genoemde plaats onder de aarde dacht. Onze Kartuizer namelijk schreef voor de kennis der toestanden in het vagevuur groote waarde toe aan de legende van het St. Patricks-vagevuur. Deze legende nu laat den weg naar het vagevuur door een kuil of put gaan, en wij zullen wel mogen aannemen, dat Dionysius ook hier eenstemmig met dit verhaal dacht. Daar nu de hel zich in het midden der aarde bevindt, zal het vagevuur iets hooger dan eerst genoemde plaats, onder de bewoonde aarde, tusschen hel en aarde in, gedacht moeten worden.

Wat onze auteurs van de plaatselijke gesteldheid der beide verblijven berichten is betrekkelijk gering. Terwijl bij Van Vliederhoven in 't geheel geen plaatsbeschrijving der hel voorkomt, wil Dionysius,[2] dat men haar zich voorstelle als een zeer uitgestrekte vlakte, geheel onvruchtbaar, dor, door vele vuren verbrand, vol diepe kuilen en nauwe putten, die met zwavelachtig vuur zijn gevuld, vol ook van vurige ovens. Een topographie van het vagevuur wordt bij geen van beiden gevonden. Maar wat Dionysius gelooft aangaande den toestand dier plaats kunnen wij wederom veronderstellen. Daartoe behoeven wij slechts nategaan wat hij dienaangaande in zijn *Memoriale* en *Dialogus* mededeelt uit

---

[1]) *Mem.* Art. 33.

[2]) *Mem.* Art. 43: „Prorsus infructuosum, arefactum et incendiis multis combustum, profundissimis foveis et angustissimis puteis plenum, qui putei ac foveae sulphureis ignibus sint repleti," — „plenum quoque ignitissimis caminis."

de verhalen aangaande visioenen, waaraan hij zijn zegel hecht. Een monnik in Engeland [1] lag van witten donderdag tot zaturdag voor paschen als levenloos neder. [2] In ekstatischen toestand zag hij de straffen van het vagevuur. Tot bewustzijn teruggekeerd verhaalde hij al wat hij had aanschouwd, en dit verhaal werd door zeker aanzienlijk monnik (Matthaeus Parisiensis) en door Petrus, den eerwaardigen abt van Clugny, in schrift gebracht. Onder geleide van den h. Nicolaas kwam de monnik langs een breeden weg in een uitgestrekte landstreek, vreeselijk om te aanschouwen. De inwoners dezer streek waren echter niet verdoemd en zouden dus eenmaal verlost worden. Van daar kwamen zij tot de tweede plaats der pijniging, waar de straffen wel zwaarder waren dan in de eerste, maar die toch ook nog tot het vagevuur behoorde. Zij zagen aldaar een zeer diep dal, door hetwelk een diepe rivier vloeide, die een onuitsprekelijk stinkenden nevel [3] van zich deed uitgaan. De derde plaats van het vagevuur, die zij bereikten, en waar de straffen weer heviger waren dan in de vorige, was een zeer groote vlakte, overdekt door een schrikkelijke chaos, doorsneden door een zwavelachtige rivier, ondragelijk van stank, terwijl een nevel, zwart als pik, en vlammen over de vlakte waren uitgespreid. [4] Een andere sage, waaruit Dionysius ons den toestand van het vagevuur leert kennen, is de bekende van het purgatorium St. Patricii. [5] Deze heilige, in Ierland het christendom predikend,

---

[1]) *Mem.* Art. 47. *Dial.* Art. 23. In het eerste zijn de straffen des vagevuurs uitvoerig geteekend, terwijl een beschrijving van de vreugde des hemels ontbreekt.

[2]) De strenge vasten, gedurende de Quadragesima en vooral in de heilige week bij de kerk in gebruik, zullen zeker wel aanleiding hebben gegeven tot den visionarischen toestand.

[3]) „Nebulam indicibilis foetoris."

[4]) „Quem operiebat chaos horrendum, cui admixtus fuit fluvius sulphureus immensi foetoris. Nebula quoque et flamma instar picis nigerrima spargebatur confuse per campum."

[5]) *Mem.* Art. 48. *Dial.* Art. 24. Ook hier bestaat verschil tusschen 't geen in beiden meegedeeld wordt; in 't eerste is de beschrijving der helsche straffen uitvoeriger, maar mist men die der hemelsche vreugde.

Digitized by Google

kon de heidensche volksstammen niet van de waarheid zijner leer overtuigen. En wanneer hij hun hardnekkigheid zocht te overwinnen door de voorstelling van de straffen der hel, of door die der hemelsche vreugde, dan verklaarden de heidenen daaraan niet te gelooven, en dit nooit te zullen doen, alvorens zij ze in werkelijkheid hadden aanschouwd. Nu bad Patricius tot God, en deze toonde hem een „grot of put", waardoor men het vagevuur kon binnen treden. Toen sommigen gewaagd hadden daar in te gaan, keerden eenigen hunner nimmer terug, maar die terugkwamen hebben geloofd en door hunne getuigenis de prediking van St. Patrick bevestigd. Later is zeker ridder Egneius, om boete te doen voor de zonden die hij bedreven had, in de grot afgedaald. Hij werd op zijn tocht door het vagevuur door duivelen begeleid. Eerst trokken dezen hem naar een zeer breede vlakte, die vol was van folteringen en ellende, daarna naar een ander veld, grooter dan het eerste, en van daar naar een derde vlakte. Vervolgens sleurden zij hem naar een vierde plaats, vol vuurs. Eindelijk kwamen zij aan een groot huis, waaruit een vreeselijke rook opsteeg. Daarin waren ronde putten, gevuld met verschillende kokende metalen en vurige vloeistoffen.[1] Nadat hem de duivelen nog door verschillende zeer koude, stinkende plaatsen met zich hadden gesleept, bereikten zij een grooten, vuilen stroom. Daarover lag een brug, uiterst glad als ijs, zóó smal, dat men te nauwer nood den voet daarop zetten kon, zóó ontzettend hoog, dat het vreeselijk was de oogen daarheen op te heffen. Aan Egneius werden de vreugden der zaligen getoond, nadat hij deze brug achter zich had liggen, die al breeder geworden was, naarmate hij verder op haar zijne schreden had gezet. — De derde bron, waaruit wij Dionysius' gevoelen aangaande de plaatselijke gesteldheid des vagevuurs kunnen opmaken, is het bekende verhaal aangaande het visioen

[1]) „Fossae rotundae, quae erant impletae metallis diversis ferventibus et ignitis liquoribus."

aan Tondalus verleend.[1] Tondalus was een iersch ridder, die, vroeger wild geleefd hebbende, door de hand Gods aangeraakt werd en een drietal dagen[2] als gestorven scheen. Men aarzelde evenwel hem te begraven, daar men in zijn linkerborst nog eenige warmte bespeurde. Nadat Tondalus tot bewustzijn teruggekeerd was, berichtte hij al wat hij gezien en ondervonden had. Bij Dionysius nu vinden wij een opgave van hetgeen Tondalus aanschouwde in het vagevuur, terwijl de straffen der hel niet genoemd worden. Alle kwellingen werden der ziel aangedaan; van het lichaam is nergens sprake. Aan het eind van zijn mededeeling zegt Dionysius: „Tondalus zag ook vele andere verschrikkelijke verblijven en zeer vreeselijke straffen, die alle bovengenoemde verreweg overtroffen.” [3] Die vele andere verblijven maken de hel uit. Immers het verhaal zelf van Tondalus' visioen zegt: „allen die gij boven hebt aanschouwd, wachten het oordeel Gods af, maar die in nog lagere plaatsen verkeeren, zijn reeds geoordeeld. Want de benedenste hel hebt gij nog niet gezien.” [4] Tondalus' tocht nu door het vagevuur wordt ons door Dionysius kortelijk beschreven. Met een engel, die hem tot gids diende, kwam hij aan een „vreeselijke vallei, die duister, met de schaduwe des doods bedekt, vol was van brandende kolen en een ijzeren, geheel gloeiend deksel bezat ter dikte van zes ellen, uit welke vallei de stank een ondragelijke kwelling veroorzaakte.” [5] Daarna

---

1) *Mem.* Art. 49. *Dial.* Art. 21. Het *Memoriale* geeft uitvoeriger beschrijving van de straffen des vagevuurs, de *Dialogus* van de vreugden des hemels.

2) „A feria quarta usque ad sabbatum.”

3) „Alia horribilia loca et tormenta gravissima omnibus poenis praescriptis ineffabiliter acerbiora.”

4) *Tractatus de raptu animae Tundali* (waarover lager): „Omnes quos superius vidisti judicium Dei aspectant. Sed hi qui adhuc sunt in inferioribus jam judicati sunt. Adhuc enim non pervenisti ad inferos inferiores.”

5) „Vallem terribilem, tenebrosam, mortis caligiae coopertam, ardentibus carbonibus plenam, habentem operculum ferreum, totum ig-

Digitized by Google

kwamen de engel en Tondalus tot een verwonderlijk hoogen berg. Aan de eene zijde daarvan was een stinkend, zwavelachtig en donker („tenebrosa”) vuur, aan de andere zijde werden sneeuw, hagel, ijs en hevige wind aangetroffen. Verder bereikten zij een vreeselijk, zeer diep en nevelachtig dal, waaruit een ondragelijke stank opging. In dat dal, was een rivier van zwavel. [1] Nu kwamen zij tot een verschrikkelijk beest, Acheron genaamd, dat vuur uit zijnen mond liet komen en in welks buik de zielen gepijnigd werden. Verder gegaan zijnde troffen zij een grooten poel aan. Daarin waren beesten, die zich begeerig toonden de zielen te verslinden. Over dien poel leidde een brug, twee mijlen lang en maar één palm breed. Het waren niet alleen de groote lengte en de geringe breedte, die den overtocht moeielijk maakten. De brug was met zeer scherpe, ijzeren pennen bezet, die de voeten dergenen, die haar overgingen, doorboorden. En nog niet genoeg! Men mocht alleen die brug niet overtrekken, maar tegelijk met een voorwerp, dat den zondaar tot misdrijf had aangezet. Zóó Tondalus met een wilde koe, die hij gedurende zijn leven aan een zijner bloedverwanten had ontstolen. De beschrijving van hetgeen nu voorvalt is in het verhaal aangaande Tondalus' visioen, en daaruit bij Dionysius, gegeven met een humor, den kinderen van het groene Erin volkomen waardig. Toen Tondalus zijn lot had vernomen, begon hij te weenen en sprak hij: „Hoe zal ik, ongelukkige! onder zoo groot gevaar de koe kunnen brengen over een plaats, waar ik zelf niet kan staan.” Doch klagen baatte hier niet. Hij grijpt de koe,

---

nitum, spissitudinis quasi sex cubitorum, cujus foetor ineffabiliter affligebat.”

[1]) Volgens het *Tractatus de raptu animae Tundali* lag over dat dal een plank bij wijze van brug, 1000 el lang en 1 voet breed. Deze brug wordt door Dionysius niet vermeld. De andere brug in het verhaal van Tondalus' visioen is dezelfde als die in de legende van St. Patricks vagevuur en een andere die, volgens Dionysius, in Gregorius 4 *Dial.* gevonden wordt, zoo als wij later zullen zien.

Digitized by Google

die de engel hem heeft aangetoond, bij de horens, maar deze verzet zich en wil volstrekt niet voorwaarts. Tondalus trekt en de koe trekt, totdat hij haar ten laatste op de brug jaagt. Vol angst en schrik worden de eerste schreden door hen gezet, maar spoedig bevangt een duizeling den vreesachtige, zijn voet glijdt uit, de beesten onder in den poel juichen,..... doch door Gods goedheid weet hij zich aan de koe vast te klemmen en weder op de brug te geraken. De angst was niet verminderd. Langzaam trekken zij voort. Eensklaps glijden de achterpooten der koe van de brug. Nu echter weet Tondalus haar te houden en gelukkig weder op de brug te brengen. Wederom trekken zij langzaam voort. Vallen en opstaan. Doch nooit vielen beiden te gelijk. Als de een viel, dan bleef de ander staan en zoo hielpen zij elkander. En bij al dien angst lieten Tondalus' voeten, door de scherpe pennen gekwetst, bloedige sporen na. Eindelijk was men midden op de brug gekomen. Daar wachtte den ridder een nieuwe schrik. Van de overzijde des poels was een man langs de brug gekomen, die een bos hooi op zijne schouders droeg. En nu in het midden stonden beiden tegenover elkander. Uitwijken..... daarvoor bestond geen mogelijkheid. Terugkeeren..... wie van beiden zal het doen? Voor beiden was de ter helfte afgelegde weg even moeielijk geweest. De een bidt en smeekt den ander toch den weg niet te versperren. Zoo staan beiden in grooten nood en weten niet wat aan te vangen. Eindelijk ontfermt God zich hunner en, zonder dat zij weten hoe, de een is voorbij den ander geraakt. Nadat Tondalus het overige gedeelte van de brug gelukkig te boven was gekomen, geleidde de engel hem tot een huis, vol van vuur, waaruit vlammen oprezen. Even geestig als de schildering van Tondalus' strijd met de koe, wordt in een ander visioen een twist tusschen engelen en duivelen beschreven.[1] Volgens Gregorius (4. *Dialog.*) wordt de plaats, waar alles tot pijni-

---

[1]) *Dial.* Art. 20.

Digitized by Google

ging strekt, door een zwarten, nevelachtigen stinkenden stroom van een liefelijk verblijf gescheiden. Over dien stroom ligt een brug. De rechtvaardigen kunnen daarover gaan, de onrechtvaardigen niet. Toen zeker ridder Stephanus haar overtrok, glipte zijn voet uit en gleed hij ter halver lijve van de brug af. Terstond rezen er uit de rivier eenige afgrijselijke mannen op, die Stephanus bij de beenen naar beneden zochten te rukken. Maar andere mannen, schoon van gedaante, in witte kleederen gedoscht, begonnen Stephanus bij de armen omhoog te trekken. [1] Volgens de revelatiën der h. Brigitta (cap. 7) heeft een engel aan deze verhaald, dat er drie plaatsen des vagevuurs zijn. Een boven de hel, waarin de zwaarste straf wordt voltrokken, een tweede boven de eerste, waar alleen „gebrek der krachten" heerscht, de derde boven de tweede, waar alleen de begeerte om tot God te komen gevoeld wordt. [2] Dionysius gebruikt bovengenoemde visioenen en neemt hunne woorden als de zijne over. Vatten wij alles samen, dan is voor hem het vagevuur een plaats, waarin drie of meer vlakten, bergen, rivieren, poelen, bruggen en huizen gevonden worden. Waar de verschillende visioenen van elkander afwijken, kunnen wij niet beslissen op welke zijde Dionysius staat. Noemt hij ook uitdrukkelijk, zoo als wij boven zagen, de hel een vlakte, wij mogen, naar ik meen, op dat woord niet te sterk drukken, noch beweren dat in de hel geen bergen of stroomen worden aangetroffen. Evenals de straffen in hel en vagevuur als gelijk worden voorgesteld, zoo zullen ook, wat hun uitwendige gedaante betreft, hel en vagvuur onder dezelfde beelden gedacht zijn. Maar even als de straffen der hel zwaarder zijn dan die des vagevuurs, omdat ziel en lichaam beide gepijnigd worden, zal ook de plaatselijke gesteldheid van eerstgenoemd verblijf vreeselijker aanblik opleveren.

Wij kunnen thands met de bewoners van hel en vagevuur

---

[1]) De hellevaart van ridder Stephanus vindt men beschreven in den *Spieg. hist.* III part., VII boek XLIII.

[2]) *Dial.* Art. 31.

Digitized by Google

kennis maken. Vooreerst zien wij de verdoemden en letten wij op hun uitwendige gedaante. Van de gepijnigden in het vagevuur wordt die niet opgegeven. Natuurlijk, want daar worden alleen zielen gekweld. Maar in de hel is de wanstaltigheid der verdoemden zoo groot, dat het aanschouwen de smart vermeerdert. [1] Daar zijn de zielen volstrekt misvormd, den duivelen gelijk geworden, [2] en de lichamen der veroordeelden zijn wanstaltiger („deformiora") en schrikkelijker te aanschouwen dan toen zij in de graven, half tot ontbinding overgegaan, door slangen en padden werden verteerd. [3] Van die afzichtelijke uitwendige gedaante, die reeds op den grooten oordeelsdag is aangevangen, [4] geeft Dionysius een walgelijke schildering, door hem aan het vierde boek der *Revelatiën* van de h. Brigitta ontleend. [5] Met niet

---

¹) *Mem.* Art. 42.

²) *Mem.* Art. 40.

³) *Mem.* Art. 40: „Corpora erunt deformiora et ad intuendum horribiliora, quam quando erant in monumentis pro media parte corrosa et serpentibus buffonibusque operta."

⁴) *Mem.* Art. 32.

⁵) *Mem.* Art. 51. *Dial.* Art. 33. „Videbatur mihi quod quasi vinculum esset ligatum in capite cujusdam peccatoris defuncti per modum coronae, et stringebatur tam fortiter quod occiput et frons animae pariter jungebantur, oculi vero deciderunt a sedibus suis, dependentes per radices suas ad genas: crines quoque quasi ab igne combusti, aruerunt: cerebrum autem rumpebatur, defluens per nares et aures: lingua etiam extendebatur, dentes comprimebantur, ossa in brachiis confringebantur et tamquam funes contorquebantur: manus vero decoriatae, ad collum alligabantur: pectus item et venter tam fortiter dorso conjungebantur, quod costis confractis, cor cum interioribus eversum mox crepuit: sed et foemora pendebant ad latera: ossa autem confracta extrahebantur eo modo, quo tenue solet filum in globum convolvi." De gedaante eens anderen verdoemden beschrijvende zegt Brigitta, en op haar gezag Dionysius: „Aures ipsius erant quasi sufflatoria fusorum, quae totum cerebrum cum continuo flatu commovebant. Oculi autem eversi apparebant atque immersi, et videbantur ad occiput intus esse affixi. Os erat apertum et lingua extracta per aperturas narium et dependebat ad labia. Dentes erant

minder sprekende kleuren wordt de inwendige toestand der veroordeelden geteekend. Zij gevoelen geen berouw over hun zonden, maar zij beklagen zich over den tijd, dien zij op aarde onvruchtbaar hebben laten voorbijgaan. Leven, wat alle schepselen van nature begeeren, dat is hun tot een voorwerp van haat geworden. Zij betreuren het uur hunner geboorte. Zij lasteren God, die macht heeft om hen te kastijden, omdat Hij hen niet aan hunne smart ontrukt. En gelijk een ziel, die zich in dit leven aan ongeoorloofde begeerten overgeeft, daardoor zich zelve tot straf is, zoo zijn de zielen der verdoemden zich zelven tot een last, omdat in haar de grootste droefheid en ontroering („confusio") heerscht. Zij haten al wat goed, al wat eerbaar is, zij zijn vol van alle wrok, droefheid, schrik, wanhoop en vervloeking, „en zoo kruisigen, kwellen, knagen en doorboren zij zich zelven door hun misdaden, en zijn zij zich zelven zeer zwaar geworden", „wenschen zij niet te zijn, en zouden zij zich zelven dooden, indien zij dit vermochten!"[1] Het spreekwoord zegt, dat het een troost is in het ongeluk deelgenooten te hebben, maar dit geldt bij de verdoemden niet. Zij haten elkander, omdat de een aanleiding heeft gegeven tot de verdoemenis van den ander. Elkaar te zien in het ongeluk geeft reden tot grooter droefheid, in plaats van tot vreugde. Evenzoo worden de straffen der duivelen verzwaard door de veroordeeling dergenen, die zij tot zonde hebben gebracht. Men leest dat aan zekeren geloovige een vader met zijnen zoon zijn verschenen, die samen verdoemd waren. Zij beschimpten en vervloekten elkander. De vader sprak tot zijnen zoon: „gij zijt de oorzaak, waarom ik zoo zeer verdoemd ben, want om uwentwille, opdat ik u verrijken en verhoogen zou, heb ik tijdelijke schatten vergaderd en ben ik hebzuchtig geweest." Maar de zoon antwoordde: „neen,

---

quasi ferrei clavi palato affixi; brachia fuerunt tam longa, quod pertingebant usque ad pedes. Manus ambae videbantur comprimere quandam pinguedinem cum pice ardente."

[1]) *Mem.* Art. 44.

gij zijt de oorzaak mijner ellende, want gij hebt mij afgetrokken van de dienst van God, en om u niet te beleedigen ben ik in de wereld gebleven." [1]

Behalve de verdoemden zijn in hel en vagevuur nog anderen aanwezig. Onder dezen moeten vooreerst de duivelen genoemd worden. Behalve op twee plaatsen, [2] waar van de straffen der duivelen sprake is, worden deze overal elders door onze schrijvers voorgesteld als degenen, die de straffen ten uitvoer brengen. Hun gedaante is niet nauwkeurig opgegeven. Aan het sterfbed verschijnen zij, gelijk wij boven zagen, als Aethiopiërs en als draken. [3] Maar zoo vreeselijk is hun aanblik, dat men, volgens de getuigenis dergenen, die hen hebben aanschouwd, liever in een brandenden oven zoude springen, dan hen, ook maar één oogenblik, te aanschouwen. [4] Een oudvader meende, dat wie den duivel zag in de gestalte, waarin hij zich aan de verdoemden vertoont, van angst terstond zou sterven. „Hoe vreeselijk zal hij dan zijn in 't kwellen, die zoo door den aanblik alleen reeds doodt!" [5] De duivelen zijn te wreeder naarmate de groote oordeelsdag meer en meer nadert. Hun wreedheid wordt verhoogd door hun aantal (een oudvader [6] zag

1) In verschillende visioenen, vooral in dat van den engelschen monnik, ziet de visionaris vele bekenden en onder hen vorsten en prelaten der kerk. Men mag het een scherpe kastijding noemen van de gebreken der geestelijkheid van zijne dagen, wanneer hij, verwonderd in het vagevuur zoo weinig geestelijken aan te treffen, daar toch zoo velen de gelofte der kuischheid schenden, als reden daarvoor opgeeft, dat weinigen hunner waar berouw hebben, en daarom bijna allen terstond voor eeuwig worden verdoemd.

2) *Mem.* Art. 44. *Dial.* Art. 16.

3) In het *Tractatus de raptu animae Tundali* komt een uitvoerige beschrijving voor van den vorst der duisternis, Lucifer, en van de wijze waarop hij tegelijk pijniger en gepijnigde is.

4) *Cord.* p. 40v. *Dial.* Art. 10.

5) *Cord.* p. 41r.

6) Een monnik van Evesham volgens Matth. Parisiensis, *Hist. Angl.*; verg. Th. Wright, *St. Patricks Purgatory, an essay on the legends of Purgatory, Hell and Paradise, current during the middle ages*, London, 1844, p. 39.

Digitized by Google

hen de menschen omzweven zoo talrijk als een zwerm bijen), en ook omdat zij machtig zijn en nimmer moede worden. [1] De duivel wordt meestal voorgesteld in de gedaante van een draak. [2] Maar ook nog andere beesten vinden wij als bewoners van hel en vagevuur vermeld. Beeren en leeuwen, [3] padden en basilisken, [4] wormen, levend en half tot ontbinding overgegaan, [5] monsters, op aarde onbekend, [6] worden aldaar aangetroffen en onder hen het beest Acheron. [7]

Wanneer wij thands de straffen van hel en vagevuur zullen beschouwen, herinneren wij aan hetgeen in het begin dezer afdeeling gezegd is, dat zij namelijk dezelfde genoemd worden in beide verblijven, dat in het vagevuur alleen de ziel, in de hel beiden ziel en lichaam worden gepijnigd. Overigens willen onze schrijvers dat men zich de hel in alle opzichten nog vreeselijker denkt dan het vagevuur.

In het algemeen is de straf tweeërlei. Zoo leert het *Cordiale,* [8] volgens het eerste boek van Isidorus' (Hispalensis) werk *de summo bono*: „in de hel is een dubbele straf der verdoemden, wier ziel door droefheid wordt gekweld en wier lichaam de vlam verteert," zoo leert ook Dionysius, [9]

---

1) *Cord.* p. 42v.

2) *Cord.* p. 42r, *Dial.* Art. 7.

3) *Cord.* p. 41r. (een plaats uit een der werken van Bernardus): „Non enim impossibilis erat omnipotens manus tua, quae crevit orbem terrarum ex invisibili materia, illis immittere multitudinem ursorum: aut audaces leones vel novi generis bestias ira plenas aut vaporem igneum spirantes, aut odorem fumi proferentes aut horrendas ab oculis scintillas emittentes quorum non solum lesura poterat illos exterminare: sed et aspectus per timorem occidere." *Mem.* Art. 49.

4) *Mem.* Art. 43.

5) *Mem.* Art. 47: „Vermes monstrosi dentibus venenatis rodentes" — „vermes super omnem aestimationem erant horribiles, monstrosi, deformes, rictu pavendi, et naribus ignem execrabilem expirantes."

6) *Mem.* Art. 47: „Monstra ingentia et ignita, visu horribilia." *Mem.* Art. 48: „Dracones igniti," „bufones mirae magnitudinis ignei habentes rostra deformia."

7) Verg. boven, blz. 94.

8) P. 39r.

9) *Mem.* Art. 45. *Dial.* Art. 14.

Digitized by Google

volgens Thomas, *Sup. Quart.*: „Gelijk het hoogste genot is God klaar te aanschouwen, zoo is de grootste kwelling daarvan beroofd te worden. Daarom wordt het gemis van het zaligend en zalig aanschouwen Gods de „poena damni" der verdoemden genoemd, maar aan de pijniging door vuur, door koude of door andere middelen geeft men den naam van „poena sensus." Het is niet zonder reden dat er alzoo een dubbele straf bestaat. Immers in elke doodzonde zijn twee zaken op te merken, vooreerst: dat de geest zich van het hoogste en onveranderlijke goed afwendt; voor die afkeerigheid nu wordt de „poena damni" opgelegd, het gemis van het aanschouwen Gods. Ten andere een ongeoorloofde geneigdheid des gemoeds tot een geschapen, broos en ijdel goed. Hieraan beantwoordt de „poena sensus"." Vooral over deze laatste wordt gehandeld.

In iedere zonde liggen verschillende andere opgesloten. Elke doodzonde bijvoorbeeld is ondankbaarheid en oneerbiedigheid jegens God, verwaarloozing van zich zelven, verblinding des harten, luiheid des geestes, dwaasheid, ongehoorzaamheid, verkeerdheid, slechte liefde en ijdel zelfbehagen. Daarom zijn er ook in de hel en in het vagevuur verscheidene straffen. Zij worden in verschillend aantal en volgorde opgegeven. Iemand, die van den dood verrezen was, noemde ze, in de legende van St. Johannes, aldus in dichtmaat op:

> Vermes et tenebrae, flagellum, frigus et ignis,
> Daemonis aspectus, scelerum confusio, luctus.

Volgens Tullius zijn acht straffen bij de menschelijke wet bepaald, t. w: damnum, vincula, verbera, talia, ignominia, exilium, mors et servitus. Dit achttal nu wordt ook in de hel en in het vagevuur aangetroffen. Ten bewijze daarvan weet Dionysius menige bijbelplaats bij te brengen. [1] Van Vliederhoven geeft een negental van straffen op, [2] die hij aan Gregorius, *Sup.*

---

1) *Mem.* Art. 40.

2) *Cord.* p. 44r.

Matth. 8: 12, ontleent. Zij zijn ondragelijke koude, onuitbluschbaar vuur, de worm die niet sterft, onlijdelijke stank, tastbare duisternis, vreeselijke geeseling, het aanschouwen der daemonen, de droefheid der verdoemden, wanhoop aan al wat goed is. Met dit acht of negental is Dionysius nog niet te vreden. Hij deelt elf straffen mede. [1] De eerste geschiedt door vuur. Daarmede worden zij gekastijd, wier zonde haren oorsprong nam in de hitte der begeerlijkheid. Dat vuur is denkelijk van zwavel. Wel worden allen met één vuur, dat is met één soort van vuur, gestraft, maar men schijnt met reden te kunnen aannemen, dat er in de hel vele vuren zijn, ongelijk in gloed. Een tweede straf is zeer hevige, allerijselijkste koude. Vooral aan hen wordt zij opgelegd, die zich door traagheid en zucht naar gemak aan de dienst van God hebben onttrokken. [2] De derde straf is het bijten en de afschuwelijke leelijkheid der verslindende wormen. Sommigen vatten het woord van *Jesaja* 66: 24: „hun worm zal niet sterven" in geestelijken zin op, anderen denken daarbij aan lichamelijke wormen. Een vierde straf is vreeselijke stank. Hij wordt veroorzaakt door het zwavelvuur, door de lichamen der verdoemden zelve, en is zoo ondragelijk, omdat hij evenmin als de hitte of de koude uit de hel ontsnappen kan, maar altijd daarin opgesloten blijft. De vijfde straf is het vreeselijk aanschouwen der daemonen en verdoemden, over wier afzichtelijkheid reeds gesproken is. De zesde straf is ondragelijke honger. Wel is waar worden de verdoemden eenigermate gespijzigd, maar deze „refectio" mocht eerder een „infectio" en een kastijding genoemd worden, omdat zij geen verlichting aanbrengt, den honger niet vermindert en groote kwelling baart. Brandende dorst is de zevende straf. Dorst ontstaat uit hitte en ver-

[1]) *Mem.* Art. 40.

[2]) Van Vliederhoven (*Cord.* p. 40v.) zoekt het bestaan van hitte en koude in de hel te bewijzen uit *Mattheus* 22: 13: „Daar zal weening zijn en knersing der tanden." Weening en natheid der oogen, zegt hij, komt voort uit hitte, knersing der tanden uit koude.

Digitized by Google

moeienis. In de hel zal hij dus eeuwig zich doen gevoelen, omdat daar zoo groote hitte heerscht en de arbeid der verdoemden nimmer eindigt. De achtste straf is het geboeid zijn der verdoemden. De negende is zoo schrikkelijke duisternis, dat de Aegyptische de vergelijking daarmede niet kan doorstaan. Hiermede strijdt niet dat er vuur aanwezig is, want dit verspreidt slechts zoo veel licht, dat de verdoemden elkaar en elkanders pijnen kunnen aanschouwen. De tiende straf is de ellèndige toestand, waarin het verblijf der verdoemden verkeert, een toestand, die zoo walgelijken indruk maakt als noch riool, noch vuilnis, noch woeste plaats, noch lijk kunnen doen. De elfde straf eindelijk is het gemis van het zaligend aanschouwen Gods, het beroofd zijn van alle heil, de grootste wanhoop, de „poena damni."

Niet met alle straffen tegelijk wordt men gekastijd. Hitte en koude namelijk zullen elkander afwisselen.[1] Tondalus zag een hoogen berg. Aan de eene zijde was een zwavelachtig vuur, aan de andere sneeuw en ijs en hagel. Uit het vuur werden de zielen in de koude, en, „vice versa," uit de koude weer in het vuur gesleurd.[2] Andere straffen evenwel vinden tegelijkertijd plaats. Zóó honger, dorst, duisternis enz. Omdat de zondaar met alle deelen zijns lichaams heeft gezondigd, eischt de goddelijke rechtvaardigheid, dat hij ook in al die deelen worde gestraft. Echter ook hier is onderscheid. De ledematen, die hem in de dienst der zonde het behulpzaamst geweest zijn, lijden de grootste pijn. Zoo worden des zondaars uit- en inwendige zintuigen gekastijd, zoo wordt aan alle krachten zijns lichaams kwelling aangedaan. Smarten zullen hem doordringen, onvergelijkelijk heviger dan de weeën eener barende. Zijn gelaat zal boven vurige kolen worden geblakerd, hij zelf in gloeiende pannen opgesloten worden. Dan zullen de ongelukkigen hebben drukking in de hersens, tranen in

---

1) *Mem.* Art. 39, 40.
2) *Mem.* Art. 49.

Digitized by Google

de oogen, siddering in de tanden, stank in den neus, gekrijsch der verdoemden in de ooren, dorst in de tong, honger in de maag, boeien aan handen en voeten. Hun verstand zal verbijsterd, verblind zijn. Zij zullen aan niets kunnen denken dan aan de eeuwigheid hunner straf, aan het heil der gezaligden, aan het genot, dat zij eenmaal hebben gesmaakt en ook nu nog zouden willen genieten. Dan is in hen, zooals Gregorius zegt, dood zonder dood, einde zonder einde, vernietiging zonder vernietiging, want hun dood leeft eeuwig, hun einde begint onophoudelijk, hun vernietiging kan niet vernietigd worden. [1]

Voor alle overtredingen heeft God daarmede overeenkomstige straffen. Zoo bijv. deed Hij Pharao verdrinken, omdat deze bevel had gegeven de kinderen der Israëlieten in het water den dood te doen vinden. [2] Zoo nu zijn ook de straffen van hel en vagevuur geëvenredigd naar de misdaden, waarvoor men ze ontvangt, lichter of zwaarder, naarmate die misdrijven geringer of grooter waren. [3] Slechte christenen worden zwaarder gestraft dan heidenen, ja de straf dezer laatsten, ofschoon op zich zelve beschouwd vreeselijk, is toch, vergeleken bij die der eersten, als niets te achten. Dit is rechtvaardig, want wien veel gegeven is, van dien zal veel geëischt worden. [4] Er bestaat nog andere overeenstemming tusschen straf en misdrijf. Met vuur — wij zagen het reeds boven — worden alle zonden gekastijd, die voortkomen uit de hitte der begeerlijkheid. Wie zich in dit leven aan de zonde der „gula” heeft overgegeven, wie van zijn buik zich een God heeft gemaakt, weelderig en onmatig geleefd, de vasten der kerk verbroken heeft, wie de goederen van anderen doorgebracht of kerkelijke inkomsten op onwaardige wijze verteerd heeft, die allen zullen

---

1) *Cord.* p. 44v, 45r; *Mem.* Art. 41.
2) *Mem.* Art. 37.
3) *Mem.* Art. 36, 39; *Cord.* p. 39r.
4) Verg. boven, blz. 77.

Digitized by Google

de straf des hongers ondergaan. Met dorst zullen vooral de drinkebroers gekweld worden en ook de onbarmhartigen, die de hongerigen niet naar vermogen gespijzigd, de dorstigen niet gelaafd hebben. De straffen van honger en dorst beide wachten hen, die met velerlei soorten van kostbare spijzen en dranken hun lichamen opvullen, wat sommigen ook van de inkomsten der kerk doen, terwijl zij geen medelijden gevoelen met den arme, en dezen nauwelijks droog brood of een teug biers verschaffen.[1] Wie hier op aarde naar hartelust, te vrijer ronddwalen, dansen, springen, paardrijden, zullen daar te vaster gebonden, in te nauwer putten en fornuizen opgesloten worden. Te heviger zal men daar in het zintuig des gezichts gepijnigd worden, naarmate men zich hier verheugde in het aanschouwen van vrouwen, tooneelspelen en reidansen. Hoe wordt daar het gehoor gepijnigd van hen, die op aarde behagen schepten in muziek en liedekens, in slechte en ijdele, in fabelachtige en vuile woorden. Wie op aarde weelderig leefde, diens gevoelszin wordt daar gekastijd. Wie zich op aarde met onnatuurlijke zonde heeft bezoedeld, zal daar door padden en draken omhelsd worden.[2] In het verhaal aangaande het

---

[1]) *Mem.* Art. 40.

[2]) *Mem.* Art. 41. In het visioen van den engelschen monnik (*Mem.* Art. 47) wordt deze laatste straf, aan een geestelijke voltrokken, met vreeselijke uitvoerigheid geteekend. „In his poenis praecipue torquebantur, qui rei erant sodomitici sceleris, quos monstra ingentia et ignita, visu horribilia, jugiter impetebant et eos quamvis maxime renitentes sibi misceri cogebant abominabili genere abusionis, inter quorum nefandos complexus miserrimi illi prae dolore nimio palpitabant, rugiebant, et ululabant tanta vociferatione ut putares totum mundum audire. In his tormentis inveni quendam mihi in saeculo olim notum, decretorum doctorem famosum, ab omnibus in mundo hoc honoratum, cui vehementer condolens, interrogavi eundem an speraret se aliquando misericordiam consecuturum, qui respondit. Vae, vae, vae, scio quod ante diem judicii veniam non obtinebo: An autem tunc, incertum habeo. Nam poena mea quotidie augementatur, et de mille generibus tormentorum quae quotidie sustineo, nihil me ita excruciat, sicut in-

Digitized by Google

visioen van den engelschen monnik [1] zag deze, hoe sommigen gloeiende kolen in hun mond heen en weder rolden, omdat zij gedurende dit leven uit zucht tot genot kruiden of boomvruchten tot zich hadden genomen, hoe een ridder, die hier op aarde de valkenjacht [2] te zeer had bemind, tot straf daarvoor in het vagevuur een soort van sperwer op de vuist droeg, die hem met klauw en bek de hand opreet. In het verhaal van Tondalus' visioen bestaat de overeenkomst van straf en misdrijf hierin, dat wie bijv. aan diefstal zich heeft schuldig gemaakt, tot straf daarvoor het gestolen voorwerp over een smalle en moeilijk te betreden brug moet dragen.

Reeds bij het opnoemen der straffen is ons hare hevigheid gebleken; hierover echter nog het een en ander. Vooreerst het vuur in hel en vagevuur verschilt grootelijks van dat op aarde, is veel heviger en zelfs vreeselijk om te aanschouwen. Volgens Augustinus of volgens den martelaar Sebastianus, [3] wien een engel het in het oor gefluisterd zal hebben, verschilt het vuur van hel en vagevuur zoo zeer van het aardsche, als dit van geschilderd vuur. Maar nog andere punten van verschil zijn tusschen beide. Het aardsche vuur kan men blusschen, het helsche niet, het eerste verteert alles wat het in zich opneemt, het laatste kan niets verteeren, noch lichaam noch geest. [4] Een voorbeeld van

felix repraesentatio sodomitici criminis mei, quo in praesentia omnium hic existentium illudi compellor, quoniam ultra indicibilem supplicii mei vehementiam premor et spernor intolerabili confusione, dum in conspectu omnium de tali ac tanto flagitio execrabilis fio. Vae, vae, quis unquam crederet gloriam et favorem quibus in mundo cunctis eram conspicuus, tanta contemptibilitate ac ignominia permutandos? Quae cum diceret vidi eum poenis innumerabilibus cruciari et quasi in nihilum redigi."

1) *Mem.* Art. 47.

2) „Ludus rapacium avium, per quas cepit alias aves."

3) *Mem.* Art. 39. *Cord.* p. 39v. Het eerste weet niet aan wien van beide dit gezegde toe te kennen, het laatste schrijft het aan Sebastianus toe. Deze vergelijking wordt ook gevonden in Gerard Zerbolts *De reform. virium anim.*, Cap. 22.

4) *Cord.* p. 39v.

Digitized by Google

de kracht van dien gloed wordt ons door het *Memoriale*[1] geleverd. Sommigen waren gestorven en tot het vagevuur verwezen. Om den gloed des vuurs, waardoor zij gekweld werden, te toonen, hebben zij aan hen, wien zij verschenen zijn, een vonkjen van dat vuur op de hand of een ander lichaamsdeel laten vallen, en sneller dan een woord was de plek verteerd, waarop de vonk gevallen was. Een ander, die uit den dood opgewekt was,[2] zeide dat hij liever tot aan het einde der wereld in een vuur wilde liggen, saamgesteld uit alle vuren dezer wereld, dan één dag vertoeven in den helschen gloed. Evenals het helsche vuur het aardsche overtreft, zoo ook de koude in hel en vagevuur.[3] Wij hebben, om ons die voor te stellen, slechts te bedenken hoe ondragelijk het ons zijn zou, in een zeer kouden winter gedurende één nacht met naakt lichaam in de open lucht te staan, of in het water te bevriezen. Verder blijkt ons de hevigheid der straf ook hieruit, dat koude en hitte elkander afwisselen, de zondaar dus van het eene uiterste van ellende in het andere geraakt. Ook de andere straffen in hel en vagevuur zijn heviger dan soortgelijke op aarde. Die hevigheid is zoo groot, dat in genoemde plaatsen gevonden wordt weening en knersing der tanden, weeklachten en begeerte naar den dood, bijten in de tong en lastering van den schepper;[4] zij wordt ons bewezen door hetgeen Dionysius mededeelt uit verschillende verhalen van visioenen. In dat van den engelschen monnik[5] geeft deze een beschrijving van de hevigheid der straffen, die op de eerste vlakte van het vagevuur werden voltrokken. Sommigen werden door vuur gepijnigd, anderen in een pan gebraden of met nagelen verscheurd. Weer anderen werden gekweld in baden van pik en

---

1) *Mem.* Art. 39.

2) In de legende over den dood van den h. Hieronymus. Zie *Mem.* Art. 39, 53.

3) *Mem.* Art. 39.

4) *Cord.* p. 43r.

5) *Mem.* Art. 47. *Dial.* Art. 23.

Digitized by Google

zwavel, of van metalen, te midden van een vreeselijken stank. Sommigen werden door de giftige tanden der wormen aangetast. De monnik weet geen juister bewijs voor de hevigheid dier straffen te geven dan de verklaring, dat, indien zulks mogelijk ware, hij gaarne zijn ergsten, zijn doodvijand, door duizendmaal den dood te ondergaan, van die pijnen zou willen loskoopen. De straffen op de tweede vlakte des vagevuurs, de afwisseling van hitte en koude, waren heviger dan die op de eerste. Op de derde vlakte waren vreeselijke wormen, die hoopen van ongelukkigen met onverzadelijke vraatzucht verslonden. Op de ongelukkigen liepen duivels, die als uitzinnigen tegen hen woedden en met gloeiende, ijzeren haken hun lid voor lid van het lichaam scheurden, of al hun vleesch tot op het been afknaagden, of hen in het vuur wierpen, tot zij als gesmolten metaal in vloeienden toestand verkeerden. „Vergeefsch is het te beproeven iets daarover naar eisch te zeggen." In korten tijd zag hij de verdoemden door honderd of meer verschillende straffen als tot niets gebracht en weer hersteld worden, eeuwiglijk vernietigd en hernieuwd. Zoo groot was de kracht van dat vuur, dat aardsche gloed daarbij vochtig geleek. Ridder Egneius, in de legende van het St. Patricksvagevuur, [1] zag op het eene veld menschen, van beiderlei geslacht en verschillend van ouderdom, naakt op den grond liggen, met hun buik ter aarde gekeerd, die allen zoo uitgestrekt met gloeiende, ijzeren spijkers aan de aarde waren vast geklonken. Over hen liepen duivelen heen, die met snerpende geeselslagen hun het lichaam verscheurden. Op een ander veld lagen ongelukkigen op den rug, terwijl vurige draken op hen zaten, die hen schenen te verslinden. De halzen, of armen, of lichamen van anderen omkronkelden slangen, die, hun koppen drukkend op de borst der zondaren, hunnen vurigen angel diep hun in het harte boorden. Padden, verwonderlijk van grootte, zaten op sommiger borsten en

---

[1]) *Mem.* Art. 48. *Dial.* Art. 24.

Digitized by Google

trachtten met hun wanstaltige bekken den zondaren het hart uit het lichaam te scheuren, terwijl het geeseltouw der daemonen fluitend zijn schrikkelijk werk verrichtte. Op het derde veld waren menschen, van het hoofd tot de voeten, met nagelen zóó zeer doorboord, dat op hun lichaam geen vrij plekjen te ontdekken was. Het eenige geluid, dat zij van zich geven konden, was als van zieltogenden, terwijl hun smart door een kouden of verschroeienden wind en door de slagen der duivelen werd vermeerderd. In de vierde vlakte, vol vuurs, waren sommigen bij de voeten aan vurige ketenen opgehangen, anderen bij de handen, anderen bij de haren, eenigen bij de armen, anderen bij de toonen. Aller hoofden hingen omlaag in zwavelachtig vuur. Anderen hingen boven vuur, terwijl ijzeren haken vastgehecht waren in hunne oogen, of ooren, of neusgaten, of keel, of borsten, of schaamdeelen. Eenigen werden in zwavelfornuizen, anderen in pannen verbrand, eenigen werden aan ijzeren braadspeten voor het vuur gebraden, anderen dronken gloeiende metalen. Als in badkuipen werden velen in een huis vol ronde putten, gevuld met gloeiend metaal en vurige vloeistoffen, gedompeld. In het verhaal aangaande het visioen van Tondalus [1] wordt vermeld, dat de zielen der verdoemden op een gloeiende, ijzeren plaat verbrand en, wat meer zegt („quod gravius est"), als was gesmolten werden. Met ijzeren, vurige vorken en scherpe drietanden joegen de beulen hun slachtoffers in de pijn. Ook werden de zielen gedreven in de buik van het beest Acheron, uit welks muil vlammen oprezen.

Zijn zoo de straffen reeds op zich zelve beschouwd zeer hevig, zij zijn het nog meer door de gesteldheid der lijders. [2] Men bedenke slechts de gevoeligheid, de teederheid, de wekelijkheid van het vleesch van den mensch, hoe spoedig het beleedigd, hoe hevig het, ook door een middelmatige kwets-

---

[1]) *Mem.* Art. 49. *Dial.* Art. 21.
[2]) *Mem.* Art. 46.

Digitized by Google

uur aangedaan wordt. Smart wordt in het lichaam en zijne zintuigen veroorzaakt door de hoedanigheid der dingen, die men voelt en door het verschil, dat tusschen hen en de zinnen des menschen heerscht. [1] Nog iets anders vermeerdert de hevigheid der straffen, namelijk hun zuiverheid. Zuiver noemt men alles, wat niet met iets tegenovergestelds, noch met iets van een andere natuur vermengd is. Vandaar is goud zuiver, wanneer daarin geen ander metaal wordt gevonden. Zoo moet ook de straf der verdoemden zuiver genoemd worden, omdat zij enkel straf, omdat aan haar troost, noch hoop verbonden is. Aardsche straffen daarentegen zijn niet zuiver, want vaak brengen zij groot nut aan. [2]

Wat leeren onze schrijvers van de eeuwigheid der straffen? Natuurlijk is hier slechts sprake van die der helsche. Maar al houdt het vagevuur op te bestaan na den grooten oordeelsdag, al zijn zijn straffen dus niet eeuwig, er is iets, wat daartegen opweegt. De zielen namelijk verkeeren in het vagevuur in onzekerheid of zij eenmaal zullen gered worden. [3] De eeuwigheid nu der straffen in de hel wordt door Van Vliederhoven en Dionysius uitdrukkelijk geleerd. Wel worden zij van tijd tot tijd afgebroken, maar zij houden nimmer geheel op, [4] zij duren eeuwig. Trouwens dit eischt de goddelijke rechtvaardigheid. De zondaar toch sterft, in de aandoening eener doodzonde, afkeerig van God; na het einde zijns levens blijft hij eeuwig in die aandoening, waarin hij verkeerde toen hij stierf, want dan is er geen plaats noch gelegenheid meer om zich verdienstelijk te maken. Te recht wordt dus van Gods wege eeuwige verdoemenis zijn deel, zooals de doctoren aantoonen *Super quar-*

---

[1]) „Poena causatur in corpore et in sensibus ejus ex excellentia qualitatum sensibilium rerum, et ex contrarietate earum ad sensus humanos."

[2]) *Mem.* Art. 44.

[3]) *Mem.* Art. 47.

[4]) *Mem.* Art. 39.

Digitized by Google

tum sent. en vooral Guilielmus Parisiensis in zijn boek *de fide et legibus.* [1] Wie op deze aarde in lijden en druk verkeert, troost zich met de gedachte eenmaal daarvan bevrijd te zullen zijn, al is dat een lijden tot den lichamelijken dood toe. Voor alle genot dezer wereld zouden wij niet gaarne één uur in een brandenden oven willen liggen, ja wij zouden het zelfs ondragelijke pijn achten te zien, hoe iemand zich daarin omwentelde, en zijn gekerm te hooren — wat dwaasheid dan, doodzonde te doen, waarvoor een eeuwige straf ons wacht! Verdoemenis, zoo spreekt het *Cordiale,* [2] is den zondaar aangedaan als een kleed. Dat kleed is geweven uit menigvuldige pijnen, het wordt nooit versleten, nimmer afgelegd, het is den zondaar aangetrokken met een koord der eeuwigheid. Als hij aan de eeuwigheid der straffen denkt, dan roept Van Vliederhoven uit: „O, eeuwige, zoo groote straf van ziel en lichaam, die nimmer een einde zult hebben! O, onuitsprekelijke kwelling van een onophoudelijk sterven! Wat ik van u zeggen zal, weet ik niet. Want met woorden kunt gij niet uitgedrukt, met het verstand niet bevat, in het harte niet omvangen worden." [3] Om een denkbeeld te geven van het begrip: eeuwigheid, bezigen onze auteurs een schoone vergelijking. [4] Men denke zich een steen, [5] zoo groot als op de aarde liggen kan en die tot de wolken reikt, en dat daarvan na lange jaren [6] één zandkorrel wordt afgenomen, en na evenveel lange jaren wederóm één zandkorrel. Dan zou eindelijk.... eindelijk die steen vernietigd zijn. Maar de eeuwigheid..... zij zou

---

[1]) *Mem.* Art. 38.

[2]) P. 44v.

[3]) *Cord.* p. 46r.

[4]) *Mem.* Art. 38. *Cord.* p. 46r. Deze vergelijking is ontleend aan Suzos *Buchlein von der Weisheit,* cap. XI. Zie Hagenbach, *Lehrb. d. Dogmengesch.,* § 210, noot 5.

[5]) *Cord.*: „Lapis de arena coagulatus". *Mem.*: „mons arenosus."

[6]) *Cord.*: Na duizendmaal duizend jaren; *Mem.*: na tien- of honderdduizend jaar.

Digitized by Google

na zoo langen tijd niet dichter bij haar einde gekomen wezen, dan toen de eerste zandkorrel van den steen was afgenomen.[1] Als de steen vernietigd is, dan zal de eeuwigheid te nauwer nood begonnen zijn.[2] Want als de zondaars wisten, dat na de vernietiging van den steen hun straffen zouden ophouden te bestaan, dan zouden zij nog hopen en zich verblijden over den dag hunner redding, ook wanneer die eerst na ontelbare en onbegrijpelijke en oneindige jaren aanbrak. „Vriend," zoo gaat het *Cordiale* voort,[3] „vat in uwe gedachten alle koningrijken en alle landstreken der aarde saam met hare stroomen, met de zee, klim op ten hemel, daal ter helle, bedenk alles wat onder den hemel gevonden wordt en maak daaruit de grootte des steens op. Leg dien als een teeken op uw hart, en roept Gods liefde u niet terug van den weg des kwaads, dan dwinge u de voorspiegeling dier eeuwige straf het kwade natelaten."

Wij hebben het voornaamste van de straffen van hel en vagevuur beschouwd. Maar al hebben wij bij onze schrijvers duidelijke en bepaalde uitspraken gevonden aangaande het wezen en het karakter der straffen, voor één hunner is daarmede nog niets zekers beslist. Het menschelijk verstand, zegt Dionysius,[4] is zoo klein, dat het over onstoffelijke dingen slechts op lichamelijke wijze spreken kan. Evenals men over het laatste oordeel slechts onder gelijkenissen zich kan uiten, omdat anders de menschen, die in het vleesch zijn, het niet kunnen begrijpen,[5] zoo zijn ook aan de personen, die in visionarischen toestand hel en vagevuur hebben bezocht, de straffen dier plaatsen aangetoond „onder beelden en gelijkenissen van lichamelijke dingen, opdat zij te gemakkelijker begrepen konden worden, en tot hun lichamen, dat is tot het gebruik, dat zij vroeger van hun zintuigen

[1]) *Mem.* l. c.
[2]) *Cord.* p. 46v.
[3]) *Cord.* p. 47r.
[4]) *Dial.* Art. 29.
[5]) *Dial.* Art. 9.

Digitized by Google

hadden, teruggekeerd, hebben die personen op een heilzame wijze daarover tot de levenden gesproken, wien geestelijke dingen door lichamelijke moeten verklaard worden." [1] Zien wij alzoo dat Dionysius slechts gedwongen tot lichamelijke benamingen zijn toevlucht neemt, wanneer hij de straffen in al haar vreeselijkheid wil doen kennen, dit blijkt ons ook waar hij, verhalende dat een visionaris in de hel een brandstapel gereed maken zag, er bijvoegt: „hij nu zag dien oprichten: niet dat in de hel het vuur door middel van hout verkregen wordt, maar de straffen der goddeloozen zijn hem getoond onder het beeld van die dingen, waardoor bij ons vuur wordt gevoed, opdat hij met gewone uitdrukkingen dat den levenden zou kunnen verhalen." [2]

Een andere bizonderheid is de volgende. Een wijze naar de wereld, meent Dionysius, [3] zal het misschien belachelijk vinden, wanneer er in de verhalen aangaande het visioen van Tondalus en dat van den engelschen monnik beweerd wordt, dat deze mannen de *zielen* der afgestorvenen in het vuur hebben zien branden, dat zij aanschouwd hebben hoe haar, aan het spit geregen, gevild, onthoofd, met koude gekweld, met geeselen geslagen, door padden en draken gepijnigd en bedekt, lid voor lid werd afgehouwen, en andere lichamelijke kwellingen meer, terwijl toch de zielen, afgescheiden van het lichaam, onlichamelijke substantiën en zuivere geesten zijn, die naar hare natuur noch vleesch, noch beenderen, noch vel bezitten; maar zoo iets belachelijk genoemd moet worden, dan is het juist deze meening van die wijzen naar de wereld. Onze schrijver gelooft wel zeer stellig dat zielen door lichamelijk vuur kun-

---

[1]) *Mem.* Art. 54.

[2]) *Dial.* Art. 20: „Vidit autem rogos parari, non quod in inferno ignis construatur ex lignis, sed per ea ex quibus apud nos ignis nutritur, ostensa sunt ei supplicia impiorum, ut ea viventibus, per solita aptius recitaret."

[3]) *Mem.* Art. 54.

Digitized by Google

nen gekweld worden. In zijn *Memoriale*[1] geeft hij in korte bewoordingen den grond van dit zijn geloof op, nadat hij vroeger in den *Dialogus*[2] deze quaestie uitvoerig heeft besproken. De ziel wordt niet door lichamelijk vuur gekweld omdat zij het vuur ziet, want dat zien is een verstandelijk en veroorzaakt haar derhalve geen smart.[3] De ziel wordt ook niet door lichamelijk vuur gekweld omdat zij begrijpt dat dit haar schadelijk is, want dan zou zij niet door lichamelijk vuur schade lijden, maar slechts door een gelijkenis van vuur, die zij in zich opneemt.[4] Sommigen meenen dat wanneer het vuur in aanraking komt met onlichamelijke geesten, het niet handelt als een natuurlijk ding,[5] maar als een werktuig der goddelijke rechtvaardigheid. Doch die meening ontlokt aan Thomas van Aquino[6] de tegenwerping dat iets wat als werktuig handelt, slechts werkt op datgene waarop het van nature eenige werking kan uitoefenen, zooals bijvoorbeeld de bijl op het hout, dat derhalve aan het vuur, voor zoo verre het als een werktuig der goddelijke rechtvaardigheid handelt, een natuurlijke werking op de ziel moet worden toegeschreven. Het gevoelen van Thomas zelven is dat het lichaam niet natuurlijk op den geest kan werken, dien niet op de een of andere wijze kan bezwaren, tenzij het daarmede op de een of andere wijze vereenigd is. Die vereeniging nu van lichaam en geest kan op twee manieren geschieden. Vooreerst een vereeniging als van vorm en stof, zoodat zij te zamen één worden; maar zoo is de ziel niet met

---

1) *Mem.* Art. 54.

2) *Dial.* Art. 16—19.

3) „Visio intellectualis non afflictiva."

4) „A similitudine ignis quam concipit."

5) „Res naturae."

6) Thomas, *Sent.* lib. 4., Dist. 44: „Agens instrumentale non agit in aliquid, nisi in quo habet etiam aliquam naturalem et propriam actionem, quemadmodum ferra secando lignum, introducit formam arteficialem. Idcirco assignari oportet igni aliquam naturalem actionem in anima, ad hoc quod agat in eam tamquam instrumentum divinae justitiae."

Digitized by Google

lichamelijk vuur vereenigd. De andere vereening is als van de beweegkracht met het voorwerp dat bewogen wordt, als van iets wat op een plaats gesteld wordt met die plaats zelve, op dezelfde wijze als ook onlichamelijke dingen op zekere plaats zijn. Onlichamelijke geesten zijn bepaaldelijk op een plaats, omdat zij zoodanig op één plaats zijn, dat zij niet op een andere zijn. Ofschoon het nu een lichamelijke zaak van nature eigen is, dat zij een onlichamelijken geest op een plaats bepaalt, is dit echter niet van nature. Hier komt bij dat zij een onlichamelijken geest op een bepaalde plaats vasthoudt, zoodat hij zoodanig aan die plaats wordt verbonden, dat hij zich niet naar elders kan wenden, ofschoon een geest zich van nature niet zoo op een plaats bevindt, dat hij aan die plaats onderworpen wordt. Nu wordt nog daarenboven deze eigenschap aan het onlichamelijk vuur toegekend, dat het, als een werktuig der goddelijke rechtvaardigheid, den geest zoo bindt en hem zoo tot straf wordt, hem verhinderende in de uitvoering van zijn eigen wil, dat hij niet kan handelen wanneer hij wil en overeenkomstig hetgeen hij wil.[1] Tegen dit gevoelen van Thomas heeft Dionysius het een en ander in het midden te brengen.[2] Uit Thomas' meening blijkt niet dat de straf van hel en vagevuur zwaarder is dan elke aardsche, welke ook. Want wanneer de geest in het vuur gevangen, daaraan slechts verbonden blijft, zoo is dit een

[1]) „Sicut movens mobili unitur, vel sicut locatum loco, eo modo quo incorporalia sunt in loco. Incorporei enim spiritus sunt in loco diffinitive, quoniam ita sunt in loco uno quod non in alio: quamvis autem res corporea ex sua natura habeat quod spiritum incorporeum loco diffiniat, non tamen ex sua natura. Hoc superadditur quod spiritum incorporeum loco diffinito detineat, ut ita illo loco alligetur quod ad alia divertere nequeat, cum spiritus non sit naturaliter ita in loco ut loco subdatur. Sed hoc superadditur igni incorporeo in quantum est instrumentum divinae justitiae, quod sic detinet spiritum, et ita efficitur ei poenalis, retardans eum ab executione propriae voluntatis, ne scilicet possit operari, ubi vult et secundum quod vult." *Matth.* XIX: 12 i. f.!

[2]) *Dial.* Art. 16.

Digitized by Google

lichtere kastijding dan werkelijk lichamelijk te midden van vuur verbrand te worden. Daarenboven, kwelt het vuur de ziel alleen, omdat deze daaraan verbonden en daardoor vastgehouden wordt, dan is het lot der daemonen gemakkelijker te verdragen dan dat der verdoemden. Want omdat de eersten zuivere geesten zijn, worden hunne zielen alleen gepijnigd, terwijl van de laatsten ziel en lichaam beide na den grooten oordeelsdag door het vuur worden gekastijd. Zou dit niet onrechtvaardig zijn? Immers de zonden der duivelen zijn waarlijk niet geringer geweest dan die der verdoemden. Ook zou men voor onlichamelijke geesten zwaardere straf kunnen uitdenken, namelijk dat zij gebonden werden aan een geringer element dan het vuur is, aan de aarde. Thomas' gevoelen schijnt overigens ook in strijd te zijn met de visioenen en revelatiën, die zeggen dat de zielen in werkelijkheid („vere realiter") door de hitte des vuurs gekweld worden. Als Thomas zegt, dat een werktuig niet handelt door de macht van iets hoogers, dat het in beweging brengt, tenzij het een natuurlijke werking daarop uitoefene,[1] dan is dit waar, voor zoo verre het natuurlijke zaken betreft, maar het behoeft niet zoo te zijn in uitwerkingen,[2] die boven de natuur zijn, waartoe het straffen der geesten door lichamelijk vuur behoort. Wat meer zegt, God, die boven alle natuurwetten staat, werkt dikwijls, ten einde Zijn almacht te toonen, door datgene wat van nature daartoe niet in staat scheen, ja volgens zijn natuur het tegenovergestelde zou hebben uitgewerkt. Bonaventura[3] verwerpt de meening dat de ziel op lichamelijke wijze door het vuur zal lijden, omdat deze lijden kan zonder dat het lichaam lijdt, namelijk door de verbeelding. Voorbeelden daarvan ziet men bij slapenden. Leed de ziel door de verbeelding, dan zou de duivel niet lijden, want hem ontbreekt de verbeelding.

---

[1]) „Agens instrumentale non agere aliquid virtute superioris agentis, nisi habeat aliquam naturalem et propriam actionem in illud."

[2]) „In effectibus."

[3]) *Sup.* 4, dist. 44.

Digitized by Google

Dit nu is ongerijmd. Is het ook wel denkbaar, dat de ziel, die overtuigd is, dat haar, van het lichaam gescheiden, door vuur geen schade berokkend kan worden, zich schrik zou laten aanjagen door de verbeelding van vuur? De meening nu van Bonaventura zelf komt hierop neer. [1] Smart wordt in de ziel veroorzaakt, aan de zijde des lijders, [2] door twee werkingen, vooreerst door een bemerken, [3] voortvloeiende uit het kenvermogen, ten andere door afschuw, die zijnen oorsprong heeft in het gevoelsvermogen. Zoo zijn er ook twee werkingen aan de zijde van het werkende, [4] namelijk iets dat het gevoel der ziel verandert en iets dat gewelddadig en onafscheidelijk de ziel blijft aanhangen, ofschoon de wil van deze zich daartegen verzet. Van die vier werkingen nu zijn twee volgens de natuur, twee overeenkomstig de goddelijke rechtvaardigheid. Dat het vuur het gevoel der ziel verandert en dat de ziel die werking van het vuur opmerkt, dit zijn beide natuurlijke werkingen. Maar het is overeenkomstig de goddelijke rechtvaardigheid, dat het vuur onafscheidelijk aan de ziel verbonden blijft, en dat deze voor de hitte des vuurs vreest, ofschoon het vuur de ziel niet schaden kan, daar deze van nature verhevener is. Hiertegen merkt Dionysius op, dat wanneer de ziel zichzelve zoo bewoog tot het gevoelen, het gevoel, in plaats van een passieve, een actieve aandoening zijn zou. Dit nu zou iets Platonisch zijn. Ook kan een geest alleen dan vreezen voor wat waarlijk niet te vreezen is, wanneer God den geest zoodanig verstompt en verblindt, dat hij onbekend is met de natuur, de eigenschappen en de kracht des vuurs, terwijl hij toch veel hoogere en fijnere zaken begrijpt. Dionysius zelf gelooft vast, dat het vuur van hel en vagevuur de zielen heviger kwelt dan men hier op aarde door vuur gepijnigd kan worden. [5] Maar *hoe* het

---

1) *Dial.* Art. 17.

2) „Ex parte patientis."

3) „Perceptio."

4) „Ex parte agentis."

5) *Dial.* Art. 18, 19; *Mem.* Art. 54.

geschiedt, dat gaat de bevatting der menschen, pelgrims op aarde, te boven, omdat het vuur niet handelt als een natuurlijk ding, maar als een werktuig der goddelijke rechtvaardigheid. [1] God gaf aan onzichtbare schepselen, aan engelen en duivelen, de macht om op natuurlijke wijze invloed uit te oefenen op lichamelijke schepselen, en evenzoo heeft Hij op bovennatuurlijke wijze aan lichamelijke en zinnelijke dingen het vermogen gegeven om de zielen, afgescheiden van het lichaam, te kwellen. Met dit laatste stemt ook overeen, dat andere lichamelijke en zinnelijke zaken, de sacramenten bijvoorbeeld, en onder hen vooral de doop, het laatste oliesel en de sacramenteele woorden daarbij gebruikt, [2] op bovennatuurlijke wijze de macht hebben ontvangen om heilzaam te werken op onlichamelijke geesten, terwijl deze nog in het lichaam zijn. Voor dit gevoelen brengt Dionysius, op verzoek van den Frater, plaatsen bijeen uit de schriften van Gregorius, [3] Augustinus, [4] Johannes Damascenus [5] en Isidorus. [6] Over de wijze waarop die pijniging plaats vindt kan hij zich niet met zekerheid uitlaten, want de zaken des geloofs gaan het verstand te boven, maar dat in waarheid de ziel door lichamelijk vuur gekweld wordt gelooft hij, ook omdat zij, nog in het lichaam zijnde, in den droom vreeselijk gekweld kan worden door de verbeelding alleen, terwijl het lichaam niet pijnlijk wordt aangedaan. Een ziel neemt, ofschoon zij zuiver geest is, de aandoeningen en hartstochten des lichaams over, is aan deze onderworpen, naar hen gevormd. Is dit mogelijk, waarom zou dan niet de almachtige de zielen der afgestorvenen zoowel

---

[1]) Dionysius' meening wordt met goedkeuring aangehaald door Theodorus Peltanus S. J., *De purgatorio liber unus*, cap. XII. Coloniae (1576).

[2]) „Ut aquae seu tinctioni in aqua et unctioni ac sacramentalibus verbis."

[3]) *Dial.* libr. IV.

[4]) *Sup. Genes.*

[5]) 4 *Lib.*

[6]) *De ord. creat.*

Digitized by Google

als der daemonen op zoodanige wijze aan lichamelijk vuur kunnen verbinden, dat zij de indrukken daarvan in zich opnemen?

Wij volgen thands onze schrijvers waar zij de straffen onderling vergelijken. Zoo vinden wij vooreerst een vergelijking der helsche straffen, wel niet van de een met de andere, maar van de twee soorten waarin de straf verdeeld kan worden, van de „poena sensus" en de „poena damni." Hoe fel onze auteurs de eerste ook schatten, zoodat zij nauwelijks woorden of beelden kunnen vinden schrikkelijk genoeg om hare hevigheid aan te duiden, toch achten zij de laatste nog veel zwaarder.[1] Daartoe beroepen beiden zich op een verklaring van Chrysostomus.[2] „Er zijn eenige dwazen, die meenen dat het genoeg is, wanneer zij aan de voelbare straffen („supplicia sensibilia") der hel ontsnappen. Maar ik acht van alle straf de zwaarste verdreven te worden van het aangezicht Gods en beroofd te worden van het zalig genot daarvan. — Zoo gij mij duizend helsche verblijven voorstelt, dan tel ik die niet zooveel en vrees ik die niet zoo zeer als verdreven te worden van de vreugde, die het samenzijn met Hem oplevert, en door mijn schepper gehaat te zijn. Vreeselijk is de hel, vreeselijk is het vertoornde aangezicht des oppersten rechters, maar alle vrees wordt overtroffen door de eeuwige verwijdering van de allerzaligste triniteit."

Bleek ons reeds bij de opnoeming der helsche straffen dat zij veel zwaarder zijn dan de aardsche, dit wordt door onze schrijvers uitdrukkelijk verkondigd. „De minste straf der hel," zegt Dionysius,[3] „is zwaarder dan de grootste straf dezer aarde." De reden hiervan is dat zij zuiver genoemd moeten worden, dat is dat zij zonder hoop, zonder troost, en niet tot nut zijn.[4] Een vergelijking der helsche en

---

1) *Mem.* Art. 45; *Dial.* Art. 15; *Cord.* p. 11v; 28v; 29r.
2) *De reparat. lapsi.*
3) *Mem.* Art. 46.
4) *Mem.* Art. 44.

aardsche straffen moet vooral door hen gemaakt worden, die hier op aarde niet eens den steek van een vlooi kunnen verdragen.[1] Vele voorbeelden dier vergelijking geeft zoo wel het *Cordiale* als het *Memoriale* op, waarvan wij straks eenige bijbrengen zullen.

Een derde vergelijking der straffen, bij Dionysius te vinden, is die van de aardsche met de pijnen des vagevuurs. Volgens Thomas is de minste straf van het vagevuur zwaarder dan de grootste hier op aarde. Bonaventura legt dit zoo uit, dat de minste pijn des vagevuurs heviger is dan de minste dezer wereld. Dit gevoelen van Bonaventura wordt door hen vooral aangenomen, die beweren dat de straf in het vagevuur allengs vermindert, naarmate de loutering ten einde spoedt, de ziel volmaakter wordt. Dionysius echter staat, ook omdat hij leert, dat de zielen in het vagevuur in onzekerheid verkeeren omtrent haar redding, aan Thomas' zijde. Als de Frater, in den *Dialogus*,[2] vraagt waarom het uitstellen van het aanschouwen Gods, de „poena damni" van het vagevuur, zoo groote smart veroorzaakt, daar toch de ziel de deugd des gedulds behoudt en dus van den nood een deugd kan maken, dan wil Dionysius dat men zich maar aan dat geloof houde, ook al ziet men de reden daarvan niet in. Dat de minste straf van het vagevuur zwaarder is dan de grootste op aarde verklaart Dionysius op de volgende wijze. Als God kastijdt, dan ziet Hij niet zoo zeer op de straf zelve, als wel op den wil des lijders. Wie hier op aarde zich een kastijding oplegt voor zijn zonden, die legt zich vrijwillig een straf op. Maar in het vagevuur zijn de straffen niet absoluut-, maar slechts voorwaardelijk-vrijwillig (evenals de mensch, die liever gezond is dan krank, de ziekte verdraagt, die hem van God gezonden wordt, en toch gaarne daarvan bevrijd is) en daardoor zwaarder dan die op aarde. De „poena damni" van het vagevuur is ook

---

[1]) *Mem.* Art. 41.
[2]) *Dial.* Art. 14, 15, 32.

Digitized by Google

zwaarder dan die van den „limbus patrum." De eerste nam haren oorsprong uit persoonlijke schuld, de andere uit het „peccatum originale." De bewoners van het eerstgenoemde verblijf verkeeren in onzekerheid omtrent hun redding, die van het laatste genieten eenige verlichting en vergoeding, naardien zij vertroost worden door de hoop op spoedige verlossing en zich daarin verheugen.

Het doel waarmede over het derde uiterste werd geschreven is hetzelfde dat aanleiding gaf tot de bespreking van dood en oordeel, namelijk om den mensch terug te brengen van den weg des verderfs. Daartoe is de overdenking van hel en vagevuur, en van de straffen in beide plaatsen, even geschikt als iets bitters om het kind van de borst der voedster te houden. [1] Van de talrijke voorbeelden, die Dionysius en Van Vliederhoven opgeven, deelen wij enkele mede. Sommige menschen hebben vromelijk geleefd nadat zij de pijnen van hel en vagevuur hadden overdacht, andere nadat zij ze hadden aanschouwd. Eens leefden er eenige jongelingen, edel van geslachte, die het kloosterleven waren ingetreden. Valsche vrienden trachtten hen daarvan terug te brengen. Onder meer hielden zij hun voor oogen dat zij, zorgvuldig opgevoed, de strengheid des kloosters niet zouden kunnen verdragen. Doch toen sprak een der jongelingen: „Zoo de strenge tucht van het monnikenleven mij te zwaar valt, hoe zal ik dan de helsche straffen kunnen verdragen?" en de tweede zeide: „juist omdat ik zorgvuldig ben opgevoed, wil ik liever voor God deze matige strengheid verduren, dan om mijn aardsch leven onvergelijkelijk strenger gestraft worden," terwijl de derde sprak: „wat ik door eigen kracht niet kan dragen, dat zal ik door Gods hulpe vroolijk volbrengen." [2] Een ander voorbeeld hoe de gedachte aan de helsche pijn van zonde trekt, zien wij in zekeren Fulco van Marseille, die een uitstekend potsenmaker was. Op zekeren dag begon

---

[1]) *Cord.* p. 47[v]. *Mem.* Art. 46.
[2]) *Mem.* Art. 41. *Cord.* p. 43[v].

Digitized by Google

hij de eeuwigheid der helsche straffen te overdenken en vraagde hij zich zelven af of hij die zou kunnen verdragen, terwijl het hem onmogelijk zou zijn voortdurend in een zacht bed te liggen. Hij begaf de wereld en werd monnik. Later, een man van groote heiligheid geworden, bekleedde hij den bisschopszetel te Toulouse. [1] Trekt alzoo de gedachte aan de pijnen der hel van zonde af, er zijn voorbeelden van dat hetzelfde gevolg veroorzaakt werd door de aanschouwing dier straffen. Volgens Gregorius [2] stierf ergens in Ierland zeker monnik, Petrus genaamd. Hij zag de ontelbare pijnen en plaatsen des vuurs. Er kwam tot hem iemand, in het wit gekleed, die tot hem sprak: keer terug, en bedenk hoe gij leven moet. Hij ontwaakte van den droom des doods, en al had zijn tong gezwegen, dan zou toch de strenge poenitentie, die hij gedurende het overige van zijn leven deed, bewezen hebben dat hij de eeuwige straffen had aanschouwd. [3] Beda [4] verhaalt van een zeker ridder, [5] die gestorven was en door God uit den dood weder opgewekt, dat hij, wegens hetgeen hij gezien had in de hel, naar een woeste plaats vluchtte en zich een cel bouwde naast een rivier. Dikwijls wierp hij zich, gekleed en wel, in het water en bleef hij zoo lang daarin totdat zijn kleederen hem aan het lichaam waren vastgevrozen. Terstond daarop stortte hij zich ter heviger kwelling in een zeer heet bad. Wanneer men hem wegens deze handelwijze berispte en naar de reden daarvoor vraagde, dan antwoordde hij: „hadt gij gezien wat ik heb aanschouwd, gij zoudt nog veel erger dingen doen.” [6] Een laatste, maar zeker niet het minst krachtige, voorbeeld ont-

---

1) *Cord.* p. 47r. *Mem.* Art. 41.

2) *Quart. libr. Dial*,

3) *Cord.* p. 43v. *Mem.* Art. 46. *Dial.* Art. 20.

4) *Hist. eccl. gent. Angl.* V: 13.

5) Drithelm heet de monnik wien Beda in het voorgaande cap. vermeldt. Het *Cordiale* beweert dat hij ongeveer 806 (!) is gestorven, Beda daarentegen plaatst hem omstreeks het jaar 696.

6) *Mem.* Art. 46. *Cord.* p. 45r.

Digitized by Google

leenen wij aan hetgeen bij Dionysius gevonden wordt over het leven van Christina de wonderbare. [1] Dionysius heeft de kennis daarvan te danken aan een werkjen, dat zeker monnik der predikorde, die ook het *Liber apum* had vervaardigd, heeft geschreven, [2] aan een getuigenis van Jacobus bisschop van Aco, [3] en aan hetgeen hij zelf op jeugdigen leeftijd vernomen heeft van knapen die aan Christina verwant waren. Christina nu werd te St. Truije, of in een dorpjen Brustem in de nabijheid dier stad, in de dioecese Luik, geboren en stierf volgens haren levensbeschrijver in het jaar 1224. [4] Reeds in hare jeugd is zij gestorven, maar toen de mis voor de rust harer ziel werd gelezen, heeft zij terstond van haar legerstede zich opgericht, zweefde zij vlug als een vogel omhoog, en zette zij zich neder op een balk in het kerkgebouw. Allen, die in het heiligdom aanwezig

---

1) *Mem.* Art. 50; *Dial.* Art. 10, 33.

2) De schrijver van het *Bijenboek* zoowel als van het *Leven van Christina de wonderbare* is Thomas van Cantimpré, die in 1263 stierf. Zijn leven van Christina werd uitgegeven door Surius in de *Vitt. SS.*, 23 Juni en in de *Acta Sanct.* der Bollandisten, 24 Juli, V, p. 650—660. Men zie Pothast, *Bibl. hist. med. aev.*, S. 651. Naar het latijn werd een leven van Christina in dietsche rijmen bewerkt door den Minderbroeder Geraert, dat uitgegeven werd door J. H. Bormans, Gent 1850, en in de *Dietsche Warande* III en IV. Men zie Van Vloten, *Beknopte gesch. der Ned. lett.*, 1865, blz. 135. Wie lust heeft een roomsch-katholieke beschouwing uit onze dagen over Christina te lezen, verg. Görres, *die Christ. Mystik*, Th. II, S. 405, 530, 565; III, S. 488 ff.

3) Jacobus van Aco = Jac. de Vitriaco, bisschop van Acco (Ptolemais), beroemd schrijver. Zie Fabricius, a. w. IV, p. 56 ss.

4) Trithemius, *Cat. ill. vir.*, i. v. Thomas Cantimprat. noemt Christina: „Christiana sancta mulier in Hispania." Dit laatste is ongetwijfeld een schrijf- of drukfout voor Hasbania, waarin St. Truije lag. Labitte plaatst in zijn opstel *La divine comédie avant Dante*, gedrukt vóór een fransche vertal. van Dantes werk (Paris, Charpentier, 1856), deze geschiedenis van Christina in den loop der derde eeuw. Hij beroept zich op *Acta Sanct.*, 21 Aug. p. 259 sqq. Dáár is echter niets van haar te vinden. De *Acta Sanct.* op 24 Juli en Surius noemen het boven opgegeven sterfjaar.

Digitized by Google

waren, vloden. Slechts de priester en haar oudste zuster bleven in den tempel. Toen de dienst geëindigd was, daalde zij, door den priester daartoe bezworen, van haar zitplaats af en heeft zij op de vragen harer vrienden, wat toch aan haar was geschied, het volgende geantwoord. „Terstond nadat ik gestorven was, hebben engelen mijne ziel naar een vreeselijke plaats gebracht, waar ik onuitsprekelijke pijnigingen zag. Ik hield die plaats voor de hel, maar het was, zoo als de engelen mij zeiden, het vagevuur. Later heb ik ook de hel aanschouwd en daarna het paradijs, waar mij de Heer getoond werd. Dit gaf mij groote vreugde, want ik meende altijd daar te zullen blijven. De Heer echter liet mij kiezen om òf daar bij hem te vertoeven, òf in het lichaam weder te keeren en eerst later tot hem te komen, wanneer ik door werken der boetvaardigheid voldoening gegeven zal hebben voor alle lijdende zielen, die ik in het vagevuur heb aanschouwd, en den levenden tot stichting geweest zal zijn. Dit laatste nu heb ik als mijn deel verkozen. De Heer wenschte mij geluk met mijne keuze en toen is mijne ziel tot het lichaam teruggekeerd. Gij moet derhalve niet ontroerd zijn over de verwonderlijke dingen, die gij in mij zult aanschouwen." Sinds ontvlood Christina de menschen, vooral omdat zij hevige aandoeningen ondervond door den stank, die van hun zonden uitging. Dikwijls zweefde zij op de toppen der boomen of op de spitsen van kerken en torens. Hare bloedverwanten, die meenden dat zij van den duivel bezeten was, sloten haar op en weigerden haar spijze, maar op haar gebed tot God vloeide melk uit hare maagdelijke borsten, waarmede zij zich voedde. Zij wierp zich in brandende fornuizen en, ofschoon de pijn haar vreeselijke kreten afperste, het deerde haar niet. Dikwerf hield zij het een of ander lichaamsdeel zoolang te midden van vuur, dat het volgens den loop der natuur tot asch verbrand moest zijn. Zij stond tot aan de heupen toe in ketels vol kokend water, daarmede begoot zij het bovenste gedeelte haars lichaams, terwijl zij kermde als een vrouw in barensnood. Somtijds

Digitized by Google

bleef zij zes dagen aaneen onder het ijs, stond zij des winters onder het rad van een molen, zoodat het water haar op het hoofd stortte, wierp zij zich op die raderen, wanneer zij in beweging waren, zonder dat haar lichaam daardoor eenige schade leed, ofschoon zij evenals andere menschen pijn daarvan gevoelde. Op het rad der veroordeelden boog zij vaak hare armen en beenen, maar zij werden daardoor niet gebroken. Zij hing zich op midden tusschen roovers, die men met de koord gestraft had, en in dien toestand bleef zij twee of drie dagen. In graven verborg zij zich om de zonden der menschen te beweenen. Midden in den nacht rees zij op en wist zij alle honden van St. Truije bijeen te roepen. Dan deed zij zich door deze dwars door doornen en distelen heen jagen, maar stroomde daarbij ook haar bloed, van kwetsuren was den volgenden dag geen spoor bij haar te ontdekken. Dikwijls, wanneer zij in gebed en contemplatie verkeerde, ontbrandde zij in zoo groote liefde tot God, dat haar lichaam vloeibaar werd als was, in een bolvormige gedaante veranderd werd, terwijl het later zijn gewonen vorm weder aannam. Heeft deze heilige, onschuldige en bewonderenswaardige Christina zoo vele ongehoorde straffen willen lijden gedurende haar leven, ten einde voor anderen de pijnen des vagevuurs te verlichten, dan blijkt daaruit voorzeker hoe hevig deze laatste zijn. Wanneer de Frater aan Dionysius vraagt, of deze, „die een scherp verstand bezit en in de philosophische wetenschappen ervaren is," aan dat alles geloof hecht, dan antwoordt Dionysius, dat wie zich vermeet de zaken des geloofs of geloofwaardige dingen met zijn verstand te beoordeelen, zich zeker in weinig scherpte van oordeel en in luttel wijsheid mag verheugen, dan verklaart hij dat hij vast aan dat alles gelooft om Christinas biograaf, om de getuigenissen die deze bijbrengt, omdat hij zelf vaak heeft vertoefd in de stad waar haar lichaam aan den schoot der aarde is toevertrouwd, en omdat hij dikwijls door scholieren, aan haar verwant, dit alles heeft hooren verhalen, toen hij nog te St. Truije ter schole ging.

Digitized by Google

IV. Hemel.

In den *Dialogus* [1] deelt Dionysius een visioen mede van zekeren ridder, dat door hem aan Gregorius (*Dial. lib.* 4.) werd ontleend. Die ridder verhaalde dat hij in het vagevuur een brug had aanschouwd, die over een donkeren stroom, met nevelen bedekt, leidde. Toen hij die brug overgetrokken was, zag hij een landstreek van liefelijk groenende weiden, versierd met welriekende bloemen. Daar aanschouwde men vergaderingen, konventikels, van menschen in witte kleederen gehuld, en zoo groot was aldaar de geur der liefelijkheid, dat allen, die daar woonden en rondwandelden, er door genezen werden. Daar waren alle woningen vol van licht en daar werd een huis gebouwd, wonderschoon, welks muren van goud schenen te zijn. Wien het toebehoorde, wist de ridder niet.

Nadat Tondalus, volgens het verhaal aangaande zijn visioen, [2] de straffen des vagevuurs en der hel had aanschouwd, kwam hij met den engel, die hem geleidde, tot een poort. Deze binnengetreden, zagen zij een zeer schoon, zeer geurig veld, met bloemen als bezaaid, schitterend en liefelijk, waarop zich een ontelbare menigte van zielen, van beiderlei geslachte, bevond. De nacht was in die streken onbekend, nooit ging de zon daar onder, en op die velden werd de fontein des levenden waters gevonden. Toen Tondalus den engel vraagde welke verblijfplaats der zielen dit toch wel was, antwoordde deze hem: „hier wonen die goed, maar toch nog niet volkomen zijn; wel zijn zij van straffen bevrijd, doch zij verdienen nog niet met de heiligen vereenigd te worden.”

Volgens het verhaal omtrent het visioen van den engelschen monnik, [3] verschafte een heerlijk licht, een zoete geur en een vlakte, bloemrijk als in den lentetijd, den monnik en

---

1) *Dial.* Art. 20.
2) *Dial.* Art. 21.
3) *Dial.* Art. 23.

Digitized by Google

zijnen gids, den heiligen Nicolaas een ongeloofelijke vreugde. Aldaar zagen zij een ontelbare menigte zielen, die zich, nu hun straftijd geëindigd was, in een gelukkige rust vermeiden. In het eerste gedeelte dezer vlakte droegen de zielen lichtkleurige kleederen. Wel was aan hare gewaden niets donkers of geen smet te ontdekken, maar toch waren zij nog niet geheel schitterend, toch bezaten zij slechts een mindere gratie van witheid. Midden op het veld aanbaden zalige geesten het mysterie des kruises. Daar scheen hun verlosser aan het kruis te hangen en dit gaf allen onmetelijke vreugde. „O, ontferming des zaligmakers! die zich verwaardigt om, wat hij eenmaal voelbaar in het vleesch geleden heeft, nu in het paradijs, onvoelbaar, in de verbeelding, voor te stellen." Na een groot uur eindigde dit schouwspel en keerden alle zielen tot hare vorige plaatsen weder.

Het verblijf dat in deze drie verhalen bedoeld wordt is, volgens Dionysius, [1] niet de hemel, naar het *aardsche paradijs*. Nog duidelijker leert ons dit de legende van St. Patricks vagevuur. [2] Ridder Egneius gaat over de gladde en smalle brug, die de oevers van een breeden en stinkenden, met zwavelvlammen als bedekten, stroom verbindt, tot een grooten en hoogen muur, van verwonderlijke schoonheid en onvergelijkelijke bouworde. In dien muur was een poort, uit eelgesteenten en kostbare metalen vervaardigd. Een zeer groote processie trok door die poort den ridder te gemoet, met kruisen en banieren, met waskaarsen en palmtakken. Zij bracht hem, onder groote eerbewijzing en liefelijk koorgezang, binnen den muur. Toen naderden twee aartsbisschoppen tot hem, die met hem spraken. „Deze landstreek," zeiden zij, „is het aardsche paradijs, waaruit Adam wegens zijn zonde verdreven is; wij allen zijn door de plaatsen der pijniging heen tot deze rust gekomen. Herwaarts zullen eenmaal allen komen, die gij in het vagevuur hebt aan-

[1]) *Dial.* Art. 31.
[2]) *Dial.* Art. 24.

Digitized by Google

schouwd, doch eerst wanneer zij daar gelouterd zijn. Hoelang hij hier vertoeven zal, geen onzer weet het. En ofschoon wij thands van alle zondesmet bevrijd zijn, toch zijn wij nog niet waardig om tot de hoogere vreugde der heiligen opteklimmen. Dagelijks vermindert ons gezelschap in aantal en neemt het toe, want dagelijks klimmen eenigen onzer tot het aardsche paradijs op, en komen weer anderen uit de pijnen des vagevuurs tot ons." Daarop namen zij den ridder bij de hand, leidden hem op een hoogen berg en toonden hem van daar de poort van het hemelsche paradijs.

De vraag, door den Frater opgeworpen, of de zielen, na in het vagevuur gereinigd te zijn, eerst in het aardsche paradijs of terstond in het hemelsche komen, wordt door Dionysius uitvoerig besproken. [1] De zielen, zegt hij, treden uit het vagevuur terstond den hemel binnen, tenzij de visioenen het tegendeel beweren. Hij weet wel dat men hem zal bespotten, omdat hij het niet waagt in deze zaak iets te beslissen. De geleerden, die gelooven dat de ziel, het vagevuur verlaten hebbende, terstond in den hemel komt, kunnen gelijk hebben, maar, zoolang de kerk hierin geen uitspraak heeft gedaan, aarzelt Dionysius de bovenvermelde visioenen voor „phantastisch" te verklaren. Hij zal alleen de bewijzen voor en tegen het bestaan van een aardsch paradijs als verblijfplaats der zielen aanvoeren. Inderdaad het ontbreekt niet aan krachtige, noch geloofwaardige bewijzen voor het gevoelen, dat de ziel, uit het vagevuur verlost, onmiddelijk den hemel bereikt. Noch Thomas Aquinas, noch Albertus Magnus, noch Bonaventura, noch Alexander Halesius, noch een der overige vaders of doctoren der scholastieke wetenschap schijnen het aardsche paradijs onder de verblijven der zielen op te tellen. Zelfs bestrijdt Thomas [2] het bestaan daarvan als zoodanig uit de wet der

[1]) *Dial.* Art. 30—32.
[2]) *Sup. Quart.*

aantrekkingskracht: „Gelijk lichte dingen," zegt hij, „door hunne lichtheid terstond omhoog worden gedreven, tenzij zij door iets anders daarin belet worden, zoo verwerven de zielen, verlost van de boeien des vleesches, terstond haar loon of de zaligheid, tenzij haar iets belemmert, de zonde namelijk, waarvan zij gelouterd moeten worden. Is die zonde door reiniging in het vagevuur verdwenen, dan is de ziel wederom vrij, en vliegt zij dus, door niets bezwaard, ten hemel." Ook Thomas van Erford geeft in zijn *Compendium* vele redenen op waarom de ziel uit het vagevuur terstond in den hemel komt. Na de loutering is er vooreerst niets, wat de ziel van de glorie vervreemdt;[1] zij verdient dus met deze vereenigd te worden. Daarenboven, de deur des hemels staat open en niets verhindert derhalve de ziel daar binnen te treden. Ook straft God niet tweemaal voor hetzelfde misdrijf. Wanneer derhalve iemand in de straffen des vuurs reeds voldoening heeft gegeven voor zijne zonden, dan dient hij niet op nieuw gekastijd te worden door het uitstellen der belooning. Zijn er dus vele bewijzen te vinden, op grond waarvan men het bestaan van een aardsch paradijs als verblijfplaats der zielen kan bestrijden, het ontbreekt ook niet aan zoodanige, die daarvoor pleiten kunnen. Vooreerst wordt het vermeld in de visioenen van den engelschen monnik, van Tondalus, in dat bij Gregorius gevonden, in de legende van het vagevuur van den heiligen Patricius. Der heilige Mechtelde[2] werd in een gezicht het aardsche paradijs getoond, waar wegens het uitstellen der glorie nog smart en rouw heerschen en elk der bewoners een worm met zich in het harte draagt. Al verheugen dezen zich, dat zij de voelbare straffen des vagevuurs zijn ontkomen en zeker zijn hun eeuwig heil spoedig te zullen verwerven, toch is hun vreugde nog met droefheid vermengd, omdat

[1]) „Dissimilitudo ad gloriam."

[2]) Over Mechtelde en hare openbaringen zie men W. Moll, *De boekerij van het St. Barbaraklooster te Delft*, in het *Kerkhist. Archief*, IV, bl. 251.

Digitized by Google

die glorie hun deel nog niet is en door de gedachte aan een op aarde niet ernstig genoeg doorgebracht leven. Volgens de *Revelatiën* der h. Brigitta heeft een engel aan deze verhaald, dat er, gelijk wij boven reeds zagen, drie plaatsen des vagevuurs zijn, een boven de hel, waarin de zwaarste straf wordt voltrokken, een tweede boven de eerste gelegen, waar alleen „gebrek der krachten" heerscht, de derde boven de tweede, waar alleen de begeerte gevoeld wordt om tot God te komen. Ook de legenden van St. Dorothea [1] en van St. Thomas, den apostel, [2] schijnen het bestaan van een aardsch paradijs als verblijf der zielen te leeren. Nu is ook de leer van Dionysius Areopagita, dat men van het eene uiterste niet tot het andere geraakt, tenzij men door iets gaat, wat midden in ligt. De straf in het vagevuur, „poena sensus" zoowel als „poena damni," is zoo groot, dat het waarschijnlijk is dat men van het vagevuur niet terstond opgaat naar den hemel, maar dat de weg derwaarts door het aardsche paradijs loopt, of door een andere plaats, waar alleen de „poena damni" heerscht. Staat dus tegenover het gevoelen der doctoren de uitspraak in de verhalen aangaande bovengenoemde visioenen, Dionysius aarzelt zich voor of tegen een van beiden te verklaren. Zoo het mogelijk mocht zijn beide in overeenstemming te brengen, dan laat hij dit gaarne aan ervarener mannen over. De kerk beslisse. Dat dunkt hem het veiligst.

Wij zullen thands zien welke voorstellingen men zich van den hemel vormde. De uitspraken, die wij aangaande dit verblijf bij onze auteurs aantreffen, zijn minder stellig dan die over de hel bijv. of over het oordeel; vaak bestaat alles, wat zij van den hemel weten te melden, slechts in enkele uitroepingen over zijn schoonheid.

Wat den naam des hemels betreft, deze is bij Van Vlie-

---

[1]) De legende van St. Dorothea vindt men in de *Aurea legenda*, edid. Graesse, Leipzig, 1850, p. 910.

[2]) De legende van St. Thomas in de *Aurea legenda*, p. 32.

Digitized by Google

derhoven en Dionysius de gewone. „Coelum," „regnum coelorum," soms naar zijn uitwendige gedaante „coelum empyreum," paradysus," soms naar zijn bewoners „patria electorum," soms naar een zijner eigenschappen „regnum omnium seculorum." [1]

De hemel wordt nader omschreven als een „coelum empyreum" en zoo genoemd, „niet naar de warmte, maar naar den glans, die alle hemelsche orden en wentelende hemelen omvat, en die de samenvatting is van al het geschapene, zichtbaar en onzichtbaar." De hemel is „zeer hoog gelegen, zeer groot van omvang, van nature zeer zuiver, van licht zeer schitterend, geschikt om veel te bevatten," hij is „een deksel der geheele wereld." [2] Volgens het verhaal aangaande het visioen van Tondalus is de hemel in afdeelingen gesplitst. [3] De engel en de ziel van dien ridder kwamen uit het aardsche paradijs, door een hoogen muur, tot een plaats vol liefelijken geur, waar vrome leeken hun verblijf hielden. Daarna zagen zij een muur, zoo hoog als de eerste, uit zuiver goud vervaardigd. Daarachter waren zetels van goud en eelgesteente, met prachtige zijde bekleed. Te dier plaatse vertoeven degenen, die op deze aarde hun leven in onthouding hebben doorgebracht. Vervolgens zagen zij een muur, in hoogte, schoonheid en glans ongelijk aan allen, vervaardigd uit allerlei kostbare steenen, waarvan goud het cement was. Op dezen muur geklommen, aanschouwden zij de negen koren der engelen, alle glorie te voren door hen bezichtigd en de geheele wereld. „Staande en zich niet omwendende zagen zij van uit dezelfde plaats, als onder één zonnestraal alles, zoowel wat vóór als wat achter hen lag." De engelsche monnik zag in zijn visioen, [4] na het aardsche paradijs verlaten te hebben, een muur als van kristal, wiens

---

[1]) *Mem.* Art. 68.
[2]) *Mem.* Art. 65: „Totius mundi speciosissimum operimentum."
[3]) *Dial.* Art. 21.
[4]) *Dial.* Art. 23.

Digitized by Google

hoogte noch lengte hij met het oog meten kon. Door een luisterrijke poort binnengetreden, aanschouwde hij een verrukkelijken glans en den zaligmaker op zijn troon. Toch was dit nog niet de plaats, waar men God ziet van aangezicht tot aangezicht. Daarheen moest men nog hooger opklimmen. ..

Op de vraag: waar is de hemel? zouden zonder twijfel onze auteurs geantwoord hebben door omhoog te wijzen. Volgens hen toch zullen op den jongsten dag, na de uitspraak van het vonnis, de verdoemden ter helle nederdalen en de gezaligden opklimmen ten hemel. Hiermede stemt ook overeen dat Dionysius, gelijk wij boven zagen, den hemel een deksel der geheele wereld noemt, ofschoon het hem ook niet aan een meer geestelijke opvatting ontbreekt, waar hij, zoo als wij ook reeds te voren hebben gezien, den hemel beschouwt als de samenvatting van al het geschapene. Volgens zijn meer zinnelijke voorstelling (men zie het hier boven aangehaalde uit de visioenen) komt men uit de hel, die in het midden der aarde ligt, door het vagevuur tot het aardsche paradijs, en van daar naar den hemel. Het aardsche paradijs moet dienovereenkomstig ergens op de bewoonde aarde gevonden worden.

Wij wenden nu onzen blik naar de bewoners des hemels. Behalve de glorieuze triniteit en de maagd Maria zijn daar in de eerste plaats engelen, en wel in zoo onberekenbaar aantal als ons bij de beschouwing des oordeels gebleken is. Verder worden in den hemel gevonden alle apostelen, profeten, patriarchen, martelaren, belijders, maagden, anachoreten, eremieten, personen die tot den monnikstand behooren,[1] van beiderlei geslachte, uitverkoren kindekens en alle overige heiligen. Die allen maken te zamen de ééne, volmaakte, triomfeerende kerk uit. Uit de koren der engelen zijn sommigen gevallen, God heeft eenige uitverkorenen aangewezen om hun plaats te vervullen. Maar dit is niet het eenige

[1]) *Mem.* Art. 63: „Religiosas personas."

Digitized by Google

doel waartoe de mensch werd geschapen. Hij is het ook ter aanvulling van de orde des heelals en om, als geestelijk en stoffelijk wezen tegelijk, den schepper te prijzen.[1] In het hemelsche gezelschap heerscht onderlinge liefde, mededeelzaamheid, onverstoorbare eendracht, schoonheid en glans, want elk hunner is onbesmet, bezit de volheid der deugden en de volmaaktheid der liefde; daar wordt zeer wijze en voortreffelijke orde en regelmaat aangetroffen, elk hunner toch is daar geplaatst naar zijne verdiensten en heiligheid; daar aanschouwt men den hoogsten adel, omdat allen zijn zonen en dochteren Gods, koningen en koninginnen, erfgenamen Gods en medeërfgenamen van Christus. Wat den uitwendigen toestand der hemelbewoners betreft, zij genieten allen een eeuwige jeugd, want naar men verhaalt, hebben allen den ouderdom van dertig jaar bereikt of den leeftijd van Christus, toen deze stierf. Het verschil in sekse blijft bestaan, maar het zinnelijk genot houdt op. De lichamen der gezaligden zijn ontdaan van al wat hen hier op aarde bezwaarde, zij zijn aan de zielen onderworpen, zeer licht, en hebben behoefte aan voedsel noch aan slaap.[2] De zaligen dragen een dubbel kleed, dat is het geluk en de glorie van lichaam en ziel,[3] van witte stof vervaardigd, een kroon, van zuiver goud en kostbare steenen,[4] op hun hoofd, terwijl martelaren en maagden zich daarenboven verheugen in het bezit van een aureool. Hunne woningen zijn uit licht geweven.[5] De staat, dien de heiligen vormen, heet Christianopolis. Aan het hoofd daarvan heerscht een keizer en koning, de God der Goden. Engelen zijn Zijn staatsdienaren („ministri”). Verder is het bestuur opgedragen aan een senaat, saamgesteld voor de eene helft uit profeten, voor de andere uit apostelen. Eén taal slechts hoort men aldaar

---

1) *Mem.* Art. 56.
2) *Mem.* Art. 65.
3) *Mem.* Art. 62.
4) *Mem.* Art. 62.
5) *Mem.* Art. 68.

Digitized by Google

spreken, namelijk eeuwigen lof. In het midden der zaligen staat een bewonderenswaardig man, David. In zijn hand houdt hij het tiensnarig instrument en hij spoort de gezaligden aan tot zingen: „Prijst den Heer uit den hemel, prijst Hem in de hoogte, prijst Hem, al gij Zijne engelen, prijst Hem! al gij Zijne krachten." [1] Ja het *Cordiale* weet zelfs te verhalen naar welke wijze of in welken toonaard het gezang der zaligen weerklinken zal. [2]

In de hel wordt spijze genoten, zonder dat men daardoor voedsel erlangt. Ook in den hemel vindt een spijziging plaats, die wel is waar geestelijk genaamd moet worden, maar grof-zinnelijk wordt beschreven. Het *Cordiale* [3] verhaalt hoe God zich omgorden zal om de gasten, die aanliggen, te dienen, en hoe deze dronken zullen worden van genot. Volgens het *Memoriale* [4] wordt deze spijziging terecht een maaltijd en niet een ontbijt genoemd, omdat zij de laatste en na haar geene andere meer zijn zal. Zij draagt ook den naam van den maaltijd des lams en van het bruiloftsmaal des lams, omdat in den hemel de kerk voor eeuwig met Gods zoon verloofd wordt. Zij duurt eeuwig. Ofschoon zij vooral aan Christus toegeschreven is, zal zij echter geschieden door de geheele triniteit, omdat in deze één godheid, dezelfde kennis en onverdeelde werking naar buiten is. Aan dezen maaltijd zal God de vader als beste gerecht een heldere kennis van zich zelven verschaffen, door niet alleen Zijn godheid te vertoonen, maar ook Zijn vaderlijke

1) *Mem.* Art. 68.

2) *Cord.* p. 61v.: „O, quam laetabunde, quam suaviter et praeclare tunc canet in Dlasol (MSS. delasol of dlasol): qui in gama ut flevit et a re." De plaats is voor mij onverstaanbaar.

3) *Cord.* p. 59v.: „Tunc enim praecinget se et faciet illos discumbere et transiens ministrabit illis ferculum suae gloriae. — O, deus aeterne, quam dulciter et plene tunc fideles tui inebriantur ab ubertate domus tuae et torrente voluptatis tuae."

4) *Mem.* Art. 60.

Digitized by Google

vruchtbaarheid en Zijn werking naar binnen, [1] waardoor Hij, namelijk door zich zelven te begrijpen, [2] eeuwiglijk en onveranderlijk den zoon genereert. Het tweede gerecht, door God den vader aangeboden, is een openbaring en verlichting, waardoor Hij den zaligen Zijn immanente vruchtbaarheid te aanschouwen geeft, namelijk op welke wijze de geest van Hem uitgaat. God de vader geeft als derde gerecht een openbaring der liefde, waarmede Hij het menschelijk geslacht zoo zeer heeft liefgehad, dat Hij Zijnen ééngeboren zoon in de wereld heeft gezonden. Bij dezen maaltijd verschaft God de zoon aan de gezaligden als eerste gerecht een zuivere kennis van de wijze, waarop Hij eeuwig gegenereerd wordt door den vader, en tevens „consubstantialis et coaequalis" met dezen is; als tweede gerecht geeft Hij hun te verstaan, hoe de h. geest zoowel van Hem als van den vader uitgaat; als derde gerecht een openbaring van het mysterie Zijner incarnatie en Zijner roemvolle menschheid. Als eerste gerecht toont God de h. geest, hoe Hij eeuwig van vader en zoon uitgaat en echter „consubstantialis et coaequalis" met beiden is. Hij verschaft als tweede gerecht een alleraangenaamste kennis der triniteit, en van de wijze, waarop deze drie aanbiddelijke, eeuwige en ongeschapene personen elkander eeuwig aanschouwen en beminnen. Den zaligen openbaart Hij als derde gerecht al Zijn liefde, Zijn waardigheid en weldadigheid, en hoe Hij, door hun Zijne gaven te verleenen, over hen wordt uitgestort. Daar nu het aanschouwen der zaligen groote en eigenaardige vreugde verschaft en de ziel voedt, zijn er aan den hemelschen disch evenveel gerechten, als de zaligen inzichten hebben aangaande zich zelven, aangaande God en het heil hun toegestaan. Bij den maaltijd zit Christus op de eerste plaats, omdat hij godmensch en middelaar der menschen is. Naar zijn menschheid wordt hij gevoed door de

---

[1]) „Actio ad intra."
[2]) „Seipsum intelligendo."

Digitized by Google

aanbiddelijke drievuldigheid. Onmiddelijk naast Christus is zijn moeder gezeten, de allerheiligste maagd Maria, boven alle rangen der engelsche geesten [1] verheven. Overigens is elk der heiligen zeer gepast aan den disch geplaatst, overeenkomstig zijn waardigheid en den graad zijner verdiensten.

Wanneer Van Vliederhoven de vreugde des hemels beschrijven zal, bekent hij volmondig zijn onmacht dit naar eisch te doen. „Over die onbegrijpelijke glorie," zegt hij, [2] „wat zal ik, arme van geest, daarover kunnen spreken! Want geen oog heeft gezien, geen oor heeft gehoord, in geen hart des menschen is ooit opgekomen, wat God dengenen, die Hem liefhebben, bereid heeft. Voorwaar, stamelend, evenals een blindgeborene over de kleuren zich uit, zal ik, niet vertrouwende op mijn eigen gevoel, maar met vele getuigenissen der schriften, daarover eenige weinige woorden spreken." Zich vasthoudend aan een gezegde van Augustinus, kan hij op de vraag: wat wordt er in den hemel gevonden? niets antwoorden dan: „daar is al wat goed is, en al wat kwaad is, is daar niet." [3] Volgens Bernardus is daar rust na den arbeid, vrede, geen angst voor de vijanden, liefelijkheid wegens de nieuwheid; daar is men onbezorgd voor de eeuwigheid; daar is zoetheid wegens het aanschouwen Gods. [4] Evenals — wij hebben het boven gezien — de verdoemden op den dag des oordeels aan alle zijden verschrikkingen zullen ontwaren, zoo vinden de zaligen overal reden tot vreugde. „Want in- en uitwendig, beneden en boven, ja rondom zullen zij zich op verwonderlijke wijze verheugen. Inwendig over de reinheid huns gewetens, uitwendig over de verheerlijking van hun lichamen, beneden over den hemel en over de schoonheid en vernieuwing der gansche schepping, boven over het aanschouwen Gods en rondom over de vreugde en het aange-

---

1) „Angelicorum spirituum."
2) *Cord.* p. 57r.
3) *Cord.* p. 58v.
4) *Cord.* p. 61r.

Digitized by Google

name samenzijn met de engelen en alle heiligen." [1] In *Memoriale* en *Cordiale* beide wordt als het hemelsche heil, als de bron waaruit alle overige vreugden voortvloeien, het aanschouwen Gods genoemd. „Wie tot deze kennis," [2] zegt het laatste, [3] „gekomen is, die zal God zelven zien van aangezicht tot aangezicht, die zal Hem kennen, zooals Hij is naar Zijn goddelijk wezen; dit nu is een vreugde, die alles overtreft, de bron en oorsprong van alle vreugde." Wij zien in alles, dat uit de vereeniging van het bezitten met het daarmede overeenkomstige object [4] genot ontstaat. Hoe schooner een zaak is, des te liefelijker is het die te aanschouwen. Wij wenden ons altijd tot het schoonste. Daar God, de verhevene, onvergelijkelijk schooner is dan alle schepselen, ook al denkt men zich die nog duizendmaal schooner dan zij zijn, zoo is het zeker dat het onvergelijkelijk en onuitsprekelijk aangenaam zal zijn, God helder en onmiddelijk te aanschouwen, aangezien in Hem schoonheid niet alleen, maar alle volmaaktheid wordt gevonden. Wanneer op aarde een buitengewoon wijs of sterk of heilig man leefde, dan zouden wij zeer begeerig zijn dien te zien. Zijn wij het niet God te aanschouwen, dan moeten wij dwazen genoemd worden, want daarin bestaat alle geluk. Wij zijn Gode gelijk door de gaven der natuur. Immers wat ons verstand, onzen wil, onze herinnering betreft, zijn wij naar Gods beeld en gelijkenis geschapen. Maar door de geschenken der genade en der deugden, [5] door deugdzame werken spiegelt zich dat beeld en die gelijkenis zuiverder in ons af. Maar door de geschenken der glorie, dat is door het zalig aanschouwen en het eeuwig genieten der ongeschapen goedheid, worden wij, evenals de engelen, op verhevene en bovennatuurlijke wijze aan God gelijk. Bestaat aldus voor

1) *Cord.* p. 61r.
2) *Joh.* XVII: 3.
3) *Cord.* p. 62r sq.
4) *Mem.* Art. 57: „Ex unione potentiae cum objecto convenienti."
5) Ibid: „Dona gratiae ac virtutum."

Dionysius alle heil in het aanschouwen Gods, elders acht hij het gelegen in het zien van Christus' godheid en der triniteit.[1]

Uit dat aanschouwen der godheid vloeien vele vreugden voort. De zaligen beminnen God, zij verheugen zich, meer dan over hun eigen heil, dat Hij zoo voortreffelijk, zoo volmaakt is. Zij zien de onderlinge betrekking en liefde der triniteit. Zij roemen Gods oneindige schoonheid en wijsheid, en Zijn overige eigenschappen. Het baart hun vreugde dat God een wezen is verwonderlijk met hen overeenkomend.[2] Dan zien zij, dat hun schepper hun broeder is geworden.[3] De zaligen verheugen zich over de menschheid van den zoon Gods, en wel vooreerst over hare schoonheid naar ziel en lichaam.[4] Christus' ziel was, van het begin harer vereeniging met God af, vol van alle gaven des h. geestes. Christus' lichaam is na zijn lijden en opstanding verheerlijkt. Ten andere geeft hun Christus' menschheid vreugde, omdat zij door haar verlost, der verdoemenis ontrukt en beweldadigd zijn, terwijl tevens door haar de glorie der engelen vermenigvuldigd werd. Ten derde verheugen de zaligen zich over de menschheid van Gods zoon, omdat der geheele menschheid groote eer is aangedaan, toen zij vereenigd werd met Gods ééngeboren zoon. Zij scheppen verder groote vreugde uit de tegenwoordigheid en het aanschouwen der maagd Maria. Vooreerst omdat zij boven alle schepselen schoon, heilig, volmaakt, liefelijk en beminnelijk is; ten andere omdat zij door haar tusschenkomst groote weldaden hebben

---

[1]) *Mem.* Art. 55: „Clara, immediata ac facialis visio Christi secundum suam deitatem, imo totius gloriosissimae trinitatis, cujus et una deitas, una essentia et indivisa potestas"..., Quicunque autem videt unam divinam et increatam personam, videt totam superdignissimam trinitatem, nec potest una persona divina videri clare per speciem, nisi et aliae duae personae per speciem videantur."

[2]) *Mem.* Art. 58: „Ens omni menti creatae bene dispositae convenientissimum."

[3]) *Mem.* Art. 62.

[4]) *Mem.* Art. 61.

ontvangen, want zij is de verzorgster der strijdende kerk, [1] de toevlucht der zondaren, de moeder en de troosteres der ongelukkigen, aan haar is het rijk der ontferming toevertrouwd: en door haar hebben ontelbaar velen vergiffenis, genade, zaligheid verworven; ten derde om de eer, die zij heeft ontvangen, want door moeder Gods te worden werd zij aan God den vader verwant. [2] Ook verheugen zich de zaligen over de engelen en over allen, die in glorie hen overtreffen. Immers de een benijdt den ander niet, haakt niet naar hetgeen een ander bezit, is tevreden met het zijne, en zoo iemand iets in zich zelven niet volkomen heeft, dan verheugt hij zich een deel daarvan in anderen te genieten. Hun eigen heil baart den heiligen vreugde. In hen toch is wijsheid grooter dan die van Salomo, kracht dan van Simson, macht dan van Octavianus, rijkdom dan van Croesus, snelheid dan van Azaël, lengte van dagen waarbij Methuzalems leeftijd slechts een oogenblik is te noemen. [3] Zij zijn verheugd wegens het allergelukkigst gezelschap, waarin zij zich bevinden. Ofschoon het aantal der zaligen onnoemelijk groot is, toch kent de een den ander, want zij hebben allen elkander lief, daarom verheugt de een zich in het geluk van den ander. [4] De schoone toestand, waarin de aarde

[1]) „Advocata ecclesiae militantis."

[2]) „Comparentalis deo patri."

[3]) *Mem.* Art. 65.

[4]) *Mem.* Art. 58: „Constat quod unusquisque eorum gaudet de felicitate et gloria uniuscujusque sui concivis, sicut de beatitudine propria: et quo major extat gloria suorum concivium, atque quo major est mutuus amor, eo cordalius ei congaudent ac vehementius congratulantur. Idcirco ex hac parte unusquisque sanctorum in caelo habet tot gaudia gloriosa, quot sunt angelici spiritus in novem ordinibus angelorum et quot sunt animae sanctae in regno coelorum." *Cord.* p. 60v sq.: „Item quando non solum erit in eis gaudium de bonis operibus propriis, sed etiam de meritis singulis omnium beatorum." — „Ecce, carissime, si anima martyris, confessoris vel virginis et anima tua tunc erunt una, consequens videtur quod illorum gaudium etiam erit et tuum. Simile est de anima apostoli vel cujuslibet alteri sancti."

Digitized by Google

zal verkeeren na den dag des laatsten oordeels, geeft hun groote blijdschap.[1] De zaligen zijn aan de bekoringen des aardschen levens ontvlucht, zij zijn ontslagen van de kwellingen des vagevuurs, zij verheugen zich over de hel.[2] Vooreerst omdat zij haar ontkomen zijn, ten andere omdat zij hun vervolgers in de hel gepijnigd zien, en dit niet uit wraakzucht, maar uit ijver voor de gerechtigheid, ten derde omdat zij weten dat alle kwaad en alle straf in haar opgesloten is en nimmer hen genaken kan.

In het algemeen kan men de grootte van de vreugden des hemels uit verschillende dingen opmaken.[3] Vooreerst, geen schepsel, ook niet een engel, was waardig om het geluk, dat het eerste menschenpaar voor zich zelf en voor zijn nakomelingen had verloren, weer te verdienen, maar alleen Gods eenige zoon. Het was trouwens niet om een geringe zaak, maar om het heil van het geheele menschelijke geslacht, dat hij door het mysterie der incarnatie in de wereld kwam. Ten tweede, Gods zoon, die alleen door een bevel de wereld heeft geschapen, heeft het menschelijk geslacht hervormd, onze zaligheid gekocht voor een grooten prijs, voor zijn kostbaar bloed en met veel moeite, door een hevig lijden en een schandelijken dood. Heeft die zeer schrandere koopman[4] voor een geringe zaak zooveel gegeven, dan mogen wij ons zelven niet aan den duivel verkoopen voor den geringen penning der zonde.[5] Ten derde, de uitverkorenen en rechtvaardigen hebben de hemelsche zaligheid zoo duur verworven, zooveel gedaan en verdragen om haar deelachtig te worden. Om harentwille hebben de heilige martelaren onnoemelijke en zeer wreede kwellingen geleden (*Hebr.* XI: 36 — 38). Voor haar hebben vele jongelingen en maagden, schoon en van aanzienlijk geslachte, de wereld en al haar

[1]) *Mem.* Art. 61.
[2]) *Mem.* Art. 60, 61, 62.
[3]) *Mem.* Art. 59.
[4]) „Sapientissimus ille mercator."
[5]) „Pro vili nummo peccati."

Digitized by Google

voorspoed en ijdel genot versmaad, zijn zij in den heiligen kloosterstand getreden, en hebben zij daarin een moeitevol leven geleid. Ja, vele uitverkorenen hebben zich naar woeste plaatsen begeven, eenzaam geleefd, als engelen op aarde, hun lichamen gekastijd en zich vergenoegd met een weinig brood en water. Ten vierde blijkt ons de grootheid der hemelsche vreugde uit de getuigenissen der vrienden Gods, der heilige profeten en apostelen, wien dit door den h. geest is geopenbaard en wier woorden voor ons bewaard gebleven zijn in de h. schrift. Ten vijfde, God siert ieder jaar de redelooze schepping, weiden, boomen, bloemen en kruiden, die allen bij het naderen der lente en wanneer de zon dichter bij de aarde staat [1] bloeien en hun schoonheid vertoonen op een verwonderlijke wijze. Is dit het geval bij aardsche dingen, hoe zullen dan de redelijke schepselen versierd worden en zich verheugen, wanneer over hen opgegaan is de zon der intelligentie, de bron der wijsheid, de oorsprong van alle licht en schoonheid, de oorzaak van glorie en eeuwig heil! Men kan, ten zesde, de grootte der hemelsche vreugde hiernaar afmeten, dat uit de uitverkorene menschen de muren des hemelschen Jeruzalems gebouwd zullen worden en de bouwval der engelen zal worden hersteld. Wanneer de kunstenaars dezer wereld in staat zijn ruwe steenen, waarmee zij burchten bouwen en waaruit zij beelden vervaardigen, zoo zeer te versieren, hoe zullen dan de zielen en lichamen der uitverkorenen versierd worden door den hemelschen kunstenaar, wanneer Hij uit hen Zijn triomfeerende kerk, Zijn hemelsch hof opbouwt. Ten zevende, God verschaft somwijlen aan Zijne devoten in hun ballingschap een inwendige vertroosting. Dan bezoekt Hij hen zoo liefelijk, dat zij zich nauwelijks kunnen bedwingen en wegens de broosheid hunner lichamen dit bijna niet kunnen verdragen. Dan worden zij als aan zich zelven ontrukt, vervreemd van alle gevoel, niet in staat hun lichaam te bewe-

[1]) „Adveniente aestate et sole approximante."

Digitized by Google

gen en door de rijkdom der glorie op verwonderlijke wijze als verzwolgen. Is nu de dauwdruppel der hoogste zoetheid reeds van zoo groote uitwerking, hoe aangenaam zal dan de bron zelve zijn, die zuiver en onmiddelijk wordt genoten. Ten achtste kunnen wij hieruit de hemelsche vreugde ons voorstellen, dat God Zijnen heiligen reeds in dit leven zoo groote eer bewijst door verschillende mirakelen en door de vereering, die de geloovigen hun toedragen, zoodat deze voor beenderen, relieken, stof en kleedingstukken meer eerbied koesteren, dan voor keizers, koningen of prinsen dezer wereld.

Een vergelijking van het hemelsche heil met het genot, dat hier op aarde wordt gesmaakt, zal stellig ten nadeele van het laatste uitvallen, of liever, zij zal niet kunnen plaats vinden, evenmin als tusschen het eeuwige en het tijdelijke. Evenzeer als de oceaan in hoeveelheid een droppel overtreft, gaat de hemelsche vreugde de aardsche te boven.[1] Wanneer men de vreugden der zaligen onderling vergelijkt, dan ziet men de gezaligde menschen zeker genot hebben, waarin zich de engelen niet mogen verheugen.[2] Aan beiden is hetzelfde heil beloofd, het aanschouwen Gods, een „praemium essentiale". Maar aangezien de menschen moeielijker tot dat heil komen dan de engelen, die dat geluk in 's werelds aanbegin hebben verdiend, omdat zij hun ziel geheel tot haren schepper hebben gericht, zoo verkrijgen die gezaligde menschen ook eenige „bijkomende gaven", die de engelen niet bezitten. Daartoe behoort vooreerst, dat de mensch naar ziel en lichaam gelukkig is; ten andere vreugde over de menschheid van Gods zoon; vervolgens het zalige bewustzijn ontkomen te zijn aan de bekoringen der wereld en de kwellingen des vagevuurs.

Wanneer Van Vliederhoven en Dionysius den mensch aansporen om dat hemelsch genot na te jagen, dan bezigen

---

[1]) *Mem.* Art. 58.
[2]) *Mem.* Art. 62.

Digitized by Google

beiden, maar vooral de laatste, [1] daartoe bijna uitsluitend woorden aan de h. schrift ontleend, bijv.: wie zoekt zal vinden, [2] bidt zonder ophouden, [3] dien de Heer lief heeft kastijdt Hij, [4] zalig die treuren, [5] hebt de wereld niet lief, [6] enz.

Dionysius noemt als het middel, waardoor wij het hemelsch geluk kunnen verdienen, liefde op. [7] Tweeërlei liefde, zegt Augustinus, brengt tweeërlei staat voort. Liefde tot God, opgevoerd tot verachting van zich zelven, roept den staat Gods, dat is de strijdende en overwinnende kerk in het aanzijn. Liefde tot zich zelven, opgevoerd tot verachting van God, vormt den staat van den duivel, het rijk van Babylon en van den Antichrist, de kerk der kwaadwilligen. Zuivere liefde, waarmede wij God boven alles liefhebben en ons zelven in God, is de oorsprong en de bron onzer verdiensten. Schandelijke zelfliefde daarentegen is de oorzaak van alle zonden. Wie dus begeert in ruime mate winste te doen, spoedig volmaakt en in het hemelrijk ingeleid te worden, trachte zich zelven in God lief te hebben, het aardsche te versmaden en zijnen tijd goed te besteden. Als middel om der hemelsche vreugde deelachtig te worden, noemt Van Vliederhoven poenitentie. [8] Die vreugde verwerft men eerst na zwaren arbeid. Vele menschen willen niet rechtvaardig leven, nogtans begeeren zij wèl te sterven. Zij weten, dat wie in den Heer sterft zalig genoemd wordt, zij willen der vreugde, die dezen wacht, deelachtig worden, maar zij willen niet met hem verzocht worden. Zij willen regeeren met Christus, maar zij willen niet lijden met

---

1) *Mem.* Art. 66.
2) *Luc.* XI: 9.
3) 1 *Thess.* V: 17.
4) *Hebr.* XII: 6.
5) *Matth.* V: 4.
6) 1 *Joh.* II: 15.
7) *Mem.* Art. 68.
8) *Cord.* p. 62v—66r.

Digitized by Google

hem. „Gij, o goede Jezus!" — roept Van Vliederhoven uit — „gij koost armoede en ellende; wij kiezen zinnelijke vreugd en zinnelijk genot; gij wat hard, wij wat gemakkelijk is voor het vleesch." Zooals Bernardus zegt: „Gods zoon kon kiezen wat hij wilde. Hij werd geboren van een arme moeder, die nauwelijks doeken had om hem in te wikkelen, een kribbe om hem daarin te leggen. Hij nam armoede en smaad tot zijn deel. Christus kan zich niet bedriegen. Wat hij verkoos is het beste, moeten ook wij verkiezen. Wie anders gelooft of leert, voor dien moet men zich wachten als voor een verleider." De tegenstelling, door Bernardus gemaakt, wordt in het *Cordiale* voortgezet. De Heer ging naakt zijn rijk binnen; zal de knecht het binnentreden met overvloed van kleederen, gebogen onder een last van goud en edelgesteente? De Heer na vasten; de knecht vol weelderigheid? De eerste aan het kruis gestorven voor den laatste; deze op een bed genoegelijk slapende? Wat de Heer niet heeft gedaan, zal dat de knecht doen? Zekerlijk niet, dat is onredelijk. De ziel verwerpe alles wat haar op aarde tracht te troosten. Wee dengenen, die hier vertroost worden! Den hemel komt men niet binnen, tenzij men in zeden en geloof vasthoudt wat de apostelen geleerd hebben. Was niet hun leer: matig en rechtvaardig te leven, nederigheid en geduld, liefde en standvastigheid, en de overige deugden met al onze krachten te beoefenen, de wereld te versmaden en alles wat dezer wereld is, rijkdom en genot te ontvluchten, boete te doen, zich in kommer en druk te verheugen? Als wij zóó handelen, zullen wij leven. Wij moeten dapper strijden als krijgsknechten van Christus. Men zij niet bezorgd dat de weg daardoor moeielijk wordt, men denke slechts aan het doel waarheen hij leidt. Met slapen komt men het rijk van God niet binnen. Met weinig moeite op aarde verwerft men zoo een eeuwig heil.

Een beschouwing van de vreugde des hemels kan geene andere dan gezegende vruchten voortbrengen. Zij beweegt den mensch tot het doen van boete. Want beschouwt hij de

Digitized by Google

hemelsche glorie, dan betreurt hij die door zijn zonde verloren te hebben, dan heeft hij berouw over, belijdt hij, geeft hij voldoening voor zijn overtreding. De overdenking van de vreugde des hemels leert den mensch al het tijdelijke versmaden, zij spoort hem aan tot dapper strijden, tot volharding. Zij trekt hem af van alle zonden, want door deze wordt hij belet dat geluk deelachtig te worden. Zij helpt hem krachtigen weerstand bieden aan de vijanden van ons heil, aan de wereld, aan het vleesch, aan de duivelen. Zij geeft hem geduld in tegenspoed, zij leert hem alle kwelling en vervolging vroolijk verdragen, omdat het loon zoo groot is. Zij doet hem ontbranden in liefde tot God, die zich zelven aan ons heeft beloofd als een „praemium objectale" en het klaar en onmiddelijk aanschouwen van Hem als een „praemium formale." Zij doet den mensch zich vernederen, daar hij zich onwaardig erkent voor zoo groot een heil. [1]

Trekt de gedachte aan den dood, aan het oordeel, aan de pijnen der hel den mensch van zonde af, de beschouwing der hemelsche vreugde heeft daarenboven dit heilzame gevolg, dat zij hem opleidt tot deugd, tot geestelijken vooruitgang, tot eeuwige reinheid. [2]

---

[1]) *Mem.* Art. 67.
[2]) *Mem.* Art. 55.

Digitized by Google

DERDE HOOFDSTUK.

De leer der vier uitersten en hare bronnen.

Wij hebben in het voorgaande hoofdstuk leeren kennen wat onze vaderen geloofd hebben aangaande den dood, het oordeel, de hel en den hemel. Hoe kwamen zij tot een dergelijke leer? Ziedaar een vraag, wier beantwoording, ofschoon aan eigenaardige moeielijkheden onderhevig, ons thands zal bezig houden. Noemden wij dit derde gedeelte van ons onderzoek de „leer der vier uitersten en hare bronnen", dan lag het volstrekt niet in ons plan op te geven waaruit elke voorstelling is ontsproten. In korte trekken aan te duiden in welke verhouding die leer stond tot de bronnen, waaruit zij werd geput, dit was het doel, dat wij ons voor oogen stelden.

Dionysius de Kartuizer meldt ons dat al zijn beweringen door hem ontleend werden aan de traditie der h. vaders en der doctoren, die gezag hebben, aan de kanonieke schrift en aan revelatiën en visioenen. [1] Zelfs een vluchtige inzage van den arbeid van Gerard Van Vliederhoven doet ons zien, dat ook deze aan genoemde bronnen zijn kennis der

[1]) *Dial.* Art. 30, 2.

Digitized by Google

laatste dingen te danken had. In overeenstemming met hen noemen dus ook wij den bijbel, de kerkleer en de traditie, en revelatiën en visioenen als het drietal, welks verhouding tot de leer der vier uitersten wij hier zullen bespreken.

I. Bijbel.

Het is den christenen van de vroegste tijden af lief geweest hun overtuigingen voor zich zelven en voor anderen te bevestigen door een beroep op de uitspraken der h. schrift. Zelfs is het velen een behoefte geworden voor al hun gedachten en al hun daden daarmede overeenkomstige meeningen of feiten in den bijbel te kunnen aanwijzen. Sinds de dagen dat Petrus Damiani het schriftwoord aanwendde tot verdediging van het dooden des vleesches door middel van veelvuldige geeselslagen, sinds die dagen was het zeker geen groote moeite de motieven tot alle godsdienstige handelingen in de kanonieke schrift te ontdekken. Geen wonder derhalve, wanneer wij bij elke meening, bij elke voorstelling bij onze vaderen gevonden aangaande de toekomende dingen, telkens en telkens het schriftgezag gehuldigd zien. In de werken van Van Vliederhoven en van Dionysius den Kartuizer worden eschatologische vragen dikwijls met niets anders beantwoord dan met de aanhaling van schriftuurplaatsen, tot overlading toe. Natuurlijk wordt menig woord des bijbels door een exegese, zoo willekeurig men zich denken kan, eerst pasklaar gemaakt voor het systeem, maar waar trof men gedurende het tijdvak der middeleeuwen een geheel onbevooroordeelde uitlegkunde aan?

In de joodsche eschatologie, die zich voornamelijk aan de verwachtingen omtrent den Messias vastknoopt, staan de grof-zinnelijke voorstellingen op den voorgrond. Daniels *Apocalypse,* de apocriefen *Henoch* en *Pseudo Ezra* zijn daar om onze meening te staven. Maar vooral kunnen wij ons ten bewijze daarvan beroepen op de drie eerste onzer *Evan-*

Digitized by Google

geliën, die ons de meeningen des volks mededeelen of de discipelen van Jezus toonen, zooals die doortrokken waren met de denkbeëlden hunner landgenooten. In de christelijke eschatologie in den kring des n. testaments kunnen wij zonder groote moeite drie trappen van ontwikkeling ontdekken. Op den laagsten trap staan die schrijvers, welke, zich aansluitend aan Jezus' eschatologisch onderwijs, de leer der toekomende dingen, zooals die bij de Joden gevonden werd, herhalen. Al is ook bij hen verschil en vooruitgang op te merken — de aardsche en zinnelijke schilderingen der joodsch-christelijke eschatologie hebben toch allen gemeen. Een hooger standpunt vinden wij door den apostel Paulus bereikt. Hij zocht zich, geheel overeenkomstig zijn universalistisch karakter, te onttrekken aan de macht van het jodenchristendom. Wel bleef hij nog meer of min gehecht aan en gebruikmaken van de vormen der joodsch-christelijke leer aangaande de toekomende dingen, maar zijn godsdienstig bewustzijn zocht de banden te verbreken, door deze leer hem aangelegd, en deed hem een oplossing zoeken, meer in overeenstemming met de praemissen van zijn eigen beginselen. Hij leerde ons verstaan wat aangaande de toekomst van den mensch en van de menschheid in Christus zelven gegeven was. Den hoogsten trap van ontwikkeling zien wij ingenomen door den schrijver van het *Joannes-evangelie*. De gewone eschatologische denkbeelden van het oorspronkelijke christendom ontbreken daar nagenoeg geheel, en wanneer in sommige populaire spreekwijzen gewag van hen wordt gemaakt, staan zij zoo gansch en al op zichzelve, dat zij op geenerlei wijze aan de kern van het stelsel raken. Hem was het gegeven het zuiver geestelijk karakter van de leer der toekomende dingen op den voorgrond te plaatsen. [1]

De eschatologie van het *Joannes-evangelie* is nimmer die der kerk geworden, en is die ook nog niet in onze dagen.

---

[1]) Briët, *De eschatologie volgens de schriften des nieuwen verbonds*; Reuss, *Histoire de la théol. chrét. au siècle apost.*

Digitized by Google

Van den aanvang af ging zij veler bevatting te boven. De joodsch-christelijke opvatting van de leer der toekomende dingen heerscht tot op dezen dag. Zij was het, die door de kerk der eerste eeuwen werd gekoesterd, en die door de roomsch-catholieke kerk in steeds grover, zinnelijker vormen werd begrepen. De kerk verkeerde in de middeleeuwen nog geheel in het tijdvak der onmondigheid, zij was geheel onderworpen aan gezag, zij stond nog geheel op wettisch standpunt. Dat wettische standpunt zien wij ook in de leer der vier uitersten gehuldigd, waar zij, naar oorsprong en wezen joodsch-christelijk, aan de zinnelijkste vormen den voorkeur geeft.

II. Kerkleer en traditie.

Hetzelfde gezag, dat men in de middeleeuwen aan den bijbel toekende, werd ook het deel van de geschriften van allen, die de wetenschap der kerk hadden beoefend, zoo zeer zelfs, dat men onder den naam van heilige schriften niet enkel de boeken in den kanon opgenomen verstond, maar dien toepaste op alle geestesvruchten van alle uitstekende zonen der kerk. Vinden wij in de leer der vier uitersten geen uitspraak zonder dat ter harer verdediging het schriftwoord gereed is, zoo zoekt men aldaar ook te vergeefs naar één denkbeeld, tot welks bevestiging niet talrijke plaatsen worden aangehaald aan de schriften van de doctoren der kerk ontleend. En waar genoemde leer afwijkt van hetgeen de corypheeën der scholastieke wetenschap te boek hebben gesteld, daar staat zij toch nimmer alleen, maar gesteund door de bekrachtiging der Dii minores.

In het algemeen dus kunnen wij verklaren, dat de voorstellingen aangaande de toekomende dingen, bij onze vaderen gevonden, de gewone der geheele middeleeuwsche kerk waren. Behalve de plaats waar Dionysius verklaart, dat de zielen in het vagevuur onzeker zijn aangaande haar behoud,

Digitized by Google

waarom hij later werd verketterd,[1] is er slechts één punt van verschil op te merken, namelijk dat Van Vliederhoven nergens van een „limbus patrum" spreekt, Dionysius dien slechts even, als in 't voorbijgaan, noemt,[2] dat bij beiden in 't geheel geen sprake is van den „limbus infantum."

Het is onnoodig, en nagenoeg onmogelijk, alle plaatsen op te geven, die de overeenstemming bewijzen tusschen de voorstellingen onzer vaderen en de algemeene leer der kerk. Ik verwijs slechts naar eenige bizonderheden, hoe bijv. het gevoelen van Dionysius omtrent het bidden van psalmverzen in de landtaal[3] reeds ongeveer een eeuw te voren door een anderen verdienstelijken landgenoot, door Gerard Zerbolt was uitgesproken.[4] Dat de ziel door Dionysius het beeld der aanbiddelijke triniteit wordt geheeten,[5] berust op een voorstelling, die wij ook bij een der edelsten onzer mystieken, bij Gerlach Peters, aantreffen, waar deze den geheelen mensch den troon van de glorie der h. drievuldigheid noemt.[6] Laten de auteurs der nederlandsche *Quatuor Novissima*, in overeenstemming met de algemeene leer der kerk, het oordeel plaats vinden in het dal van Josaphat,[7] dan staan zij niet alleen onder hun landgenooten, want ook de schrijver van *Beatrys*, de schoone Maria-legende, spreekt van

> 't soete dal
> Daer God die werelt doemen sal.[8]

Verdient het opmerking, dat Dionysius, ondanks de vreeselijke kleuren, waarmede hij de straffen van hel en vagevuur

---

1) Verg. boven, blz. 42.
2) Verg. boven, blz. 121.
3) Zie boven, blz. 65.
4) Zie *Kerkhist. Jaarb.*, 1864, blz. 124 vv.
5) Zie boven, blz. 58.
6) In zijn *Breviloquium*, cap. 4. Men zie W. Moll, *Gerlach Peters en zijne schriften* in het *Kerkhist. Archief*, II dl., blz. 175.
7) Zie boven, blz. 68.
8) Vs. 1037, 38.

Digitized by Google

ons schildert, aan 't eind zijner beschrijving verklaart, dat dit alles slechts onder lichamelijke beelden verhaald is, opdat de zinnelijke mensch het te beter zou kunnen begrijpen [1] — het is ons goed, dat wij wederom op een dergelijke voorstelling bij een landgenoot, den reeds genoemden Zerbolt, kunnen wijzen. [2] Evenals Van Vliederhoven melding maakt van het gezang, dat op de straten des hemelschen Jeruzalems door de zalige geesten zal worden aangeheven, [3] zoo spreekt Johannes Brugman, in zijn sermoen over de drie tafelen, van „dat alresuetste geleut ende die alresuetste stemmen ende die alresuetste pipkens." [4] Zoo spreekt Ruysbroeck, in zijn tractaat over *'t kersten ghelove,* nagenoeg hetzelfde aangaande den lichamelijken toestand der zaligen in den hemel uit, wat wij daaromtrent in onze bronnen hebben gevonden. [5] „Ende onze lichamen," zegt hij, [6] „sullen ziin sevenvout claerre dan die sonne, ende doerschinich als cristal of een glas; ende also ondoghelic, dat alle dat helsche vier ende alle die sweerden, die ye gheworden, die en mochten ons niet quetsen, noch deren, altemael niet. En onse lichamen sullen siin alsoe snel ende alsoe licht, dat, daer die ziele wil siin, daer sel si dat lichaem medevoeren in énen oghenwenken; ende alsoe subtijl, waer en mure van metale hondert mylen dicke, daer voer dat lichaem doer als die schijn der sonnen doer dat glas."

Wij zouden voor de overeenstemming tusschen het geloof onzer vaderen en dat der gansche middeleeuwsche christenheid kunnen wijzen op de uitdrukking van dat geloof door middel der beeldende kunsten, in houtsneden zoowel als in frescos van Raphaël; maar een dergelijke verwijzing zou te veel plaats vorderen, daar zij tot in bizonderheden toe diende

---

[1]) Zie boven, blz. 112, 113.
[2]) *De reform. vir. anim.*, c. 22; *De spir. ascens.*, c. 21.
[3]) Zie boven, blz. 134.
[4]) W. Moll, *Johannes Brugman*, Dl. I, blz. 237.
[5]) Verg. boven, blz. 133.
[6]) Verg. Van Vloten, *Verzam. v. Nederl. Prozast.*, blz. 41.

Digitized by Google

te worden voortgezet. Ook in een onderzoek naar de eschatologische uitspraken, die in de christelijke poezie worden aangetroffen, kunnen wij hier niet treden; het zou ons te ver afleiden. Slechts aan enkele liederen herinneren wij. Zoo aan het lied over de straffen der hel, dat aanvangt met de woorden:

Homo, Dei creatura,
Cur in carne moritura
Est tam parva tibi cura
De aeterna gloria? [1]

Zoo wordt onder anderen de vrees voor het oordeel bezongen in het lied:

Cum revolvo toto corde
In qua mundus manet sorde
Totus mundus cordi sordet
Et cor totum se remordet, [2]

waaruit wij boven [3] een tweetal strophen hebben aangehaald, die door het *Cordiale* aan Bernardus toegeschreven worden.

Zoo wordt in een lied, dat de kerk bij de vigiliën der afgestorvenen zong, aanvangende met de woorden:

Audi tellus, audi magni maris limbus, caet., [4]

evenals in de nederlandsche *Quatuor Novissima*, [5] gevraagd:

Ubi Plato, ubi Porphyrius;
Ubi Tullius aut Virgilius, caet.

Ook den schoonen rythmus over den dag des doods, door Petrus Damiani vervaardigd, mogen wij niet onopgemerkt voorbijgaan, met zijn ernstig:

---

1) Daniel, *Thesaurus Hymnologicus*, Dl. IV, p. 250.

2) Daniel, l. c., IV, p. 199.

3) Verg. boven, blz. 87.

4) Daniel, I, p. 350; Wackernagel, *Das Deutsche Kirchenlied*, Th. I, S. 136.

5) Verg. boven, blz. 60.

Digitized by Google

Gravi me terrore pulsas vitae dies ultima. [1]

Maar het lied, dat wij eigenlijk vóór alle andere hadden moeten noemen, is de ongeëvenaarde *Prosa de Mortuis*, het is het

Dies irae, dies illa, [2]

dat op het gemoed der christenen van alle eeuwen, sinds het door Thomas van Celano werd gezongen, een wonderbaarlijken indruk heeft gemaakt, dat altijd machtig de ziel zal blijven aangrijpen, en met zijn drievoudig rijm tot in het binnenste doen sidderen. Nog een andere hymne over den oordeelsdag mag ook niet onvermeld blijven, namelijk die aanvangt met de woorden:

Apparebit repentina dies magna Domini.

Bijna geheel uit woorden der h. schrift saamgesteld, moge hij door het „Dies irae, dies illa" in majesteit en verschrikking worden overtroffen, hij wordt dit zeker niet in eenvoud en geloof. [3]

Staat de leer der vier uitersten onzer vaderen in zoodanige verhouding tegenover de kerkleer, hoe verhoudt zij zich tegenover de traditie? Het zal ons blijken, dat wij ook in haar voorstellingen aantreffen, die nimmer tot het dogma der kerk hebben behoord, maar als het ware aan de overlevering des volks zijn ontsproten, terwijl wij in andere verwantschap zullen ontdekken met de mythologie van verschillende, maar vooral der noordsche volken. Mogen wij al niet beweren, dat zij uitsluitend daarin haren oorsprong namen, wij mogen evenmin voorbijzien, dat voorstellingen, op christelijken bodem ontstaan, te gereeder ingang vonden bij de volkeren van het noorden van Europa, wanneer zij overeen-

---

[1]) Daniel, I, p. 224.
[2]) Daniel, II, p. 103; Wackernagel, Th. I, S. 137.
[3]) Daniel, I, p. 194.

Digitized by Google

kwamen met, of zich aansloten aan reeds bij het oude heidendom voorhandene.

Van Vliederhoven vergeleek het leven bij een boom, aan welks wortelen een witte en een zwarte muis knagen, dag en nacht namelijk. [1] Deze schoone vergelijking luidt in uitgebreideren vorm aldus: Een man, door een „eencoerne," den dood, vervolgd, valt in een put, „de wereld vol van quade," maar houdt zich aan een boompjen, het leven, vast. Twee muizen, de een wit, de ander zwart, de lichte dag en de duistere nacht, knagen aan den boom. Vier serpenten, de vier elementen, „die den mensche quetsen ende biten," vallen den man aan; op den bodem der put ziet hij een alles verslindenden draak, de hel. Hij volhardt in zijn gevaarlijken toestand en voedt zich met de droppelen honig, die van den boom vallen, dat is met de ras voorbijgaande genoegens der wereld. [2] Aan het zuidelijk portaal van het baptisterium te Parma wordt een beeldhouwwerk gevonden, dat ons doet zien hoe de plastische kunst deze vergelijking wist op te vatten en weer te geven. [3] Zij is ontleend aan een sage van het verre oosten en van daar overgegaan in den fraaien roman, *Barlaäm en Josaphat* getiteld, [4] die aan Johannes Damascenus werd toegeschreven. In bijna alle bekende talen overgebracht, vinden wij van dat verhaal eenige fragmenten in het dietsch, door den Heer De Vries in De Jagers *Taalk. Magazijn*[5] medegedeeld. Ook wordt het gevonden in het tweede deel van den *Spiegel historiael*, dat na Maerlants dood door zijnen stadgenoot Filip Utenbroeke bewerkt werd. [6]

Het is ons gebleken, [7] dat volgens de leer onzer vaderen

---

1) Zie boven, blz. 49.

2) Buddingh, *Mirakelgel. in de Nederl.*, blz. 66.

3) Piper, *Evang. Kalend.* f. 1866, S. 38.

4) J. Grimm, *Deutsche Mythol.*, S. 758 ff.; *Aurea legenda*, ed. Graesse, (Leipz. 1850) p. 811.

5) Dl. IV, blz. 20—42.

6) Van Vloten, *Beknopte gesch. d. Nederl. letteren*, 1865, bl. 113.

7) Zie boven, bl. 53—55.

Digitized by Google

aan het sterfbed des menschen engelen en duivelen tegenwoordig zijn. Deze voorstelling was gedurende de middeleeuwen algemeen verbreid en heeft waarschijnlijk haren oorsprong te danken aan de gedachte, dat bij de geboorte van iederen mensch aan dezen een goede en een kwade geest, als gidsen door dit leven, worden toegevoegd. Wel is waar vinden wij bij de auteurs der nederlandsche *Quatuor Novissima* geen rechtstreeksche opgave, dat aan het sterfbed door engelen en duivelen strijd wordt gevoerd, maar dat deze meening ook de hunne geweest zal zijn blijkt ons, wanneer wij opmerken, dat het doel, waartoe de engelen aan het sterfbed verschijnen, hierin bestaat, dat zij den mensch tegen de verschrikkingen des duivels wapenen. Jacob Grimm geeft in zijn *Deutsche Mythologie*[1] verscheidene plaatsen op uit middeleeuwsche gedichten, waarin ons een dergelijke strijd wordt geschilderd, hetzij tusschen engelen, uit de onderwereld komende bloedverwanten van den ontslapene en duivelen, hetzij tusschen engelen en duivelen alleen. Aan de spits der engelen strijdt Michaël, de aartsengel.

De duvele streden umme de sele
mit Sunte Michaele.

Van waar deze voorstelling van den strijd om de ziel tusschen engelen en duivelen haren oorsprong nam, is onzeker. Men zou geneigd zijn haar afteleiden uit het negende vers van den *Brief van Judas*, waarin verhaald wordt, dat Michaël met den duivel twistte over het lichaam van Mozes, welke sage dan daarin opgenomen zou zijn uit een apocrief geschrift, Ἀνάληψις Μωσέως genaamd, ware het niet dat een dergelijke reeds in de *Zendavesta*[2] schijnt voor te komen en stellig gevonden wordt in de noordsche godenleer, volgens welke Odin, Thor en Freyja de zielen der afgestorvenen onderling verdeelen, en deze òf zelve in ont-

---

[1]) S. 415, 796 ff.
[2]) De Wette, *Exeget. Handb.*, op *Judas:* 9.

Digitized by Google

vangst nemen, óf dat ambt aan hun boden, de Valkyriën, opdragen. Waarschijnlijk treffen wij hier een dier voorstellingen aan, die, bij alle volkeren gevonden, haren oorsprong niet aan een bizonder volk verschuldigd zijn, maar aan den algemeenen menschelijken geest.

Aan den dag des oordeels zal de verschijning van den Antichristus voorafgaan. Deze zal de gansche wereld beroeren en eindelijk door de „divina virtus" worden omgebracht.[1] In plaats dier goddelijke kracht wordt door anderen de aartsengel Michaël genoemd als degene, die den Antichristus dooden zal.[2] Deze voorstelling is zonder twijfel uit de kanonieke en apocriefe boeken in de kerkleer overgebracht. Maar dat zij ingang gevonden heeft bij onze heidensche vaderen en gereedelijk door dezen werd aangenomen, berust, naar het mij schijnt, voor een goed deel op de meening, die het germaansche heidendom van den ondergang der wereld koesterde. In het zuiden der wereld, dus leerden zij, ligt een vlammenrijk, Muspell of Muspellheimr genaamd. Daar zetelt Surtr, de zwarte. Wanneer de ondergang der wereld nabij is, komt hij uit zijn woonplaats, gewapend met een vlammend zwaard, vanwaar de zon der goden uitstraalt; dan doet hij bergen nederstorten en verteert hij de aarde met vuur. De Asen strijden met hem en zijn heir, maar zij delven allen het onderspit en de wereld vergaat. Met dien strijd der Asen en van Surtr komt die van Elias en Henoch met den Antichrist overeen.[3] Dit verschil evenwel heerscht er tusschen Surtr

---

1) Verg. boven, blz. 70.

2) Grimm, *Deutsche Mythol.*, S. 771. Graesse, *Aurea legenda*, p. 642.

3) De voorstelling van de wederkomst van Elias en Henoch wordt ook gevonden bij Justinus Martyr, *Dial. c. Tryph.*, ed. Sylb. p. 208; Tertullianus, *De anima*, c. 50; *De resurrect. carn.*, c. 58; Hippolytus, *Λόγος περὶ τῆς συντελείας τοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου*; Dorotheus Tyrius, *De vita prophet.*, c. 18; Ambrosius, *In Apocal.*, cap. 11; Augustinus, *De civit. Dei*, 20, 29; Gregorius M., *In moral.*, 15, 18. Zie Grimm, a. w. en de litteratuur aangehaald in Hoffman, *Fundgr.*, 2. 102. ff. en in Kauslers *Anl. Denkm.*, 1, 486.

Digitized by Google

en den Antichristus: de eerste is een geweldige reus, de laatste een duivelachtige huichelaar; het vuur van den eersten verteert deze aarde, terwijl van den Antichristus de wereldbrand niet uitgaat; Surtr veroorzaakt door den strijd een hoogere wereldorde, de Antichristus overwint slechts voor een korten tijd en wordt door een hoogere macht van den troon gestort. De overeenkomst wordt nog treffender, wanneer men de verwantschap opmerkt, die er bestaat tusschen Donar, den god des donders, en Elias, die in een vurigen wagen ten hemel voer. [1]

Elias en Henoch hebben den tijd, sinds zij van de aarde zijn verdwenen, in het aardsche paradijs doorgebracht. [2] Arabische sagen verhalen ons, [3] dat de profeten Kheder (Henoch) en Elias in de streken kwamen, waar eeuwige duisternis heerscht, en dat zij aldaar water dronken uit de bron des levens, dat eeuwige jeugd verwekt. Van dit oogenblik af doorkruisen zij, met een staf in de hand, de aarde, de een te land, de ander ter zee. Zij zijn, evenals Castor en Pollux voor de Grieken, de welwillende beschermgeesten dergenen, die in pelgrimage naar Mecca reizen. Van tijd tot tijd rusten zij van hun moeitevollen arbeid uit en wonen dan in een paradijs, een tuin, waar zij zich verheugen in al het genot, dat het hart eens stervelings zich kan voorstellen. Ook in het *Evangelie van Nicodemus* [4] roepen Elias en Henoch hen, die in het aardsche paradijs aankomen, het welkom toe. Aan de wederkomst van groote persoonlijkheden werd ten allen tijde geloof gehecht. Zoo, wanneer men Nero met den Antichristus vereenzelvigde. De apostel Joannes slaapt slechts in zijn graf te Ephesus en zal daaruit verrijzen, wanneer Christus terugkeert om de aarde te

---

[1]) Bewijsplaatsen vindt men bij Grimm, a. w., S. 157—159.

[2]) Zie boven, blz. 70.

[3]) Dr. Gräsze, *Der Tannhaüser und Ewige Jude*, Dresden, 1861, S. 75—78.

[4]) Cap. 25.

Digitized by Google

richten. Karel de Groote vertoeft in den Odenberg in Hessen of in den Untersberg bij Salzburg, en zal opstaan als de Antichristus verschijnt. Zoo zal ook Karels dappere paladijn, Ogier de Deen, op de aarde terugkeeren, wanneer het christendom in gevaar is. Doch het is niet alleen aan den ondergang der wereld, dat hun wederkomst verbonden is, evenmin als deze uitsluitend in het godsrijk omwentelingen veroorzaakt. Frederik Barbarossa zal uit den Kyffhaüser ontwaken en Duitschland een nieuw tijdperk van vrijheid aanbrengen. Dat zal koning Artus voor Engeland doen, en Zwitserlands bevrijders voor dat gewest.

Dionysius de Kartuizer geeft onder de teekenen, die aan het laatste oordeel zullen voorafgaan, ook een vijftiental op, dat hij aan Hieronymus zegt ontleend te hebben.[1] Hieronymus, zoo verhaalt men, heeft ze te danken aan de „libri Hebraeorum.” Te vergeefs echter zoekt men naar een dergelijke opgave in de werken van dien kerkvader; zij wordt daarin niet gevonden. Toch beriep men zich algemeen in de middeleeuwen bij de behandeling dier vijftien teekenen op het gezag van Hieronymus. Zoo deed Thomas van Aquino in zijn *Librum* 4 *Sent.*[2] Zoo Berceo († 1268) in zijn *de los signos que apareceran ante del juicio,* zoo het wetboek onzer friesche voorvaderen, het *Asegabôk.*[3] In een perkamenten handschrift van den *Lekenspiegel,* dat den Heer Enschedé te Haarlem toebehoort, komen de teekenen *van den Doemsdag* voor, waarvan eenige fragmenten door den Heer De Vries in De Jagers *Taalk. Magaz.* zijn medegedeeld, vermoedelijk naar het latijn van Vincentius van Beauvais.[4] Die teekenen worden ook gevonden in een handschrift *Les miracles de Notre Dame* van Gautier de Coinsi, onder den titel van *les IV Signes,*[5] en in een fragment eener preek van den Fran-

1) Zie boven, blz. 71.

2) Dist. 48, qu. 1, art. 4.

3) Richth., 130, 131. Zie Grimm, a. w, S. 776. Not. 3.

4) Buddingh, a. w., blz. 23.

5) Buddingh, a. w., blz. 57.

Digitized by Google

ciscaner monnik Berthold von Regensburg, die in het jaar 1272 is gestorven.[1] De hoogleeraar W. Moll bezit een klein, net handschrift uit de vijftiende eeuw, waarin[2], benevens verscheidene andere stukken van godsdienstigen inhoud, de *XV teikenen van doemsdach* in dietschen tekst worden opgegeven. Over die vijftien teekenen zagen afzonderlijke werkjens het licht. Zoo verscheen in het jaar 1512 te Leipzig bij Wolfgang Stöckel een geschrift: *Ein schon buchlen vom jungsten gericht, wy grosz jamer und weklagen alle verdampten menschen haben werden umb die verloren tzeit so sy hye uff erden gehabt haben allen menschen nützlich tzuhören."*[3] In de boekerij van den Heer Enschedé te Haarlem wordt een werkjen gevonden, dat, slechts een twintigtal bladzijden groot, met houtsneden versierd, te Utrecht in het jaar 1539 „onder Sint Meertens Toorn in den gulden Leeuw by Jan Beernten" gedrukt werd en tot titel voert *Die vijfthien vreesselijcke teekenen.* Ook volgens den auteur van dit boeksken werden die teekenen door Hieronymus gevonden, en wel „in de jaerboeken der Joden", „in de rinckens der cronyken der Joden". Doch aan deze vijftien teekenen had de schrijver nog niet genoeg. „Maer," zegt hij, „over deze XV teekenen vynde ick datter noch vier ander teeckenen voor geschieden sullen, naer uitwijzen der doctoren." Vooreerst, de duivel, die gebonden lag, zal vrij worden; ten tweede „sullen liefde, broederlyke minne ende caritate vercout zijn ende devocie verdroecht"; ten derde zal de vreeze Gods op aarde niet meer geacht worden; ten vierde, er zullen beroeringen en oorlogen ontstaan. Onze auteur bepaalt zich niet tot de opgave dezer vijftien en van dat viertal teekenen, zij worden allen min of meer uitvoerig besproken. Daarop volgt nog in genoemd boeks-

---

1) F. Göbel, *Die Predigten des Franciscaners Berthold von Regensburg*, Schaffhausen, 1851, Bd. II, S. 404.

2) Blz. 76v—78r.

3) Wackernagel, *Das Deutsche Kirchenlied*, Bd. I, S. 373.

Digitized by Google

ken een opstel over het oordeel, namelijk „Hoe ons Heere sal comen then oordel, hoe J.Chr. ons de teeckenen sijnder passiën toonen sal,[1] hoe God reekenschap sal eysschen 1o van de gedachten, 2o van ydel spreken oft ydel woorden, 3o van allen lichamelicke wercken, hoe de zondaer gebrocht sal worden voor den strengen rechter in dat oordeel." Eindelijk treffen wij daarin nog „Een schoon dicht van den oordel ons heren" aan. Dit schoon gedicht, ons verzekerende dat

„Jherusalems destructie, fel ghenoech,
„En sy niet by doordel dan schuym by bier,"

behandelt een vijftal punten in even zoo vele afdeelingen: „Van de plagen tegelijk voorkomende — van de XV voorteeckenen — de ordonancie des oordeels — hoe allerhande volck sal ten oordel comen — die wtsprake der verdomlycker sentencien." Elk dezer afdeelingen eindigt met de uitspraak van het vonnis:

„Gaet ghy vermaledyde int ewich vier."[2]

In de bibliotheek der stad Haarlem berust een werkjen van nagenoeg denzelfden inhoud, getiteld *De vyfthien vreesselycke bittere tekenen, die voerghaen sullen dat stranghe ghemeene rechtvaerdighe oordeel ons heren Jhesu Christi.*[3]

Na het oordeel[4] zal de aarde vernieuwd worden en een glans van zich doen uitgaan als goud, zal het water zijn

---

[1]) Zie boven, blz. 79.

[2]) Door de welwillendheid van den Heer C. J. Enschedé werd ik in staat gesteld van bovengenoemd werkjen kennis te nemen.

[3]) Catal., Ie suppl. Libr. impr. sec. XV, sine anni nota, in 4°, N°. 13. In dit boekjen, 28 blz. r. v. in 4° groot, ontbreekt een opgave van den drukker zoowel als van het jaar en de plaats zijner verschijning. De tekst is, behoudens eenige kleine afwijkingen, dezelfde als van het werkjen in de boekerij van den Heer Enschedé. Zoo ook de houtsneden. De laatste bladzijde ontbreekt.

[4]) Zie boven, blz. 72.

Digitized by Google

als kristal, de lucht als de hemel, het vuur als de sterren. Dan zal de maan zoo helder schijnen als thands de zon en, naar evenredigheid, zullen ook de sterren schitterender worden. De zon zal voortdurend in het oosten zijn, de maan in het westen, de wenteling des hemels zal ophouden te bestaan. Evenzoo stelt de oudere *Edda*[1] de aarde na den wereldbrand in schoonen toestand en in een tijdperk van vrede voor.

Da sieht sie auftauchen zum andernmale
Aus dem Wasser die Erde und wieder grünen.
Die Fluten fallen, darüber fliegt der Aar,
Der auf den Felsen nach Fischen weidet.

Dat de arend „nach Fischen weidet" toont den eeuwigen vrede der verjongde wereld aan, omdat de vogel van den god des oorlogs dan geene lijken tot voedsel meer vindt.

Da werden unbesät die Aecker tragen,
Alles Böse schwindet.

Bij het oordeel zullen engelen in zichtbare gedaante tegenwoordig zijn.[2] Wel vermelden Dionysius en Van Vliederhoven dat hun verschijning een vreeselijken indruk maken zal, maar zij omschrijven hun uitwendige gestalte niet nader. Over het geheel dacht men zich gedurende de middeleeuwen de engelen, evenals de elven en dwergen, in grootte, aan kinderen van ongeveer vier jaar gelijk.[3] Komt dit overeen, of strijdt dit met het verschrikkelijke hunner verschijning?

Wanneer het vonnis door den rechter uitgesproken is, zal de aarde haren mond openen en de zondaren verzwelgen, de onderwereld openstaan.[4] Het moge onzeker

[1]) *Wöluspa*, str. 57, 60, volgens de hoogduitsche overzetting van K. Simrock.

[2]) Zie boven, blz. 84.

[3]) Grimm, a. w., S. 418, Not. 2.

[4]) Zie boven, blz. 86.

Digitized by Google

zijn, waaruit men deze personificatie afgeleid heeft, zij blijft niettemin opmerkelijk. Het denkbeeld van de onverzadelijkheid der hel moge aan haar ten grondslag liggen en aan *Spreuken* XXVII: 20 zijn ontleend, men moet echter in het oog houden dat hier een vrouwelijk woord, de aarde, gebruikt wordt, wat men, niet zonder grond van waarschijnlijkheid, met de germaansche godin Hellia in verband zou kunnen brengen. Overigens schijnen de voorstellingen van een afgrond en van het openen eens gapenden muils zoo natuurlijk en noodzakelijk met het begrip van onderwereld verbonden te zijn, dat zij bij verschillende volkeren altijd op dezelfde wijze terugkeeren.

De germaansche godin Hellia was oorspronkelijk geen doodend of verderfelijk wezen. Zij nam alleen de zielen der afgestorvenen in ontvangst, en hield die onverbiddelijk vast. Aan het woord Hellia werd echter reeds door het heidendom een begrip van ruimte verbonden, evenzeer als zich uit den persoonlijken Hades, den persoonlijken Orcus allengskens de voorstelling van een verblijfplaats der dooden ontwikkelde. Zoo werd de eigennaam Hellia plaatsnaam en als zoodanig door alle bekeerde germaansche volkeren, door Gothen zoowel als Noormannen, gebruikt voor de christelijke onderwereld. Van daar ons woord hel. De kerk was gereed dit woord overtenemen. Een verbindtenis toch tusschen de onzaligen en een heidensche, dat is duivelsche godin kon haar niet aanstootelijk zijn. Maar al werd de naam der godin door de gedoopte Germanen als plaatsnaam gebruikt, van de vierde tot de tiende eeuw komt het woord hel nog nergens in de beteekenis van plaats der straf en pijniging voor. Eerst in de dertiende eeuw werd ter aanduiding daarvan dat woord gebruikt.[1]

Niflheimr, de nevelwereld, de woonplaats der godin Hellia, was een onderaardsche ruimte, met eeuwigen nacht bedekt, doorstroomd door twaalf bruischende vloeden, door schitte-

[1]) Grimm, a. w., S. 761.

Digitized by Google

rend goud, dat is door vuur, slechts gedeeltelijk verlicht. Maar hoe treurig en duister en vreugdeloos Niflheimr ook gedacht werd, van straf en pijniging harer bewoners is nergens sprake. Het zijn ook niet eigenlijk slechte menschen, die na hunnen dood derwaarts overgebracht worden, maar allen, zelfs de edelsten en voortreffelijksten, Brynhilde en Baldr, worden daarheen gevoerd. Uitgezonderd schijnen alleen de helden in den strijd gevallen, die in de Valhalla worden opgenomen. Evenzoo wonen in de onderwereld der Grieken niet uitsluitend slechte menschen. In den Hades dalen meest alle grieksche helden neder,[1] slechts uitverkorenen, aanverwanten brengt Zeus naar de Elyseesche velden, zonder hen de verschrikkingen van den Hades te doen zien,[2] die evenwel geen strafplaats is. Dat is de Tartaros, het verblijf der Titanen. Ook volgens de *Aeneis*[3] is slechts een deel der onderwereld, de Tartarus, de stad van den grooten Dis, bepaaldelijk strafplaats. Met de germaansche voorstelling, als zouden allen naar Niflheimr en alleen de in den strijd gevallenen naar Valhalla komen, is een andere, in de jongere *Edda* gevonden,[4] in tegenspraak. Volgens haar heeft Alvader den menschen eenen geest verleend, die leven zal en niet vergaan, ook wanneer het lichaam in de aarde verteert, of tot asch verbrand wordt. Ook zullen alle menschen leven, die goed van zeden zijn, en met hem wonen in een plaats, die Gimil of Vingolf heet.[5] Maar booze menschen gaan tot Hel, en daarna naar Niflhel. Hier vinden wij reeds zoo niet christelijke denkbeelden, dan toch zoodanige, die daarmede nauw verwant zijn. Langzamerhand stelden de gekerstende Germanen een met vlammen en pik gevulden poel, waarin de verdoemden eeuwig bran-

---

[1]) *Odyss.*, XI.
[2]) *Odyss.*, IV: 563—69.
[3]) *Aen.*, VI.
[4]) *Gylfaginning*, 3.
[5]) Gimil = hemel; vingolf = amica aula.

Digitized by Google

den, in de plaats van de oude heidensche bleeke en duistere hel. Er is in het noorden een lied bewaard gebleven, dat op merkwaardige wijze heidensche en christelijke voorstellingen in zich vereenigt. Het is het *Zonnelied.*[1] Een vader verschijnt na den dood zijnen zoon in een droom en beschrijft hem de gewaarwordingen, waarmede hij van dit leven scheidde en de zon voor de laatste maal aanschouwde. De strophen zijn te schoon, dan dat wij niet enkele mededeelen.

39. Die Sonne sah ich, das schöne Tagsgestirn,
Schallend sinken in die See,
Und der Hölle Gitter hört ich mir zur Linken
Schaurig erschallen.

40. Die Sonne sah ich blutroth stralen,
Als ich von der Welt mich wandte;
Doch heller schien sie mir und herrlicher
Als ich sie noch je gesehen.

41. Die Sonne sah ich, sie war so schön
Als säh ich Gott den Schöpfer selbst.
Ich neigte der herrlichen heut zum letzten Mal
In dieser Welt des Wehs.

42. Die Sonne sah ich, so war ihr Glanz,
Dasz sonst mir nichts bewust mehr war.
Die Höllenflüsze hallten zur Linken mir
Gemischt mit manches Menschen Blut.

43. Die Sonne sah ich bebenden Angesichts,
Der Schreeken voll und Schmerzen,
Denn mein Herz, das hart bestürmte,
Zergieng in Angst und Ohnmacht.

Inwendig en uitwendig meende hij alle zeven onderwerelden te doorwandelen. Omhoog en omlaag zocht hij angstig den weg, die lichter te betreden was.

---

[1]) *Sólarliódh.* Zie K. Simrock, wiens overzetting wij volgen, S. 355 ff. en Th. Wright, *St. Patricks Purgatory*, p. 6 en 177.

Digitized by Google

53. Nun ist zu sagen, was ich zuerst ersah
Als ich zu den Qualorten kam:
Versengte Vögel, die Seelen waren,
Flogen wie Fliegen umher.

57. Der Wind schwieg, die Waszer stockten:
Da hört ich kläglichen Klang.
Aus allen Kräften eifrige Weiber
Malten das Müll zum Mal.

58. Triefende Steine sah ich die traurigen Weiber
Uebel handhaben;
Blutige Herzen hiengen von ihren Brüsten
Zu langem Leide nieder.

59. Viel Männer sah ich matt von Wunden
Auf den glühenden Gaszen.
Ihr Angesicht dauchte mich immerdar
Roth von rauchendem Blut.

60. Viele sah ich der Erde befohlen
Ohne das letzte Geleit;
Unheilige Sterne umstanden ihr Haupt
Von Todesstäben getroffen.

61. Manche sah ich da, die der Missgunst sich
Um Anderer Glück ergeben.
Blutige Namen standen auf ihrer Brust
Vermerkt des Meines halb.

62. Manchen sah ich da, der weglos muste
In der Oede traurig irren.
Der Lohn wird dem, der dieser Welt
Nichtigkeit sich narren läszt.

63. Männer sah ich da, die manches Stück
Von Anderer Gut sich angeeignet:
In Scharen gingen sie zu Schatzliebs Burg
Und schleppten Bürden von Blei.

64. Männer sah ich da, die Manchen hatten
Entleibt dem Gut zu Liebe;
Die Brust durchbohrten den Bösewichtern
Grimme Giftdrachen.

Digitized by Google

65. Männer sah ich da, die es missen wollten,
Die heiligen Tage zu halten.
Ihre Hände waren an heisze Steine
Nothfest genagelt.

66. Männer sah ich da, die mehr als billig
Der Hochmuth höhnte.
Ihr Gewand war wunderbar
Uebergoszen mit Gluth.

67. Männer sah ich da, die manch Wort hatten
Auf andre Leute gelogen:
Ihren Häuptern hackten die Höllenraben
Grimmig die Augen aus.

68. Alle Schrecken mag Einer nicht wiszen,
Die die Höllenkinder quälen.
Süsze Sünden werden schwer gebüszt;
Hochmuth kommt vor dem Fall.

Het lied eindigt met een aanwijzing van de vreugde des hemels. Reeds hier wordt het heidensche begrip van onderwereld niet meer aangetroffen, maar is het in dat eener strafplaats veranderd.

Volgens Dionysius is de hel diep onder, in het midden der aarde, en het vagevuur boven de hel gelegen. [1] In de mysteriespelen, die in de middeleeuwen den volke vertoond werden, was somtijds het tooneel zoo ingericht, dat het in drie deelen, als het ware in drie verdiepingen, werd verdeeld, die hemel, aarde en hel, of aarde, vagevuur en hel voorstelden. De gedachte dat de hel onder de aarde ligt vinden wij in het heidendom terug. De woning der godin Hellia lag diep onder de aarde, naar het noorden. Toen Baldr gestorven en tot Hellia gereden was, werd Hermodr gezonden om hem terug te halen. „Von Hermodhr aber ist zu sagen, [2] dasz er neun Nächte tiefe dunkle Thäler ritt, so dasz er nichts sah bis er zum Giöllflusze kam und über

---

1) Zie boven, blz. 89, 90.

2) *Gylfaginning*, 49, volgens Simrocks overzetting.

die Giöllbrücke ritt, die mit glänzendem Golde belegt ist. Modgudr heiszt die Jungfrau, welche die Brücke bewacht: die fragte ihn nach Namen und Geslecht und sagte, gestern seien fünf Haufen todter Männer über die Brücke geritten „und nicht donnert sie jetzt minder unter dir allein, [1] und nicht hast du die Farbe todter Männer: warum reitest du den Hellweg?" Er antwortete: Ich soll zu Hel reiten, Baldur zu suchen. Hast du vielleicht Baldurn auf dem Helwege gesehen? Da sagte sie: Baldur sei über die Giöllbrücke geritten; „aber nördlich geht der weg herab zu Hel." Volgens de *Aeneis* ligt de verblijfplaats der gestorvenen onder de aarde. De strafplaats der grieksche mythologie, de Tartaros, is een diepe afgrond onder de aarde, [2] die zoo ver beneden den Hades ligt als de aarde van den hemel is verwijderd. De aarde is als het ware het midden tusschen hemel en Tartaros. De onderste zijde van de schijf der aarde, de keerzijde der bewoonde aardschijf is de Hades en evenals boven de door menschen bewoonde aarde de hemel zich welft, zoo is de Tartaros als een tegenhemel over den Hades uitgespannen. Hesiodus drukt in zijn *Theogonie* [3] den afstand tusschen den hemel en den Tartarus ongeveer aldus uit: „Een stuk ijzer, uit den hemel gevallen, zou tien dagen noodig hebben om de aarde te bereiken, en zou nog even lang moeten vallen om, door de inwendige ruimte der aarde heen, in den Tartaros te komen." Ook Sint Brandaen, de iersche Ulysses, vond gedurende zijn zwerftochten de hel in het noorden. [4]

---

[1]) Evenals de brug over de rivier Giöll, voor gestorvenen bestemd, onder den last der levenden kraakt, wordt ook Charons lichte boot door Aeneas' zwaarte lek; men zie *Aen.*, VI: 413, 14.

[2]) *Ilias*, VIII: 13, 14.

[3]) Vs. 720 en volg.

[4]) Van St. Brandaens reize, reeds vroeg in het latijn en fransch behandeld, komen, volgens Van Vloten, *Bekn. gesch. d. Ned. lett.*, blz. 49, twee nederl. bewerkingen voor (de oudste van deze nog uit de 12e eeuw), uitgegeven door Blommaert in zijn *Oud-Vlaemsche Gedichten*,

Digitized by Google

Een bepaalden ingang van hel en vagevuur vinden wij niet opgegeven in de werken, waaruit wij de leer der vier uitersten hebben leeren kennen. Misschien werd door onze vaderen de grot van St. Patrick daarvoor gehouden. In de middeleeuwen toch vinden wij deze naast Vesuvius, Aetna en Hecla als ingang der onderwereld vermeld. Sir John Mandaville,[1] de bekende engelsche reiziger, meldt dat men de helsche verblijven binnentreedt in „het gevaarlijke dal," dat tot het koningrijk van Priester Jan[2] behoorde. In Italië werden verschillende ingangen tot de onderwereld gevonden, die echter minder in het oog vielen dan de vuurspuwende bergen en waarschijnlijk afstamden van de tijden der Grieken en Romeinen. Volgens de laatsten daalde men in de onderwereld af in de nabijheid van den lacus Avernus, volgens de eersten te Hermione in Argolis, Taenarum in Laconië en aan de grenzen van den Oceanus, in het land van ondoordringbaren nevel en verderflijken nacht.[3]

Volgens het Tondalus-visioen en een gezicht voorkomende in Gregorius' *IV Dial.*[4] ligt tusschen het vagevuur en het paradijs een brug. Wij treffen hier een merkwaardige overeenstemming aan met een mahomedaansche overlevering.[5]

I en II (Gent 1838 en 1841). Men zie ook Maerlants *Spieg. hist.*, III part., VI boek, LVI en Alb. Thijm, *Nederl. Ged. uit de* 12—16e *eeuw*, blz. 12 vv.

[1]) Hij was te Sint Albaan geboren, en bereisde in 1322 en volg. jaren Aegypte en Azië, en streed onder Melek Medioen en den Khan van Chatan. In 1357 tegen zijn dank (als hij meldt) voor goed tot rust gekomen, door lichaamsgebreken aangetast, schreef hij, ten troost in zijne ellendige onbedrijvigheid en 't verleden herdenkende, zijn argelooze en onderhoudende herinneringen zijner vroegere tochten in het romaansch. Ook in onze taal werden zij overgebracht. Van Vloten, *Bekn. gesch. der Nederl. lett.*, blz. 158; *Verz. v. Ned. Proz.*, blz. 247.

[2]) Over dezen zie men Dr. G. Oppert, *Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte*, Berlin, 1864. Zie ook Wright, a. w., p. 103.

[3]) *Odyss.*, XI: 13, 15, 19.

[4]) Zie boven, blz. 94, 95, 96.

[5]) Grimm, a. w., S. 794, Not. 2.

Digitized by Google

Alle zielen moeten, volgens deze, over een brug midden in de hel gaan, die dunner dan een hoofdhaar, scherper dan de snede van een zwaard en aan beide zijden met doornen en spitse struiken bezet is. De eenige weg naar het paradijs loopt over deze brug, die boven een vuurzee hangt. Ongedeerd echter gaat de geloovige muzelman over haar. Byron heeft in zijn gedicht *The Giaour* deze brug vermeld en haar den naam van Al-Sirat gegeven.

Though on Al-Sirats arch I stood,
Which totters o'er the fiery flood, caet.

Tot de meeningen der mahomedanen behoort ook, dat zij vóór het jongste gericht over een stang van gloeiend ijzer zullen gaan, wat alleen de geloovigen vermogen, wien dan hun goede werken onder de voeten worden gelegd. Ook de Joden spreken van een hellebrug, smal als een draad, waarover echter alleen de ongeloovigen moeten wandelen. Een oud-engelsch lied [1] vermeldt een angstbrug, niet breeder dan een draad, waarover de ziel de onderwereld binnentreedt.

Dat de duivelen zwart als Aethiopiërs gedacht worden [2] is een oude volksvoorstelling, die wellicht haren grond in *Baruch* VI: 20 vindt. Wanneer overigens de ziel in het vagevuur op lichamelijke wijze gekweld wordt, dan ligt het voor de hand, dat men haar een gestalte als die des lichaams toekende. Dit nu is een voorstelling, die tot in de grijze oudheid opklimt. De bewoners van den Hades zijn onlichamelijk, schaduwen, [3] die den vorm des lichaams hebben behouden, met dien onderscheide evenwel, dat bij hen alleen zenuwen worden gevonden, maar geene beenderen, die door het vuur verteerd zijn. [4] Die zielen onder-

1) Grimm, t. a. p.
2) Zie boven, blz. 53, 99.
3) *Odyss.*, XI: 206—208.
4) *Odyss.*, XI: 219—222.

Digitized by Google

vinden niet alleen menschelijke gewaarwordingen,[1] maar zij begeeren en genieten lichamelijke spijs[2] en weten zelfs geluid voort te brengen.[3] Evenzoo in de onderwereld der Romeinen. De vormen van Didos geest kwamen zoo nauwkeurig overeen met die des lichaams, dat ook bij hen de wonde zichtbaar was kort voor haren dood ontvangen.[4] De geest van Deiphobus vertoont zich aan Aeneas' oog met de teekenen van al de mishandelingen, die hem de Grieken hadden aangedaan, van handen en voeten, van ooren en neus beroofd.[5] In de middeleeuwen werd dikwijls de ziel afgebeeld in de gedaante van een klein naakt kind.[6]

Wij hebben gezien[7] dat Dionysius de Kartuizer aan het aardsche paradijs, als verblijf der zielen, een plaats op deze aarde moet hebben aangewezen. Dit was in de middeleeuwen een zeer gewone voorstelling. Men verhaalt dat Alexander op zijn tocht naar Indië ook in het aardsche paradijs is gekomen. IJslandsche sagen, jonger dan de *Edda*, vermelden een Odâinsakr, een land der onsterfelijkheid, waarin dood noch ziekte gevonden werd, dat in het oosten, niet ver van Indië zal gelegen zijn.[8] In het gedicht *De phoenice*, dat op naam van Lactantius gevonden wordt, komt een beschrijving voor van de woonplaats van den koning der vogelen, die, dezelfde als het aardsche paradijs, in het verre oosten ligt:

Est locus in primo felix oriente remotus.

Ook St. Brandaen zal op zijn reis het aardsche paradijs

---

1) *Odyss.*, XI: 388, 565.
2) *Odyss.*, XI: 48, 153, 390.
3) *Odyss.*, XXIV: 5.
4) *Aen.*, VI: 450.
5) *Aen.*, VI: 494, sqq.
6) Geffcken, *Bilder Catechismus des XV Jahrh.*, de houtsneden.
7) Zie boven, blz. 132.
8) Grimm, a. w., S. 783.

Digitized by Google

hebben bereikt. Op een wereldkaart uit de twaalfde eeuw [1] wordt het paradijs opgegeven als een eiland, liggende tegenover de monding van den Ganges. Zoo plaatsten alle wereldkaarten het paradijs in het verste oosten. In de *Imago mundi*, een latijnsche wereldbeschrijving uit dien tijd, wordt verhaald dat het paradijs in het verst verwijderde gedeelte van Azië gelegen is, naar het oosten, ontoegankelijk door een vurigen muur, die het omringt en ten hemel reikt. Wij lezen in een verhaal van het leven van den h. Macarius [2], hoe drie oostersche monniken, Theophilus, Sergius en Hyginus, slechts door een afstand van twintig mijlen van het paradijs verwijderd geweest zijn. Theophilus sprak tot zijn makkers: Laat ons reizen en derwaarts gaan, waar de aarde aan den hemel verbonden is. Zij trokken over den Tigris Perzië binnen en kwamen tot een groote vlakte, Asia genaamd, waar Juliaan de Afvallige gedood werd. Zij bereikten een stad in Perzië, Ketissephodo geheeten, en traden, nadat zij vier maanden lang verder gereisd hadden, het land van Indië binnen. Daar trachtten zij zich in een ledig huis te verschuilen, uit vrees voor de bewoners van dat gewest. Deze echter, Aethiopiërs, hielden hen voor spionnen en staken, toen zij hen ontdekten, het huis in brand. De pelgrims vloden, maar werden gegrepen en in den kerker geworpen en niet langen tijd daarna door de Aethiopiërs uit het land verdreven. Nu brachten zij verscheidene dagen in ontbering door, totdat zij een heerlijke vlakte bereikten, die hen rijkelijk van voedsel voorzag. Zij kwamen tot het land der Kananeeërs, die met hun vrouwen en kinderen op rotsen wonen. Vandaar trokken zij in oostelijke richting voort, gedurende honderd en tien dagen. Toen betraden zij het rijk der Pygmaeën („Pichici"), die slechts één el („cubitus") hoog waren en aanstonds, bevreesd voor onze reusachtige reizigers, de vlucht kozen. Verder troffen zij bergen

---

1) Wright, a. w., p. 93.
2) Surius, *Vit. SS.*, 23 Oct.

Digitized by Google

aan, tusschen welke de zon nimmer scheen en boom noch kruid groeide, die wemelden van slangen en draken, van basilisken en eenhoornen en vele andere schadelijke dieren. Nadat zij zeven dagen achtereen deze bergen doorgetrokken waren, kwamen zij tot andere, nog veel hooger en vol van olifanten. Nu naderden zij een landstreek, alwaar alles in dikke duisternis was gehuld. Een hert en een duif geleidden hen door dit gewest en zoo bereikten zij de hooge zuil door Alexander den Groote aan het einde der aarde opgericht. Een tocht van veertig dagen bracht hen tot een groot stinkend meer, vol slangen, waaruit klacht en geween opging. Dit was de strafplaats dergenen, die hun zaligmaker verloochend hadden. Tusschen twee hooge bergen vonden zij een man, aan de rotsen met ketenen opgehangen, door vuur gepijnigd. Zij zagen een vrouw, om welke zich een draak gewikkeld had, en wanneer de vrouw den mond tot spreken opende, dan beet de draak haar in de tong. Toen kwamen zij in een land vol groote boomen, aan vijgeboomen gelijk, waarop tallooze vogels zaten, die met menschelijke stem tot God om medelijden riepen. In een gezegend oord, dat zij binnentraden, stonden vier eerbiedwaardige oude mannen, met kroonen van goud en eelgesteente op het hoofd, met gouden palmtakken in de hand, die zich de bewakers van den weg noemden, maar Theophilus en zijn makkers verder lieten reizen. Een tocht van veertig moeitevolle dagen leidde hen tot een landstreek, waar een liefelijke geur en een zoet geluid hen tegenwoei. In het midden daarvan stond een kerk met pijlers van kristal en met een prachtig altaar, waaruit stroomen van melk vloeiden. Nadat zij een menigte volks hadden gezien, niet grooter noch moediger dan de Pygmaeën, trokken zij een rivier over en ontdekten zij spoedig een gebaand pad. Dit volgden zij tot aan een groot hol, dat zij binnentraden, en waarin zij, niemand vindende, vertoefden. Toen de avond gedaald was, verlieten zij de grot en naar het oosten ziende, ontdekten zij de gedaante eens mans, die tot hen naderde, wiens haar,

Digitized by Google

wit als sneeuw, door den wind bewogen werd en hem het gansche lichaam bedekte. Hij kwam tot hen, streek zich de haren uit het aangezicht en toen aanschouwden zij, dat ook zijn baard in witheid met de sneeuw wedijverde, dat zijn nagels lang waren en dat de huid van zijn gelaat op die eens schildpads geleek. Zij verhaalden hem dat het doel hunner reize was de plaats te vinden, waar hemel en aarde verbonden zijn, waarop hij hun antwoordde, dat die plaats slechts twintig mijlen van zijn grot verwijderd was, maar hen tevens bezwoer niet verder te gaan, daar ook hij begeerte had gevoeld het aardsche paradijs te aanschouwen, doch door een engel van zijn voornemen teruggebracht was. Deze grijsaard heette de heilige Macarius. Hij verhaalde hun zijn leven en hoe hij, door een engel naar deze grot geleid, daar honderd jaren, in het gebed verdiept, had doorgebracht. De monniken nu keerden door de vlakte van Asia, door Ketissephodo en over den Tigris tot hun klooster weer, dat tusschen deze rivier en den Euphraat lag, alwaar zij hun geschiedenis den broeders hebben verhaald. Ik acht het niet onwaarschijnlijk, dat men aan het aardsche paradijs een plaats in het oosten van Azië toekende wegens de verhalen der fabelachtige schoonheid van het koningrijk van Priester Jan, die in de middeleeuwen in omloop waren.

III. Revelatiën en visioenen.

Wij moeten nog rekenschap geven van de verhouding waarin de leer der vier uitersten, zooals wij die bij onze vaderen aantreffen, tot de revelatiën en visioenen staat. Wij kunnen niet nagaan hoe het visioen bij verschillende volkeren zich heeft ontwikkeld, van de dagen van Homerus tot die van den onsterfelijken zanger van Florence. Trouwens het is bijna onmogelijk een geschiedenis van het visioen te schrijven, dat is een genetische ontwikkeling van de denkbeelden, die aan het visioen zijn eigenaardige richting hebben gegeven, die het den stempel hebben ingedrukt. Het visi-

Digitized by Google

oen toch is zoo oud als de menschelijke geest en het heeft met dezen behalve den ouderdom ook nog dit gemeen, dat het aan invloeden van buiten onderworpen is. Charles Labitte heeft in een schoon opstel, getiteld *La divine comédie avant Dante*, [1] gepoogd de gedachte aan te duiden, die het visioen heeft geleid. Hij deed zulks met het oog op Dante en vooral om den grondslag aan te wijzen, waarop deze heeft gebouwd. Schoon, naar wij meenen, dit hem niet gelukt is en zich in zijnen arbeid de landaard van den schrijver verraadt — toch blijven de resultaten van zijn onderzoek allerbelangrijkst. Labitte wenscht te vinden, en vindt daarom ook, dat in de visioenen van den eersten christelijken tijd vooral het denkbeeld van ontferming op den voorgrond treedt. Zóó in het visioen van St. Carpus. In het verhaal namelijk van dat gezicht wordt vermeld, dat Jezus lijdt onder de vervloekingen, die door dezen heilige over de verdoemden worden uitgesproken. Tot in de zevende eeuw, meent Labitte, heerscht in het visioen het denkbeeld van redding en zaligheid. Van de dagen dat de kerk, als aardsche macht, haren rol heeft gespeeld op het groote wereldtooneel, komt in de gezichten een staatkundig bestanddeel ingeslopen, wordt het visioen een wapen in de hand der bisschoppen tegen de wereldlijke overheid en later van monniken tegen hun geestelijke heeren. Met de tiende eeuw vermindert het aantal gezichten. Het schijnt dat de menschheid, die het oog gericht hield op het naderend einde der wereld en den éénen voet reeds in het graf meende te hebben, niet gewaagd heeft de gevaarlijke pelgrimage naar het toekomstig leven te ondernemen. Had men in vroeger tijd zichzelven zonder schroom als schouwer der visioenen voorgesteld, de tiende eeuw schijnt het geloof aan gezichten in zoo hooge mate geschokt te hebben, dat men die sinds

---

[1]) Vóór een fransche overzetting van Dantes werken door Brizeux, Paris, Charpentier, 1856. Over de visioenen zie men verder Wright, a. w. en Ozanam, *Dante et la philosophie cathol. au XIII siècle*, 1836.

slechts aan uitstekende personen toekende. Zoo worden twee heiligen der zesde eeuw, St. Brandaen en St. Patrick, in de elfde en twaalfde eeuw in de legenden als uit de dooden opgeroepen. In alle visioenen dier dagen treedt het verschrikkelijke op den voorgrond. Met den aanvang der dertiende eeuw geraakt het gezicht uit de handen der monniken in die der wereldlijke dichters, wordt de beevaart naar het „ander lant" in plaats van het gevolg van ernstige geestverrukking, of het werktuig van staatkundig belang, eenvoudig een letterkundig onderwerp. Daardoor komt het visioen uit het klooster op de straat, gaat de taal der kerk in die van het gemeen over, maakt het verhevene plaats voor het alledaagsche, het schrikkelijke voor het burleske, voor het banale. Doch aan het eind dier zelfde eeuw treedt, in opmerkelijke tegenstelling met hetgeen de onmiddellijk voorgaande geslachten geleverd hadden, Dante op met zijn onsterfelijke „terze rime" en heft hij het verhevene wederom ten troon. Op deze wijze vermeldt ons Labitte den gang van ontwikkeling door het visioen gevolgd, maar tegenover de voorbeelden, waardoor hij zijnen regel zoekt te steunen, kunnen zóó vele andere geplaatst worden, dat het ten laatste onzeker is of Labittes regel uitzondering, dan wel of de uitzondering op zijnen regel regel moet genoemd worden.

Wij kunnen niet nagaan in welke betrekking de leer der vier uitersten, door onze vaderen beleden, tot den inhoud van alle visioenen staat. Men zal zonder twijfel groot verschil, maar ook groote overeenkomst kunnen aanwijzen tusschen hetgeen door onze voorouders werd geleerd en geloofd en tusschen de voorstellingen, die in de *Divina Commedia* — ik noem het visioen op den hoogsten trap van ontwikkeling — worden aangetroffen. Een dergelijke vergelijking echter, afgezien van de groote plaats die zij vereischen zou, is voor ons onderzoek minder dienstig, daar alle voorstellingen op gemeenschappelijken bodem gegrondvest zijn, op den bijbel, de leer der kerk en hetgeen de phantasie, in al haar weelderigheid, zich voorspiegelde.

Digitized by Google

Er zijn ten allen tijde menschen in de kerk geweest, die met twijfeling en spot neerzagen op al wat men verhaalde aangaande gezichten van hel en hemel. In Bonifacius' dagen beveelt een engel eenen visionaris niets van zijn visioen te verhalen aan hen, die daarmede zouden spotten. [1] Scepticisme in de achtste eeuw! Ook toen Van Vliederhoven en Dionysius de Kartuizer de schrijfstift hanteerden, liet de kritiek hare stem hooren. In het *Cordiale* vernemen wij niets daarvan. Dáár worden alle visioenen onvoorwaardelijk geloofd en meegedeeld. Maar bij Dionysius treffen wij kritiek aan, zoowel over de gezichten in het algemeen, als in het bizonder over die welke hij in zijn werk heeft gebruikt. Van te grooter belangrijkheid is dit voor ons, omdat van hem verhaald wordt, dat ook hij „met de gratie der schouwinge" begiftigd was.

Een negental artikelen van den *Dialogus* [2] zijn aan de bespreking van het visioen in het algemeen, van dat van Tondalus, van den engelschen monnik en van de legende van St. Patricius' vagevuur gewijd. Het resultaat van dit onderzoek is ook, in zeer beknopten vorm, in het *Memoriale* medegedeeld. [3]

Nadat de Frater het verhaal aangaande het Tondalus-visioen kort heeft vermeld, [4] brengt hij zijne aanmerkingen

---

1) Bonif. *Epist.*, XXI.

2) *Dial.* Art. 21—29.

3) *Mem.* Art. 54.

4) *Dial.* Art. 21. Tondalus zal dit gezicht omtrent het jaar 1149 gezien hebben. Volgens Görres, a. w., Thl. III, S. 99, heeft Gero Richenbergensis het visioen van Tondalus zelven vernomen en opgeteekend. Vincentius van Beauvais nam dit bericht uitvoerig in zijn *Specul. hist.*, L. II., c. 88—104 over. Er bestaan in de boekerij der utrechtsche hoogeschool handschriften, *De raptu animae Tondali et ejus visione* getiteld. (Aev. Med. Script. Eccl. N°. 47, 368), waarschijnlijk aan Vincentius' verhaal ontleend. Een fragment eener dietsche overzetting van het werk van laatstgenoemden vindt men in Van Vlotens *Verz. v. Ned. Proz.*, blz. 17. Over het verhaal van Tondalus' visioen zie men verder W. Moll, *De boek. van het St. Barb. kloost. te Delft*, blz. 273 en vooral Th. Wright, *St. Patricks Purg.*, p. 32.

Digitized by Google

daartegen in het midden.[1] Heeft Tondalus dat alles gezien, terwijl zijn ziel nog werkelijk in het lichaam tegenwoordig was, of nadat zij dit had verlaten en het lichaam dus waarlijk was gestorven? Wel zegt een dergenen, die dit verhaal hebben te boek gesteld, dat Tondalus drie dagen dood was, maar hiertegen strijdt, dat een ziel, gescheiden van het lichaam, de duivelen niet in lichamelijke, tastbare gedaante kan aanschouwen, noch plaatselijk kan wandelen, noch lichamelijke voeten hebben, die met bloed worden bevlekt. Zielen, die van het lichaam zijn gescheiden, kunnen niet gevild, onthalsd, in vloeibaren staat gebracht worden. In hel en vagevuur zijn niet in waarheid beesten aanwezig. De ziel, van het lichaam gescheiden, kon derhalve niet in werkelijkheid de koe over de brug brengen. Het schijnt tevens onmogelijk te zijn, dat dit alles der ziel onder vormen der verbeelding is getoond, want in haar blijven alleen de verstandelijke vermogens bestaan. Daarenboven, volgens de leer der vaders vliegen alle van het lichaam gescheiden zielen, wanneer zij in het vagevuur genoegzaam zijn gelouterd, terstond het hemelrijk binnen. Er bestaat ook volgens hen slechts één „poena sensus", namelijk door middel van vuur, en de straffen des vagevuurs worden niet door daemonen ten uitvoer gebracht. Hoe kan dan Tondalus aldaar eenige duivelen hebben zien pijnigen? Overeenkomstig de waarheid des geloofs zijn alle zaligen in één hemelsch paradijs en niet op groenende weiden of in een verblijf, waar muren van goud en burchten gevonden worden. Derhalve is geen dezer dingen der ziel naar waarheid getoond, of omdat zij werkelijk bestaan, maar alleen door een voorstelling der verbeelding, zoodat de ziel, gedurende dit geheele gezicht in het lichaam aanwezig, in den geest opgetogen en van alle gebruik der uitwendige zintuigen schijnt beroofd geweest te zijn. Wanneer nu echter de ziel in waarheid van het lichaam gescheiden

[1]) *Dial.* Art. 22.

Digitized by Google

geweest is, plaatselijk zich bewogen en al het vermelde waarachtig aanschouwd heeft, dan zou de Frater wel eens willen weten, op welke wijze dat geschied, en alles aan de ziel getoond is. Dionysius erkent dat het moeielijk is al deze bedenkingen optelossen, maar alvorens hij zich daartoe gereed maakt, wil hij eerst de aanmerkingen van den Frater tegen de overige visioenen vernemen. Tegen het visioen van den engelschen monnik [1] brengt deze, behalve wat hij ook bij het Tondalus-visioen opmerkte, vooral in bedenking, dat het aardsche paradijs gewoonlijk niet onder de verblijfplaatsen der zielen na dit leven wordt opgenoemd. Ook is het hem niet duidelijk, waarom aldaar een vertooning plaats vindt van het lijden des Heeren. De ziel toch is na dit leven niet meer „in statu merendi." Tegen de legende van het St. Patricks-vagevuur [2] brengt hij het volgende in. Duidelijk

---

[1]) *Dial.* Art. 23. Over dit gezicht en den monnik, die het zag, zie men Wright, a. w., p. 39.

[2]) *Dial.* Art. 24, 25. De legende van het St. Patricks-vagevuur werd het eerst beschreven door Henricus Salteriensis. De utrechtsche universiteits-bibliotheek bezit een handschrift (Script. Eccl. N°. 47 p. 189r—195v), getiteld *Tractatus de purgatorio sancti Patricii ex historia Hiberniae.* Over St. Patrick spreekt de *Spiegel hist.*, III part., V boek, IIII. In de *Werken der vereenig. voor Oud. Ned. Lettk.*, verslagen en berichten, blz. 7, komt de legende van St. Patricius' afdaling ter hel in dietsche rijmen voor. Zie Van Vloten, *Bekn. Gesch. d. Ned. lett.*, blz. 140, noot 2. Genoemde hoogleeraar deelt in zijn *Verz., v. Ned. Prozast.*, I, blz. 94, een gedeelte van deze legende in nederduitsche overzetting uit een handschrift der koninkl. boekerij mede. Ook bij Caesarius van Heisterbach wordt de legende gevonden in zijn *Dial. mirac.*, Dist. XII, c. 38. Over het St. Patricks-vagevuur zie men Wright, a. w., passim en Görres, a. w., Th. III, S. 94.

De grot van St. Patrick lag in het N. W. van Ierland, in de provincie Ulster. Midden in een meer, Lough Derg genaamd, is een eiland, waarvan de eene zijde woest en ledig, de andere liefelijk en vruchtbaar is. Op deze vindt men een klooster van Augustijner monniken, op gene de grot van St. Patrick. Waarschijnlijk was dit eiland een heiligdom der oude Ieren, evenals het eiland Mona een dergelijk der Britten, en de grot een plaats waar de Druïden door reinigingen hare volgers tot de oude leer inwijdden. De nieuwe leer, het chris-

wordt in haar geleerd, dat men uit het vagevuur niet tot het hemelsche paradijs opklimt dan door het aardsche heen.

---

tendom, heeft dan de overleveringen des volks, die zij aantrof, slechts in hare taal overgebracht en de heidensche reinigingen in christelijke veranderd. Om in de grot gelaten te worden, moest men zich tot den bisschop der dioecese begeven, en voor dezen de verklaring afleggen, dat men uit vrijen wil zijn toestemming tot den pelgrimstocht vraagde. De bisschop ontraadde het; maar bleef men aan zijn voornemen getrouw, dan ontving men van hem een aanbevelingsbrief aan den prior van het klooster op het eiland gericht. Ook deze zocht den tocht te ontraden. Wanneer ook dit niet baatte, dan bracht men vijftien dagen in de kerk, onder vasten en gebeden, door. Na het vieren der mis, de communie en besprenkeling met wijwater werd men in statigen optocht, onder het zingen van litaniën, naar den ingang van het vagevuur geleid. Ook dan poogde men den pelgrim van den tocht terug te houden. Geschiedde ook dit te vergeefs, dan mocht men de grot binnentreden. Na zegening der priesters, aanbeveling in hun gebed en het maken van het kruisteeken op het voorhoofd, sloot de prior de deur en opende hij die niet vóór den volgenden morgen. Werd de pelgrim alsdan gevonden, dan voerde men hem onder groot vreugdebetoon naar de kerk, waar wederom vijftien dagen in gebed en waken werden doorgebracht; maar was de pelgrim niet bij de deur gevonden, dan werd deze gesloten en hij aan zijn lot overgelaten. Wright noemt velen, die in de veertiende eeuw die beevaart hebben ondernomen. Ook uit ons vaderland kunnen wij eenigen aanwijzen. Er is bij Van Heussen en Van Rijn, *Kerk. oudh. v. Utrecht*, Dl. I, blz. 584, sprake van een utrechtsch ridder, die omstreeks den aanvang der twaalfde eeuw St. Patricks-vagevuur zal bezocht hebben. In het jaar 1399 werd die tocht ondernomen door Jan van Brederode; men zie Johannes a Leidis, *Cronic. belg.*, Lib. XXXI, Cap. 56. Reeds in dien tijd werd er twijfel geopperd, maar ongeveer een eeuw later ondervond een hollandsch monnik uit Heemstede bij zijn bezoek der grot wel knevelarij, maar geen visioenen. Hij klaagde deswegen bij paus Alexander VI, en op diens bevel werd de grot in 1497 gesloten. Zie de Bollandisten, *Acta SS.* Mart. T. II, p. 590. Nadat paus Benedictus XIV een sermoen ten gunste van het St. Patriks-vagevuur in het licht had gezonden, namen de beevaarten naar de grot, wier ingang sinds op een kleiner eiland getoond werd, voortdurend toe, ondanks herhaald verbod onder de regering van Elizabeth en die van Anna uitgevaardigd, en vinden zij ook nog in onze dagen plaats, ofschoon de inwijdingsceremoniën veranderd zijn en visioenen niet meer voorkomen.

Digitized by Google

Maar het tegenovergestelde daarvan wordt door de doctoren gewoonlijk geloofd. Vervolgens overtreft het uitstellen der genade, dat is de „poena damni", bij zielen, die afgescheiden van het lichaam en niet veroordeeld zijn, alle straffen van het tegenwoordige leven. Wanneer derhalve de zielen in het aardsche paradijs het zalig aanschouwen Gods nog niet genieten, dan lijden zij aldaar een zeer zware straf. Daarenboven, op hoedanige wijze kon ridder Egneius[1] op één dag het paradijs bereiken en terugkeeren tot de deur, waardoor hij de grot was binnengetreden? Men zou ook kunnen vragen, op welke wijze zoo ontelbaar vele zielen, als zich in het vagevuur en ook in het aardsche paradijs bevonden, aan den ridder zichtbaar, in menschelijke gedaante verschenen zijn. Wat men ook van de andere gezichten zeggen moge, men kan van dit visioen niet beweren, dat het in de verbeelding geschied is, want het was een uitwendig zien, terwijl de visionaris in volkomen wakenden toestand verkeerde. Derhalve moet ook alles, wat op zoodanige wijze gezien werd, in werkelijkheid bestaan.

Nu vangt Dionysius met zijn antwoord aan.[2] Volgens Augustinus is het gezicht („visio") drievoudig: uitwendig, in de verbeelding, verstandelijk.[3] Uitwendig is het, wanneer

---

[1]) De man, die door Dionysius Egneius genoemd wordt, heet in het genoemde utrechtsche handschrift Owein, bij Van Vloten Owen, bij Görres Önus of Gunem, in de *Aurea Legenda* (ed. Graesse, p. 213) Nicolaus. Owein is een historisch persoon, een ridder, die door koning Stephanus aan den Cisterciënser Gilbert naar Ierland als tolk medegegeven werd, toen deze aldaar een nieuw klooster wilde stichten. Owein werd later monnik in dat klooster, en verhaalde zijn geschiedenis aan denzelfden Gilbert. Deze heeft, volgens Görres, haar omstreeks 1196 te boek gesteld, en van hem heeft zijn leerling Henricus Salteriensis haar ontvangen.

[2]) *Dial.* Art. 26. Aan het hoofd van dit artikel noemt Dionysius zijnen naam voluit; men verg. boven, blz. 37.

[3]) Caesarius van Heisterbach verdeelt in zijn *Dial. mirac.* Dist. VIII, cap. I de gezichten in: visiones corporales, spirituales, intellectuales.

door het lichamelijke oog iets in tastbare gedaante gezien wordt. Zoo zag bijv. Maria den engel Gabriël, en zoo zijn alle verschijningen van engelen aan de kinderen Israëls. Een dergelijk gezicht komt alleen in wakenden toestand voor. Het gezicht wordt een gezicht in de verbeelding genoemd, wanneer iets aanschouwd wordt onder gelijkenissen, die door het inwendig gevoel, dat is door de verbeelding, gevormd zijn. Zóó waren de gezichten, die de profeten Ezechiël en Jeremia gehad hebben. Somtijds geschiedt het in den slaap (*Job* XXXIII: 15, 16), somtijds in wakenden toestand. Maar is dit laatste het geval, dan zijn de uitwendige zintuigen geheel afgetrokken en van het gebruik der leden des lichaams beroofd. Zóó de visioenen van Jesaja en Joannes. Ten derde bestaat er een verstandelijk gezicht, namelijk wanneer den mensch iets getoond wordt onder vormen, die voor hem verstaanbaar zijn, door verlichting zijns verstands, door instorting van zuiver licht. Op deze wijze zijn aan David gezichten en openbaringen te beurt gevallen (2 *Sam.* XXIII: 2, 4.) Het gezicht in de verbeelding draagt dien naam op twee wijzen. Vooreerst, wanneer het alleen in de verbeelding en niet verstandelijk is, als de mensch iets aanschouwt onder vormen uitsluitend aan de verbeelding ontsproten, zonder dat hij hun beteekenis begrijpt. Zóó zijn de visioenen van Nebukadnezar en Pharao, die echter daarom geen profeten waren. Ten tweede, wanneer het voor een deel een gezicht in de verbeelding en voor een ander deel een verstandelijk is, wanneer de mensch namelijk begrijpt wat daardoor wordt aangeduid. Eveneens wordt het verstandelijk gezicht op twee wijzen zoo genoemd. Vooreerst, wanneer het zuiver verstandelijk is, als iets alleen onder verstaanbare vormen voorgesteld en door geestelijke verlichting begrepen wordt. Ten andere, wanneer het deels een verstandelijk, deels een gezicht in de verbeelding is, zoodat het naar beide genoemd en met de tweede wijze, waarop het gezicht in de verbeelding dien naam draagt, vereenzelvigd worden kan.

Digitized by Google

Er zijn teekenen waaraan men kan herkennen of de visioenen wel waarlijk uit God, dan of zij uit den Satan zijn.[1] Hun inhoud mag vooreerst niet strijden met de h. schrift, moet ten andere overeenstemmen met de algemeene leer der h. vaders, ten derde met die der katholieke doctoren, ten vierde moet hij geschikt zijn tot geestelijken voortgang en heilige devotie; ten vijfde moeten de profetiën, in de visioenen vervat, ook vervuld worden; ten zesde, de personen, aan wien zij geschieden, moeten in waarheid katholiek, deugdzaam en standvastig in het goede zijn. Ook kan men als kenmerk van de echtheid der visioenen beschouwen, dat de mensch door hunnen invloed gedreven wordt tot verachting van zichzelven, tot verfoeiing van alle ijdelheid en zonde, tot vurige liefde van het goede, tot mededeeling der gratie hem verleend, tot begeerte naar geestelijke winst, tot zuivere liefde Gods, tot klaarder verstand van de zaken des geloofs, tot vast geduld en tot heilige gehoorzaamheid.

Wanneer Dionysius de visioenen door hem gebruikt aan deze kenteekenen toetst, dan vindt hij dat ze echt en alleszins geloofwaardig zijn.[2] Immers de zaken, die in genoemde visioenen aanschouwd zijn, worden ook gevonden in de h. schrift. Ook daar verhalen de heilige profeten, dat zij in den geest zijn weggevoerd naar verwijderde plaatsen, alwaar zij ongehoorde en nimmer te voren aanschouwde dingen hebben gezien, dingen die niet letterlijk kunnen worden opgevat. Zoo vermeldt Ezechiël (VIII: 3), dat hij in een gezicht uit Chaldaea naar Jeruzalem werd gevoerd. Dat was een gezicht in de verbeelding. Ezechiël bleef in werkelijkheid en onbewegelijk op zijn plaats in Chaldaea. De zaken vermeld in het verhaal aangaande Tondalus' visioen, aangaande dat van den engelschen monnik, in de legende

---

[1]) *Dial.* Art. 27. De criteria van het visioen, door Catherina van Siena gesteld, worden opgegeven door K. Hase, *Caterina von Siena. Ein Heiligenbild*, Leipzig, 1864, S. 17.

[2]) *Dial.* Art. 28.

Digitized by Google

van St. Patricks-vagevuur strijden dus niet met uitspraken der h. schrift, noch met de waarheid des geloofs. Zij verschillen ook niet van de leer der h. vaders. Gregorius meldt, in het vierde boek zijner *Dialogi* en elders in zijn *Homiliae*, dat dikwijls aan de stervenden goede en kwade engelen zijn verschenen, dat de kwade gekomen zijn in de gedaante van Aethiopiërs en draken, dat zij de ledematen der stervenden gebonden en hun zielen gebracht hebben naar liefelijke plaatsen of naar zoodanige, waar de straffen werden voltrokken. Hij verhaalt, dat de zielen der afgestorvenen tot hare lichamen zijn wedergekeerd en aan de levenden hebben verhaald de pijnen, die zij gezien of geleden, de vreugden, die zij aanschouwd hadden. In die verhalen bezigden zij, ter uitdrukking van hetgeen haar wedervaren was, de namen van lichamelijke zaken en gelijkenissen. Zoo spraken zij van vlammen, vuur, bruggen, groenende weiden, huizen enz. De menschen, wien deze gezichten te beurt gevallen zijn, hebben daarna in zoo groote onthouding, zoo streng, zoo berouwvol, zoo heilig geleefd, dat hun woorden gunstige getuigenis ontvangen van hunnen levenswandel en van hunne vordering op den weg des heils. Bovengenoemde visioenen zijn daarenboven uitnemend geschikt om den mensch te leiden, hem aantesporen tot de vreeze Gods, tot inwendig berouw, tot heilige devotie, tot zaligende poenitentie, tot verachting der wereld, tot bewaking van het eigen hart, tot verbetering in alles.

Alhoewel de Frater reeds als zijn overtuiging te kennen gegeven heeft, dat thands velen de verhalen dezer visioenen met waarachtiger geloof zullen lezen, wil Dionysius echter de bedenkingen, tegen het Tondalus-visioen ingebracht, trachten optelossen.[1]

Vooreerst had de Frater gevraagd of Tondalus' ziel gedurende het geheele visioen werkelijk van het lichaam was

---

1) *Dial.* Art. 29.

gescheiden, of dat zij in het lichaam is gebleven, zoodat zij al wat zij zag in een gezicht in de verbeelding aanschouwde en al wat zij leed onder gelijkenissen heeft gedragen. Maar in de geschiedenis van Tondalus wordt verhaald dat hij waarlijk gestorven was. Hij zelf heeft ook, tot het gebruik zijns lichaams teruggekeerd, gezegd, dat zijn ziel het lichaam had verlaten, dat zij bemerkte dat dit dood was en tot het lichaam heeft willen wederkeeren, doch dit niet vermocht. Uit zaken echter die in dat zelfde verhaal voorkomen kan juist het tegenovergestelde beweerd en bewezen worden. Er wordt namelijk gezegd dat alle teekenen des doods zich bij Tondalus vertoonden, maar dat door sommigen, die hem nauwkeurig onderzochten, aan zijn linkerzijde een gematigde warmte bespeurd werd, zoodat men zijn lichaam onbegraven liet tot den derden dag, toen hij herleefde. Men zou derhalve kunnen beweren, dat zijn ziel gedurende dien tijd in werkelijkheid in het lichaam is gebleven en dat Tondalus, alleen in een gezicht in de verbeelding, de straffen aanschouwd en geleden heeft door een verborgen beschikking Gods en op een wijze, voor ons even onbegrijpelijk, als die waarop zielen, afgescheiden van haar lichaam, door stoffelijk vuur gekweld kunnen worden. Men zou verder kunnen zeggen dat de ziel van Tondalus gemeend heeft van haar lichaam gescheiden te zijn, ofschoon dit niet werkelijk het geval was, omdat zij geheel vervreemd en afgetrokken was van haar lichaam en van alle lichamelijk gevoel, beweging en handeling, en zich geheel bezig hield met de dingen eener andere wereld. Dit nu is volstrekt niet ongewoon. Zelfs een apostel (2 *Cor.* XII: 2, 3) wist niet of hij in het lichaam dan wel daar buiten opgetrokken was geweest. Sommige menschen zijn ook met zoo hemelsche zoetheid vervuld geworden, dat zij meenden dat hun ziel het lichaam had verlaten. Bisschop Fronto verhaalt dat hij tegenwoordig geweest is bij de begrafenis van de zalige Martha, en Ambrosius dat hij de plegtige teraardbestelling van den h. Martinus heeft bijgewoond, maar Richard

Digitized by Google

de media villa [1] en vele anderen met hem beweren dat genoemde bisschoppen evenmin persoonlijk als dat hun zielen daarbij tegenwoordig waren. Daarenboven, — opdat men begrijpe op hoedanige wijze een ziel, terwijl zij in het lichaam blijft, in een gezicht in de verbeelding allerlei dingen zien, zich bewegen, lijden, verschrikt worden kan, — Augustinus zegt [2] dat de zielen dergenen, die aldus zonder het gebruik hunner zintuigen liggen, dat alles door zekere gelijkheid met het lichaam doen en ondergaan. Niettegenstaande dit alles zou men met grond van waarschijnlijkheid kunnen zeggen, dat Tondalus' ziel in waarheid van het lichaam gescheiden was, en in een verstandelijk visioen aanschouwd heeft wat zij later verhaalde. Het verstand toch verbergt, volgens Boëtius, in zich en vat in zich saam alle uit- en inwendig gevoel, en het weet de handelingen des gevoels op een tegelijk verhevener en eenvoudiger wijze ten uitvoer te brengen, dan dit door het gevoel zelf kan geschieden. Gelijk nu God door zeer eenvoudige idealen en onstoffelijke vormen alles te zamen en ieder ding in het bizonder ziet en kent, wat er ook aardsch en lichamelijk wezen moge, en gelijk de heilige engelen en de duivelen, ofschoon onstoffelijk, echter door hun verstandelijke natuur het lichamelijke en tastbare kennen, zoo krijgt ook de ziel, afgescheiden van het lichaam, door de verstandelijke krachten, die in haar liggen, kennis van het lichamelijke, waartoe ook de herinnering medewerkt. Wat een ziel, afgescheiden van het lichaam, aanschouwd heeft, dat kan zij,

---

[1]) *Sup. prim. Sent.*, dist. 17: „Dici potest quod in veritate nec corpus nec anima Ambrosii interfuit sepulturae sancti Martini, sed forte angelus in specie Ambrosio soporato quod interesset illi sepulturae. Nec est putandum quod phantasticum hominis realiter exeat de homine dormiente, sed quandoque contingit quod homo somniat se esse praesentem alieno conspectui: et quando hoc somniat, tunc spiritus in specie illius hominis apparet illi cujus conspectui ille dormiens somniat se esse praesentem."

[2]) *Sup. Genes.*, 12.

Digitized by Google

later tot het lichaam teruggekeerd, aan andere slechts onder lichamelijke benamingen mededeelen. Zoo ook de ziel van Tondalus, die daarenboven niet zeer bedreven was in de physica. Zij sprak over geestelijke zaken slechts bij benadering. Aan onlichamelijke zaken kan geen zitten, geen wandelen, geen zijn op een plaats toegeschreven worden. Verhaalt dus Tondalus dat zijn ziel boven op zijn lichaam heeft gestaan, dat zij gewandeld, duivelen aanschouwd heeft, dan is dit alles geestelijk optevatten. De straffen zijn haar op die wijze vertoond, dat zij ze het best aan andere menschen verhalen kon, onder gelijkenissen en beelden aan lichamelijke zaken ontleend. De ziel van Tondalus had geen lichamelijke voeten, de zielen in het vagevuur worden niet gevild of verbrand. Wel zijn daar straffen vreeselijker dan eenige op aarde, maar hoe zij zijn kunnen wij niet uitdrukken. Op deze wijze moet men ook de uitwendige gedaante van het vagevuur en die der duivelen verstaan. Wij hebben reeds kennis gemaakt met Dionysius' gevoelen dat de ziel uit het vagevuur eerst naar het aardsche paradijs komt, [1] en met zijn meening dat de minste straf van het vagevuur grooter is dan elke van dit leven, [2] wij weten dus hoe hij de bedenkingen door den Frater hier tegen ingebracht oplost. De geleerden beweren over het algemeen dat in het vagevuur de zielen gekweld worden niet door duivelen, want deze hebben zij overwonnen, ook niet door engelen, die niet wreed kunnen zijn tegen hun toekomstige medeburgers, maar alleen door vuur. Hiertegenover staat wat zoowel in bovengenoemde visioenen als in andere openbaringen verhaald wordt. De kerk heeft nog geene beslissing genomen. Men mag dus van de meening der doctoren verschillen. Het verstand eischt niet dat de zielen niet door duivelen gekweld worden, omdat zij deze overwonnen hebben. Want hebben zij ook eindelijk de zege behaald,

---

[1]) Zie boven, blz. 128—130.

[2]) Zie boven, blz. 120.

Digitized by Google

zij waren vroeger veelal aan dezen onderdanig. Daarvoor hebben zij in de wereld geen voldoening gegeven. Men zou derhalve kunnen zeggen dat zij verdienen in het vagevuur door duivelen gestraft te worden, opdat zij in de straf onderworpen zijn aan hen, wien zij zich in de zonde vrijwillig onderworpen hebben, opdat zij door hen gestraft worden, door wie zij gezondigd hebben. Het valt ook niet uittemaken of de „poena sensus" in het vagevuur alleen door middel van vuur geschiedt. Thomas en anderen met hem beweren dit, doch volgens vele openbaringen schijnt het anders te zijn, en het kan ten minste niet ontkend worden, dat in het vagevuur het aanschouwen der duivelen smart veroorzaakt.

Vatten wij alles saam, dan zien wij dat Dionysius aan het visioen groot gewicht toekent voor de kennis der toestanden des toekomenden levens, dat hij de uitspraken der visioenen vasthoudt tegenover de meening der geleerden, dat hij echter niet onvoorwaardelijk aanneemt al wat in die visioenen wordt verhaald, maar dit onderwerpt aan een kritiek, die wij voor zijnen tijd niet anders dan zorgvuldig mogen noemen.

Digitized by Google

BESLUIT.

Aan het einde van ons onderzoek gekomen, trachten wij nog op eenige vragen antwoord te geven, voornamelijk op die naar den indruk, dien de leer onzer vaderen op ons maakt, en naar de waarde van een kennismaking met het volksgeloof.

Hoedanig is het beeld van den dood, zooals wij dat uit de leer der vier uitersten mogen opmaken? Wij kunnen, deze vraag beantwoordend, hem geen anderen naam geven dan dien van koning der verschrikking. Het liefelijk beeld van den broeder des slaaps, van den bode der goden, van den Thanatos, [1] die, als in gedachte, de hand aan de wang houdt of zijn voet zet op de psyche, als om aan te duiden dat hij van haar bezit neemt, wordt in die leer niet gevonden. De hoop en vertroosting, die tot ons spreken uit de zinnebeelden door de oude christenen op hunne graven geplaatst, [2] zoeken wij in het geloof onzer vaderen te vergeefs. De dood is reeds de onbarmhartige maaier geworden, wiens zeis den mensch niet spaart, en geheel overeenkomstig die voorstelling wordt de mensch gedacht onder het beeld van een bloem des velds, met het gras vergeleken, waarbij men aan bijbelsche uitspra-

[1]) Over den Thanatos zie men Furtwängler, *Die Idee des Todes in den Mythen und Kunstdenkmälern der Griechen*, Freiburg, 1855.

[2]) Men zie W. Moll, *Wat leeren ons de zinnebeelden, die de oude Christenen op hunne graven plaatsten, aang. de wijze waarop zij den dood beschouwden.* In het *Maandschrift* van de ringsverg. van Amsterdam voor 1854.

Digitized by Google

ken zich aansloot. Wel is waar vinden wij nergens in die leer een bepaalde beschrijving van de gedaante des doods, maar wij mogen uit alles, wat onze vaderen van hem melden, aannemen, dat de voorstelling van den dorren beenderman, waarschijnlijk in de negende of tiende eeuw ontstaan,[1] doch waarvan wij eerst in de twaalfde eeuw bij de germaansche volkeren sporen ontdekken,[2] ook bij onze landgenooten ingang gevonden heeft. Zoo waren ook zij dragers van het volksgeloof dier dagen, gelijk dat op eigenaardige wijze in de zoogenaamde dooden-dansen zich kennen deed.

Het doel waarmede men aan den dood zoowel als aan het oordeel, aan hel en aan hemel dacht, het terugbrengen van den weg der zonde, nam meestal zijnen oorsprong in een zelfzuchtig streven, in de vrees voor straf en de hoop op belooning. Ook in de leer onzer vaderen is dat streven op te merken. Wel vinden wij in onze litteratuur der vijftiende eeuw, in een *Spiegelkijn van bekeering*, door eenen ongenoemden vervaardigd, en in de *Spiegel van volcomenheit* van Hendrik Van Herp[3] de poging om als beginsel der bekeering in plaats der vrees de waarachtige liefde tot God te stellen, maar blijkt ons daaruit de hooge trap van religieuze ontwikkeling, waarop deze beiden stonden, hun meening is nimmer de algemeene, nimmer het geloof des volks geweest, dat zich aan de zinnelijker opvatting steeds heeft vastgeklemd.

Wanneer wij opmerken dat in de leer der vier uitersten de hel het uitvoerigst wordt besproken, dan is dit verschijnsel gereedelijk te verklaren. Nergens toch vond de phantasie, in de middeleeuwen zoo sterk ontwikkeld, een veld, dat zoo uitgebreid was, zoo geschikt voor haren arbeid. De inquisitie was ingevoerd en het burgerlijk strafregt met zijn

---

[1]) Augusti, *Denkwürdigk. a. d. christl. Archaeol.*, Bd. IX, S. 517.
[2]) Grimm, a. w., S. 809.
[3]) Over beiden zie men W. Moll, *Johannes Brugman*, Dl. I, blz. 27, noot 1 en Bijlage IV.

Digitized by Google

pijnbank en rad, zijn mutsaard en gesmolten lood opgetreden, en in beiden had de verbeelding machtige helpers tot het uitdenken der verfijnste straffen. Tegenover de behandeling van een stof, als de christelijke hel aanbiedt, steekt alle behandeling van elk ander onderwerp af. Niets werd gretiger aangevat, van meerdere, van verschillender zijden en onder verschillender licht beschouwd, met meer geestdrift weergegeven dan de christelijke strafplaats der verdoemden. Wanneer een middeleeuwsch schrijver eenmaal tot dezen arbeid zich heeft begeven, dan kan men verzekerd zijn dat hij niet zal ophouden, alvorens hij al de krachten zijns verstands en van zijn gevoel heeft uitgeput. Waarschuwend sprak de Sibylle tot Aeneas: [1]

> facilis descensus Averno;
> Noctes atque dies patet atri janua Ditis;
> Sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
> Hoc opus, hic labor est.

Wij kunnen die woorden in intellectueelen zin op de middeleeuwsche auteurs toepassen. Gemakkelijk was het hun zich in de hel en hare straffen te verdiepen, maar onvergelijkelijk moeielijker een eind te vinden voor hun meditatiën.

Bij de beschouwing van de leer der vier uitersten treft het ons, dat de voorstelling aangaande den hemel uitsluitend een monnikachtige kleur draagt. Voor de Grieken en Germanen hing de hoogste zaligheid (Elysium en Valhalla) òf van bloedverwantschap met Zeus af, òf van de dapperheid der krijgers; voor de middeleeuwen daarentegen van de vroomheid, zooals die zich in het monastieke leven openbaarde. Geen wonder! Zoo als de mensch is, zoo maakt hij zich zijnen God, zoo denkt hij zich zijnen hemel. In het algemeen, waar men de vreugde des hemels bepeinsde, daar dacht men aan wat op aarde het grootste genot verschaft.

---

[1]) *Aen.*, VI: 126 sqq.

Digitized by Google

Zoo oefenen zich in het Elysium de helden in het worstelperk,[1] zoo verheugen zich de Germanen bij de gedachte, dat zij eenmaal in de Valhalla drinken zullen uit de schedels der verslagen vijanden, zoo hopen de Indianen in de zalige jachtvelden hun liefsten arbeid, de jacht,[2] voort te zetten, zoo vertoeven ook onze vaderen, wien godsdienst en monnikenleven het zelfde, ja wien beiden slechts onder één naam („religio”) bekend waren, wanneer zij de vreugde des hemels beschrijven, bij voorkeur bij het liefelijk lofgezang den Heere, bij het aanschouwen der optochten en processiën, met kruis en vaan, met wierookvat en palmtak.

Naarmate onze eigene geloofsovertuiging meer nadert tot of meer afwijkt van de leer der vier uitersten, door onze vaderen beleden, zal ook ons oordeel daaromtrent verschillen. Voor zoo verre historische onpartijdigheid in absoluten zin mogelijk is, zal deze altijd moeten zeggen: wij vinden in die leer licht en schaduw. Het christendom zoo als het in die dagen als een voortbrengsel ook der sociale toestanden zich vertoonde, het christendom met al zijn dogmen en opvattingen, met al zijn troost en verschrikking, met al zijn ongerijmdheden en alles wat schoon en verheven is, met al zijn ruimte voor geestelijk onderzoek en al zijn bekrompenheid, met al zijn haat en al zijn liefde vinden wij in de leer onzer vaderen terug.[3] Wij kunnen lichtende punten opmerken in hun geloof. Of getuigt het niet van een edelen geest, van een diepen blik in het wezen der dingen, wanneer zij, boven alle straf, de verwijdering van Gods aangezicht de zwaarste kastijding achten, wanneer zij, aan Gods barmhartigheid nooit twijfelend, Judas' wanhoop grover zonde noemen dan het verraad aan zijnen meester

---

1) *Aen.*, VI: 641, 42.

2) Ook Orion jaagt, volgens *Odyss.*, XI: 572 sqq., in de onderwereld de schimmen der verslagen dieren.

3) Verg. A. S. Kok, *Dante's Divina Commedia*, Dl. III, blz. 380.

Digitized by Google

gepleegd, wanneer zij bekennen eigenlijk niets van het leven na dit leven te weten, wanneer zij doen opmerken dat alles, wat zij daarvan verhalen, door de menschen slechts onder beelden en gelijkenissen, aan menschen en menschelijke gewaarwordingen ontleend, begrepen kan worden? Of getuigt het niet van een vrij hoog standpunt van geestelijke ontwikkeling, wanneer zij al hun kennis slechts een weten ten deele, al hun gloeiende bewoordingen slechts een kinderlijk stamelen noemen? En daarnevens — bijna ongeloofelijk en onverklaarbaar — schaduw. Hoe vrolijker zonlicht zich ons vertoont, uit de geestelijke opvatting der toekomende dingen ontstaan, des te zwaarder slagschaduwen worden door de zinnelijkheid hunner voorstellingen te voorschijn geroepen. Het is onnoodig dat wij op die zinnelijkheid wijzen. De weinige geestelijke opvattingen van het leven hier namaals doen haar te sterker uitkomen. Men denke slechts aan de straffen der hel, aan de spijziging in den hemel.

Wat zullen wij van deze dingen zeggen? Bungener vraagt in zijn *Trois sermons sous Louis* XV:[1] „L'enfer du Dante doit il être celui du théologien chrétien" ? Hij zegt: „Triste chrétien, en tout cas, que celui qui a besoin pour songer un peu à son âme et ne pas faire trop de mal, de redouter des peines éternelles!" Zeer waar; maar waarom voegt hij niet daarbij: droevig ook het christendom, dat het goede doet uit hoop van in den hemel daarvoor beloond te worden? Beide is door onze vaderen geschied. Zullen wij daarvan een grief maken tegen hun geloof? Zoo ja.... dan ook dit allen middeleeuwsche christenen verweten, want het geloof onzer vaderen was het algemeene geloof dier dagen. Er kan niemand gereeder zijn dan ik om te erkennen, dat in de meeste voorstellingen op eschatologisch gebied zinnelijkheid, grof anthropomorphisme wordt gevonden. Maar ik aarzel toch daarvan een beschuldiging te maken, ten minste te-

[1]) Tom. II, p. 304.

Digitized by Google

gen de middeleeuwen alleen. Het geloof aan een dergelijke zinnelijke hel, aan een dergelijken zinnelijken hemel, het behoort voorzeker tot de ongelukkigste voorstellingen der middeleeuwen, maar niet dier tijden alleen. Het is een erfkwaal der geslachten, het is — laat mij een woord van Heinrich Heine gebruiken, ofschoon van een andere zaak dan deze doet — „die grosze Brüderkrankheit, das tausendjährige Familienübel," het is een veelsoortige geestelijke pest, die door de gansche menschheid heen niet ophoudt te woeden. Veel is door de kerkhervorming der zestiende eeuw uit dien Augias-stal verwijderd, maar geheel opgeruimd is hij niet, zelfs niet na de eeuw van Balthazar Bekker en Christiaan Thomasius, zelfs niet in onze dagen. Wil men voorbeelden uit latere tijden? Men zie hoe Henrico Henriquez, een der eerste volgers van Loyola, in zijn boek over de bezigheden der heiligen in den hemel, [1] de bewoners van dat oord zich verlustigen laat in maskerades, in gastmalen en balletten, de engelen in dameskleederen, met gekrulde haren en hoepelrokken laat rond wandelen. Men zie hoe een milaneesch godgeleerde, Antonius Rusca, [2] in de eerste helft der zeventiende eeuw nog geen schrede verder gekomen is dan het standpunt, waarop onze vaderen in de vijftiende stonden. Er is slechts één eeuw voorbijgegaan, het was in het jaar 1721, sinds in Spanje een vaartuig werd uitgerust om het eiland weer te vinden, waarop Sint Brandaen het aardsche paradijs zal aangetroffen hebben. [3] Het is niet te loochenen dat de protestantsche afdeeling der christenheid in geestelijke opvatting der toekomende dingen de katholieke overtreft. Maar ook bij haar zal men niet te vergeefs naar zinnelijke voorstellingen zoeken. Men vergelijke slechts de werken der protestantsche scholastieken, en wil men iets aangaande onze dagen weten, men leze het artikel ***Mozaiek***

---

[1]) *Summa*, 3 Tom. in fol., Venetie, 1600.
[2]) *De inferno et statu daemonum*, Milaan, 1621. 4°.
[3]) Labitte, a. w., p. 122.

Digitized by Google

in het Augustus-nummer van de *Gids* voor 1865. Nog eens, zinnelijkheid, grof anthropomorphisme wordt in de eschatologische voorstellingen der middeleeuwen gevonden, maar niet in die der middeleeuwen alleen.

Welke waarde heeft een onderzoek naar het volksgeloof ingesteld? Ik meen dat wij het een drievoudige mogen toekennen. Er is geen tijdperk in de geschiedenis of het wordt beheerscht door een idee. De dogmatische of, wil men, de geloofs-overtuiging van een tijdvak drukt haren stempel op den geheelen inwendigen toestand daarvan. Wie een tijdperk in al zijn verschijnselen wil begrijpen, dient met het geloof, dat toen heerschende was, bekend te zijn. Wie zich een juist beeld wil vormen van den zedelijk-godsdienstigen toestand onzer vaderen in de vijftiende eeuw en dien op de rechte wijze wenscht te verklaren, hij mag het geloof, dat de harten der menschen van dien tijd bijna geheel vervulde, hij mag de leer der vier uitersten niet zonder haar op te merken voorbijgaan. Daarenboven, er is nooit een groot man geweest, die, op welk gebied ook, diep ingrijpende verbeteringen heeft aangebracht, of hij deelde te eeniger tijd het geloof zijner moeder, het geloof van zijn volk. Zoo ook in zaken van godsdienst. Wanneer men een geschiedenis der dogmen schreef, dan heeft men tot nog toe teveel gelet op de boven andere uitstekende persoonlijkheden, te weinig op het geloof des volks, dat tot vorming van zulke persoonlijkheden steeds het zijne heeft gedaan. Hoe zal men bijvoorbeeld de eigenaardige dogmatiek van eenen Bellarminus naar waarheid kunnen verklaren, hoe zal men met juistheid het standpunt kunnen aanwijzen, dat deze in de geschiedenis der dogmata inneemt, wanneer men niet eerst nauwkeurig heeft bepaald, hoedanig het algemeene geloof van zijn tijd geweest is. Zoo ook wanneer men een geschiedenis der eschatologie zal willen schrijven, kan men niet zonder groote schade bij het tijdvak der middeleeuwen alleen van de uitspraken der groote scholastieken uitgaan en nalaten het oog te vestigen op volksleeraren, als Gerard Van Vliederhoven en Dio-

Digitized by Google

nysius de Kartuizer. Ten slotte. Wanneer men zich met het verledene bezighoudt, zij het altijd met het oog op de toekomst. Slaan wij acht op de vruchten, die een dergelijke voorstelling van de leer der toekomstige dingen heeft voortgebracht, zien wij welken invloed zij op het zedelijk-godsdienstig leven onzer vaderen heeft uitgeoefend, dan geloof ik dat die vruchten niet verblijdend, dat die invloed niet gezegend kan worden genoemd. Wie zal bewijzen dat door dergelijke opvattingen van het leven hier namaals der zedelijkheid gebaat werd? Wanneer ons dus in onze dagen ter verbetering van den zedelijk-godsdienstigen toestand des volks wapenen uit het tuighuis der eschatologie worden aangeboden, wier kracht zich alleen door tusschenkomst van grover of fijner egoïsme en zinnelijkheid kan doen gelden, wijzen wij die als versleten terug en zij onze leus: non tali auxilio!

BIJLAGE.

I. Handschriften van het *Cordiale*.

Wij vinden in berichten uit de zeventiende eeuw melding gemaakt van eenige handschriften van het *Cordiale*, die toen bestonden. Zoo vond men, althans vóór de spaansche beroerten, in de boekerij van een klooster der Minderbroeders te Emmerik een *Cordiale IV Novissimorum.* [1] Volgens den catalogus van de bibliotheek van het klooster B. Mariae virginis de laude, in de dioecese Doornik, dat aan de cisterciënser-orde toebehoorde, werd aldaar in het begin der zeventiende eeuw — genoemde catalogus toch werd in het jaar 1642 vervaardigd — in handschrift een *Tractatus de quatuor Novissimis* gevonden, dat, blijkens de aanvangswoorden — „Memorare novissima tua" — waarschijnlijk het *Cordiale* was. [2] De boekerij van het benedictijner-klooster te Afflighem, in de mechelsche dioecese, bezat in 1642, volgens den catalogus van dat jaar, een *Cordiale de IV Novissimis.* [3] Onder de handschriften, die in het jaar 1638 het eigendom waren der reguliere kanunniken te Tongeren, wordt ook een *De quatuor Novissimis* vermeld, dat op naam van Geert Groote stond, benevens een *Cordiale novissimorum Walgarii Sylvaeducensis*, waarbij wij waarschijnlijk aan den afschrijver of den bezitter van het boek te denken hebben. [4]

---

[1]) Joan. Bunderius, *Index manuscr. libr. p. Belgium*, vermeld door Foppens, a. w., i. v. Gerardus Magnus.

[2]) Sander, *Bibl. belg. manuscr.*, Tom. II, p. 115.

[3]) Sander, a. w., Tom. II, p. 150.

[4]) Sander, a. w., Tom. II, p. 190, 196. Verg. boven, blz. 14, noot 3.

Digitized by Google

Wat het lot dezer manuscripten geweest is, bleef mij onbekend. Doch zelfs wanneer zij spoorloos verdwenen zijn is hun verlies niet van zeer groot belang te achten, daar zoowel in ons vaderland als in den vreemde nog een vrij groot aantal handschriften bewaard gebleven is. Vele daarvan bezit de bourgondische bibliotheek te Brussel. De catalogus dezer boekerij kent de meesten aan Dionysius den Kartuizer toe, doch blijkens de aanvangswoorden zijn het handschriften van Van Vliederhovens werk. Zóó die voorkomen onder N°. 1522, 1666, 2435, 2480, 2620, 2845, 3470, 8205. In genoemde boekerij vindt men tevens op N°. 1172 een handschrift eener dietsche vertaling uit de laatste helft der vijftiende eeuw, getiteld *Die IIII uyterste*. Het begint met de woorden: „dat yerste van de vier uyterste", zoodat de proloog van het *Cordiale* ontbreekt. Ook bestaat (N°. 3030) een handschrift eener nederlandsche overzetting, uit den aanvang der zestiende eeuw, beginnende met de woorden: „dit leert ons de wise man," waarin dus het voorafgaande „Memorare novissima tua et in aeternum non peccabis" gemist wordt. In handschrift bezit de bourgondische bibliotheek een fransche overzetting van het *Cordiale*, door Jean Mielot vervaardigd, onder den titel van *Des quatre Novissimes* en *Des quatre dernières choses ad venir;* het laatste dezer beide handschriften (N°. 9048 en 11129) dagteekent van het jaar 1455. In de boekerij te Gent wordt in handschrift een *Libellus qui Cordiale dicitur et tractat de quatuor Novissimis* gevonden, dat ten onrechte door den catalogus aan Dionysius den Kartuizer wordt toegekend. [1] De bibliotheek der universiteit te Weenen bevat eenige handschriften van het *Cordiale*, [2] en de stads-boekerij te Hamburg bezit een perkamenten handschrift eener dietsche vertaling, getiteld *Cordiale van den vier utersten dingen*. [3]

---

[1]) De St. Genois, *Catalogue des manuscr. de Gand*, p. 397.

[2]) Zie boven, blz. 11.

[3]) Varia, lingua saxonica, N°. 140. Zie Geffcken, a. w., Beilage V, S. 81.

Digitized by Google

Ook in ons vaderland zijn manuscripten van Van Vliederhovens werk niet zeldzaam. In de utrechtsche universiteits-bibliotheek wordt een viertal gevonden (Aevum medium, Script. Eccl. N°. 47, 259, 286, 370). Het eerste is een handschrift deels op perkament, maar voor het grootste gedeelte op papier, met cursieve letters, in doorloopende regels, denkelijk geheel door zekeren Minderbroeder Johannes Raephorst, in de omstreken van Brussel geschreven. Het bevat verschillende tractaten van godsdienstigen inhoud. Onder deze wordt op fol. 63^{r} — 81^{v} een *Quatuor Novissima* aangetroffen. N°. 259 is het handschrift, dat door den hoogleeraar Th. A. Clarisse codex A genoemd [1] en diplomatisch beschreven werd. [2] Men vindt in dezen codex, groot 252 fol. in 4°, verdeeld in 2 col., van pag. 50^{r} (2de col) tot pag. 73^{r} (2de col.) een *Quatuor Novissima*. Het derde handschrift, [3] 192 fol. groot, bevat op pag. 29^{r} — 76^{v} een tractaat *De quatuor Novissimis*, dat vroeger aan de Regulieren te Utrecht toebehoorde en aan het einde Van Vliederhoven den auteur van het *Cordiale* noemt. [4] Aan de Kartuizers bij Utrecht behoorde weleer het vierde handschrift, N°. 370. Nevens andere opstellen wordt daarin, op pag. 42^{r} — 101, een *Cordiale seu IV Novissima* gevonden. In de koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage worden drie handschriften van het *Cordiale* bewaard. Het eene, voorkomende onder Th. N°. 200, is 54 fol. in 4° groot, en belangrijk, omdat aan het slot daarvan het *Cordiale* aan Van Vliederhoven toegekend wordt. [5] Het andere, Th. N°. 205, is in 8° op perkament geschreven en 98 fol. groot. Het laatste levert ons een dietsche vertaling uit de vijftiende eeuw, behoorde voorheen aan de „ouden susteren toe Weesp in Sunte Johans evangelisten huus", is

[1]) *Archief*, 1e Ser., Dl. I, blz. 357.

[2]) *Archief*, blz. 382—388.

[3]) Het wordt ook vermeld door Prof. J. Clarisse in het *Archief*, 1e Serie, Dl. III, blz. 44; verg. Dl. II, blz. 254.

[4]) Verg. boven, blz. 15.

[5]) Verg. boven, blz. 15.

Digitized by Google

85 fol. in 8o. groot, en komt in genoemde boekerij onder Weesp, No. 33 voor. Een ander handschrift eener nederlandsche overzetting wordt in de bibliotheek der Maatschappij van Nederl. Letterk. te Leiden gevonden. Volgens den catalogus [1] is het 81 fol. in 8°. groot, op perkament geschreven en dagteekent het uit de vijftiende eeuw. Ook bestaat er van den latijnschen tekst van het *Cordiale* een fraai handschrift in 4o. 50 fol. groot, dat in de eerste helft der vijftiende eeuw, waarschijnlijk in de omstreken van Keulen, geschreven werd en thands aan den hoogleeraar W. Moll toebehoort.

II. Uitgaven van het *Cordiale.*

Het *Cordiale* werd herhaalde malen gedrukt, in en buiten ons vaderland, in latijnschen tekst niet alleen maar ook in overzettingen, hetzij in het dietsch hetzij in andere talen.

A. Uitgaven in ons land.

1o. In latijnschen tekst.

A°. Dni.

1482. *Cordiale de Quatuor Novissimis*, Delfis, 1482.

Visser, *Naaml.*, blz. 13, noemt haar in folio; Hain, *Rep. bibl.*, 5701, in quarto; Mattaire, *Annal. typogr.*, Tom. IV, p. 435.

1485. *Cordiale de Quatuor Novissimis*, Daventriae, Jacobus de Breda, 1485, 4o.

Hain, 5704.

1485. *Cordiale Quatuor Novissimorum*, Daventrie, in platea episcopi (Rich. Pafraed), 1485, 62 fol. 4°.

Een exemplaar dezer uitgave bezit de koninklijke bibliotheek, N°. 275. Het is niet te veronderstellen dat dit dezelfde editie is als de voorgaande. Hain toch toont elders te weten dat „in platea episcopi" bij Prafraed beteekent en nooit voor bij Van Breda gebruikt wordt.

---

[1]) Dl. I, blz. 35.

A°. Dni.

1489. *Cordiale Quatuor Novissimorum*, Antwerpen, 1489, 4o.

Volgens Grässe, *Gesch. d. Litteratur*, II, 1, S. 416.

1489. *Quatuor Novissima cum multis exemplis pulcherrimis*, Davantriae (sic!), in platea episcopi (Rich. Pafraed), 1489, 71 fol. 4°.

Visser, blz. 31; Hain, 5705; Panzer, I, p. 357. In de boekerij der utrechtsche hoogeschool worden twee exemplaren dezer uitgave bewaard, het eene onder Theol. Quart. N°. 338, het andere, tusschen handschriften gebonden, onder Aev. med. Script. Eccl. N°. 368.

1491. *Quatuor Novissima c. m. e. p.*, Daventriae, in platea episcopi, 25 Febr. 1491, 54 fol. 4o.

Hain, 5706; Panzer, I, p. 358. De koninklijke bibliotheek bezit een exemplaar dezer uitgave, N°. 292.

1494. *Quatuor Novissima c. m. e. p.*, Daventrie, Jacobus de Breda, 6 Dec. 1494, 49 fol. 4o.

Visser, blz. 38; Hain, 5709; Panzer, I, p. 361; Mattaire, Tom. IV, 2, p. 581. Een exemplaar wordt in de koninklijke bibliotheek bewaard, N°. 370. Visser meldt dat Revius, *Dav. ill.*, p. 144, deze uitgaaf aan R. Pafraed toeschrijft. Revius echter verwart haar met de volgende. Aanleiding daartoe gaf de dag, waarop zij in het licht verschenen zijn, „sexta mensis Decembris" en „decima sexta Decembris."

1494. *Quatuor Novissima c. m. e. p.*, Daventrie, Rich. Pafraed, 16 Dec. 1494, 54 fol. 4o.

Hain, 5708; Panzer, I, p. 361. Men vindt een exemplaar dezer uitgaaf in de utrechtsche universiteits-bibliotheek, N°. 340, een ander in de koninklijke boekerij. Vóór dit laatste, dat niet in den catalogus van den Heer Holtrop is opgenomen, staat een gedrukte inhoudsopgave van het *Memoriale*. Prof. J. Clarisse vergist zich, wanneer hij (in 't *Archief*, 1e Serie, Dl. III, blz. 45) deze uitgave, evenals de vorige, reeds op den 6den December laat verschijnen. Hij werd waarschijnlijk daartoe door Panzer gebracht, die in dezelfde dwaling is vervallen.

Digitized by Google

A°. Dni.
1496. *Cordiale seu de Quatuor Novissimis*, Daventriae, 1496, 4°.

Visser, blz. 43; Hain, 5710; Mattaire, Tom. IV, 2, p. 622.

1502. *Quatuor Novissima c. m. e. p.*, Daventrie, Jacobus de Breda, in profesto beati Leonardi abbatis 1502, 49 fol. 4°.

Panzer, VI, p. 484, laat deze uitgaaf in het licht verschijnen „in festo beati Quirini martyris." Onze opgave steunt op een exemplaar, dat in de koninklijke bibliotheek gevonden wordt.

1511. *Cordiale seu Quatuor Novissima*, Daventriae, Richard Pafraed, 1511, 4°.

Panzer, VI, p. 486.

Verder is in ons vaderland de latijnsche tekst van het *Cordiale* nog eenmaal in druk verschenen, zonder jaartal, maar vóór het begin der zestiende eeuw. *Quatuor Novissima c. m. e. p.*, Daventrie, Jacobus de Breda, 64 fol. (2 col.) 4°.

Visser, blz. 64, acht deze uitgaaf omstreeks 1490 gedrukt; Hain, 5697; Panzer, I, p. 369. Een exemplaar wordt gevonden in de bibliotheek der utrechtsche hoogeschool, Theol. Quart. N°. 339, een ander in de koninklijke boekerij (niet in den catalogus van den Heer Holtrop vermeld).

2°. In dietsche overzetting.

A°. Dni.
1477. *Die vier uterste, ofte die leste dinghen, die ons aanstaende ende toecomende sijn*, Voleyndet ter Goude (bij Gheraert Leeu), 6 Aug. 1477, 4°.

Visser, blz. 5; Hain, 5715.

1479. *Die vier uterste*, Gouda (bij Gheraert Leeu), 1479, 4°.

Volgens Prof. J. Clarisse in het *Archief*, 1e Ser., Dl. III, blz. 45.

1482. *Van de vier uterste, ofte die leste dinghen, die ons aanstande ende toecomende sijn*, Gouda, Gheraert

Leeu, 1482 op Sinte Bartholomeus avont Apostel, 60 fol. 4°.

Visser, blz. 13; Hain, 5716. Een exemplaar dezer uitgave is in het bezit van den Heer Enschedé te Haarlem, een ander bevond zich in de boekerij van den Heer Schinkel.

1483. *Quatuor Novissima. Die vier uterste*, Antwerpen, Mathias Goes, 1483 III coninghen avont in Januario, 64 fol. 4°.

Visser, blz. 15; Hain, 5702; Mattaire, Tom. V, 1, p. 310. Men vindt een exemplaar in de koninklijke bibliotheek, N°. 148.

1484. *Memorare novissima tua, caet.*, Herlem in Hollant, s. t. n. (Bellaert?) 12 Nov. 1484, 54 fol. 4°.

De Heer Enschedé bezit een exemplaar dezer uitgave.

1486. *Die vier uterste*, Delft, (Jac. Jacobsz. v. d. Meer), 25 Maart 1486, 58 fol. 4°.

Een exemplaar vindt men in de koninklijke bibliotheek, N°. 626.

1488. *Dit sijn die vier uterste*, Antwerpen, Gheraert Leeu, 15 April 1488, 4°.

Hain, 5718; Panzer, IX, p. 203. Beiden noemen den 16den April als den dag waarop deze uitgave in het licht verscheen, een exemplaar echter in de koninklijke bibliotheek (niet in den catalogus van den Heer Holtrop vermeld) geeft den 15den April op.

1488/89. *Die vier uijtersten*, Delff in Hollant, 1488, 54 fol. 4°.

Visser, blz. 28; Hain, 5717. In de koninklijke bibliotheek bevindt zich een exemplaar dezer uitgave, N°. 450. Het werd waarschijnlijk omstreeks dien tijd door H. Eckert van Hombergh gedrukt, doch zonder opgave van het jaar 1488, dat Visser en Hain noemen.

1491. *Memorare novissima tua, caet. Die vier uterste*, Swolle (Petrus van Os), 1491 op O. L. Vrouwen avont visitatio, 52 fol. 4°.

Een exemplaar dezer uitgave wordt in de koninklijke bibliotheek gevonden, N°. 501, een ander in de stads-

Digitized by Google

A°. Dni.

bibliotheek te Haarlem (zie boven, blz. 39, noot 1). In dit laatste komen alleen de afdeelingen over hel en hemel voor, die over dood en oordeel ontbreken.

1555. *Dye vier wterste des menscen*, Leyden, Jan Mathijszoon, 1555, 55 fol. 8°.

Een exemplaar dezer uitgaaf bezit de hoogleeraar W. Moll.

B. Uitgaven in den vreemde.

1°. In latijnschen tekst.

Wij noemen eerst die uitgaven, van welke wij het jaartal hunner verschijning weten, vervolgens die van welke jaartal, plaats noch drukker is opgegeven.

A°. Dni.

1477. *Cordiale Quatuor Novissimorum*, Coloniae Agrippinae, Petrus de Olpe, 6 Oct. 1477.

Hain, 5700; Panzer, I, p. 280.

1483. *Memorare novissima tua*, (Coloniae), Bartholomeus de Vnckel, 1483, 66 fol. 4°.

Hain, 5703; Panzer, I, p. 291. Een exemplaar dezer uitgave bevindt zich in de stads-bibliotheek te Deventer, N°. 336.

1492. *Quatuor Novissima cum multis exemplis pulcherrimis*, Coloniae, Henricus Quentel, 1492, 41 fol. 4°.

Hain, 5707; Panzer, I, p. 305.

1497. *Quatuor Novissima c. m. e. p.*, impressa Lipsigck per Baccalaureum Wolfgangum Monacensem, 1497, 46 fol. 4°.

Hain, 5711.

1500. *Quatuor Novissima c. m. e. p.*, Coloniae, Henricus Quentel, 1500, 4°.

Hain, 5712; Panzer, I, p. 323.

1506. *Quatuor Novissima c. m. e. p.*, Coloniae, Henricus Quentel, 1506 in de helft der maand Juni.

Panzer, XI, p. 394.

Digitized by Google

A°. Dni.

1506. *Quatuor Novissima c. m. e. p.*, Coloniae, Petrus Quentel, 1506, 4°.

Panzer, VI, p. 359.

1510. *Quatuor Novissima*, Hamburg, 1510, 12°.

Geffcken, *Bildercat. d. XV Jahrh.*, Beilage V, S. 81.

Zonder opgave van het jaartal werd het *Cordiale* gedrukt:

[] *Emorare novissima tua*, caet., Bartholomaeus de Vnckel (Coloniae), 66 fol. 4°. (c. 1481.)

Hain, 5698; Panzer, I, p. 339, 461. De koninklijke bibliotheek bezit een exemplaar, N°. 242.

[] *Emorare novissima tua*, caet., Conradus de homborch (Coloniae), 66 fol. 4°.

Hain, 5699.

Cordiale Quatuor Novissimorum, Genève, 4°.

Brunet, *Manuel du libraire*, Tom. III, p. 177.

Ook werd de latijnsche tekst van het *Cordiale* zonder opgave van tijd, plaats of drukker uitgegeven.

Cordiale seu liber Quatuor Novissimorum, 4°. (Venetiis, Vindelinus de Spira).

Hain, 5691.

Quatuor Novissimorum liber quem plerique Cordiale compellant, 4°. (Parisiis, ut videtur, per Petrum Caesaris et Joh. Stoll, c. 1473.)

Hain, 5694.

[] *Emorare novissima tna* (sic!), caet., 81 fol. 4°.

Hain, 5695.

Liber Cordiale seu IV Novissimorum, 72 fol. 4°. (forte Aug. Vindel.)

Hain, 5696.

2°. In vertaalden tekst.

Zoo treffen wij een overzetting aan in het zoogenoemde platduitsch, onder den titel van:

Digitized by Google

De veer Utersten, Hamburg, Hans Borchard, 1510, 4°.

Geffcken, a. w., Beil. XII, S. 140; Panzer, *Annalen der alt. Deutschen litterat.*, S. 118.

Er wordt een hoogduitsche vertaling van den neuremberg-schen Kartuizer Erhart Gross vermeld in Theopili Sinceri *Neue Sammlung von lauter alten und rahren Büchern*, Vtes Stück, S. 376 u. f.; men zie het *Archief*, 1e Ser., Dl. III, blz. 46.

Brunet noemt in zijn aangehaald werk, Tom. III, p. 177, een fransche overzetting deels in verzen, deels in proza on-der den titel van *De quatuor Novissimis ou les quatre cho-ses dernières, auxquelles la nature humaine doit toujours pen-ser*, (traduit du latin en vers et en prose par Thomas le Roy) Audenarde (Arnoud de Keijser) (vóór 1483), 4°.

Ook vinden wij nog melding gemaakt van twee uitgaven eener engelsche vertaling, misschien wel van twee vertalin-gen.

Quatuor Novissima, s. a. et typ. n., 88 fol. (in 2 col.) 4°. — Emprynted atte Westmystre. Anno v. t. s̄. (Wynkin de Worde).

Hain, 5713, 11067.

The four last thinges, William Caxton, 24 Maart 1480, — 76. fol.

Het was vertaald door Lord Ryuiers, zie Hain, 5714; Brunet, I, p. 457.

III. Handschriften van het *Memoriale*.

Volgens een bericht door Sander[1] medegedeeld, werd in de eerste helft der zeventiende eeuw een tweetal hand-schriften van het *Memoriale* in de boekerij van het klooster te Corsendonk en in die der reguliere kanunniken te Ton-geren bewaard. Van andere handschriften van *Quatuor No-vissima*, waarvan Sander[2] melding maakt, is het onzeker of

---

[1]) *Bibl. belg. manuscr.*, II, p. 53, II, p. 189.

[2]) I, p. 248; II, p. 79, 84, 228.

Digitized by Google

zij het *Memoriale* dan wel het *Cordiale* bevat hebben. Wij hebben boven reeds gezegd dat de catalogus der bourgondische bibliotheek te Brussel vele handschriften van *Quatuor Novissima* op naam van Dionysius den Kartuizer plaatst. Doch van het zestiental daar opgegeven weten wij slechts van één, N°. 5481, geschreven in het jaar 1472, dat het het *Memoriale* behelst, van een drietal, N°. 2233, 2678, 5232, — de beide laatsten alleen in fragmenten bewaard — weten wij niet of het Van Vliederhovens dan wel Dionysius' werk bevat, terwijl de overigen ons bepaaldelijk den tekst van het *Cordiale* leveren. In ons vaderland bezit, voor zoover wij weten, alleen de utrechtsche universiteits-bibliotheek een fraai perkamenten handschrift in 4°. — *Catal. MSS.* N°. 249. —

IV. Uitgaven van *Memoriale* en *Dialogus*.

Beide geschriften werden afzonderlijk en gezamelijk in het licht gezonden.

A. Uitgaven van het *Memoriale*.

A°. Dni.

1486. *Quatuor Novissima Dionysii Carthusiensis,* (Antverpiae vel Delphis), (Mathias Goes vel Snellaert), 1486 ipso die Francisci (4 Oct.), 114 fol. 4°.

Hain, 6242. Een exemplaar bevindt zich in de koninklijke bibliotheek, N°. 150. Daarin staat voor op het schutblad met potlood aangeteekend: „te Delft, zooals blijkt uit de groote letters die wel te Delft niet te Antwerpen zijn gebezigd."

1487. *Quatuor Novissima Dionysii Carthusiensis,* Delff, 1487 altera die post conversionem sancti Pauli apostoli, 107 fol. 4°.

Visser, blz. 25. Men vindt een exemplaar dezer uitgave in de koninklijke bibliotheek, N°. 469, een ander in de boekerij der hoogeschool te Utrecht, Misc. Theol. Quart. N°. 300.

1489. *Quatuor Novissima Dionysii Carthusiensis,* Deventer, 1489.

Catalogus der utrechtsche universiteits bibl., blz. 8.

Digitized by Google

A°. Dni.
1532. *D. Dionysii Carthusiani de quatuor hominis novissimis, de morte videlicet, futuro judicio, poenis inferni et gaudiis coeli,* Coloniae, Johannes Dorstius, 1532, 128 fol. 8o.

Panzer, VI, p. 422. Een exemplaar dezer uitgaaf bezit Prof. W. Moll.

Volgens Brunet [1] bestaan er twee fransche overzettingen van het *Cordiale.* Doch de laatste der door hem opgegevene schijnt mij, voor zooverre ik naar den titel oordeelen mag, eerder toe een vertaling van het *Memoriale* te zijn. Immers de titel: *Livre des quatre fins dernières de l'homme, à savoir de la mort, du jugement dernier* caet. stemt geheel overeen met die van de boven vermelde keulsche uitgave van het jaar 1532. Deze overzetting werd door Jean de Cartheny geleverd, en verscheen in druk te Antwerpen, in het jaar 1573, 16o. en te Parijs in 1588. Cave [2] bericht ons, dat van Dionysius' *Memoriale* in 1581 een italiaansche vertaling het licht zag en te Madrid in het jaar 1630 een spaansche overzetting is verschenen.

B. Uitgave van den *Dialogus.*

A°. Dni.
1491. *Dialogus de particulari judicio,* caet., Delft, (Chr. Snellaert), 1491, 60 fol. 4o.

Visser, blz. 35. Een exemplaar dezer uitgave vindt men in de koninkl. bibliotheek, N°. 470, een ander in de boekerij der utrechtsche hoogeschool, Theol. Quart. N°. 342. Dit laatste heeft vroeger den Kartuizers bij Utrecht toebehoord.

C. Uitgaven waarin *Memoriale* en *Dialogus* beide voorkomen.

A°. Dni.
1487. *De Quatuor Novissimis et de particulari judicio et*

---

[1]) *Manuel du libraire* (3e edit. Bruxelles, 1821), Tom. III, p. 177.

[2]) *Hist. litt.*, H, A, p. 167. Cave beroept zich op Fabricius' *Bibl. med. et inf. lat.*, II, p. 96.

Digitized by Google

A°. Dni.

obitu singulorum, Delff, (Chr. Snellaert), 1487, 117 fol. 4°.

Hain, 6243; Visser, blz. 24; Valerius Andreas, i. v. Dion. Carth.; Foppens, i. v.

1491. *De Quatuor Novissimis et de particulari judicio*, Delff, 1491, 4°.

Hain, 6244.

1554. *De Quatuor Novissimis et de particulari judicio animarum*, Antwerpen in aedibus Joan. Steelfii, 1554, 16°.

De stads-bibliotheek te Amsterdam bezit een exemplaar dezer uitgave, Godgel. IV, C. 27.

1568. *De Quatuor Novissimis et de particulari judicio animarum*, Coloniae, 1568, 12°.

Valerius Andreas, Foppens i. v. Dion. C.

1591. *De Quatuor Novissimis et de particulari judicio animarum*, Coloniae, 1591, 12°.

Valerius Andreas, Foppens i. v. Dion. C., Cave, *Hist. Litt.*, II, A. p. 167.

1598. *De Quatuor Novissimis et de particulari judicio animarum*, Coloniae, 1598.

Cave, a. w., II, A. p. 167.

1626. *Quatuor Novissima et colloquium de particulari judicio animarum*, Coloniae, Bernardus Gualtherus, 1626, 8°.

Te vinden in de koninkl. bibliotheek.

1638. *Quatuor Novissima et colloquium de particulari judicio animarum*, Coloniae, Balthazar Bekker, 1638, 12°.

Een exemplaar dezer uitgave vindt men in de koninkl. boekerij.

1639. *Quatuor Novissima et colloquium de particulari judicio animarum*, Coloniae, Balthazar Bekker, 1639, 12°.

In de koninklijke bibliotheek wordt een exemplaar dezer uitgaaf bewaard.

Digitized by Google

STELLINGEN.

I.

Als bronnen voor de kennis der middeleeuwsche eschatologie moeten de nederlandsche *Quatuor Novissima* boven Dantes *Divina Commedia* geplaatst worden.

II.

Vincentius van Beauvais is niet de auteur van het *Speculum morale.*

III.

De pseudo-isidorische decretalen zijn waarschijnlijk van Ebo van Rheims.

IV.

Jean Charlier Gerson mag wegens zijn tractaat *De parvulis ad Christum trahendis* niet tot de bevorderaars van het catechetisch onderwijs gerekend worden.

V.

Ondanks haar schaduwzijden heeft de Maria-vereering in de middeleeuwen gunstigen invloed uitgeoefend op den zedelijk-godsdienstigen toestand des volks.

Digitized by Google

VI.

Er bestaat geen uitsluitend negatieve kritiek.

VII.

Ten onrechte beweert Strausz, *Leben Jesu fur das Deutsche Volk bearbeitet,* Vorr. S. XIII u. XIV: „Das Christenthum ist eine so lebendige Macht und die Frage wie es bei seiner Entstehung zugegangen, schlieszt so eingreifende Consequenzen für die unmittelbare Gegenwart in sich, dasz der Forscher ein Stumpfsinniger sein müszte, um bei der Entscheidung jener Frage eben nur historisch interessirt zu sein."

VIII.

Op deterministisch standpunt is het gebed niet overbodig.

IX.

Aan de nederlandsche hoogescholen is geene plaats voor het onderwijs eener confessioneele dogmatiek.

X.

In *Psalm* LXXIII: 23, 24 wordt geen onsterfelijkheid geleerd.

XI.

Slechts wanneer de volgorde veranderd wordt, levert *Romeinen* XVI: 17—20 een goeden zin op.

XII.

Men heeft volstrekt geen recht de moderne predikanten uit de kerk te willen verwijderen.

Digitized by Google

XIII.

Verplicht schoolonderwijs is wenschelijk.

XIV.

In de zangwijzen onzer kerkelijke liederen moet de gregoriaansche zang afgeschaft worden.

XV.

Het is nuttig dat de heidelbergsche catechismus voortdurend gepredikt worde.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google